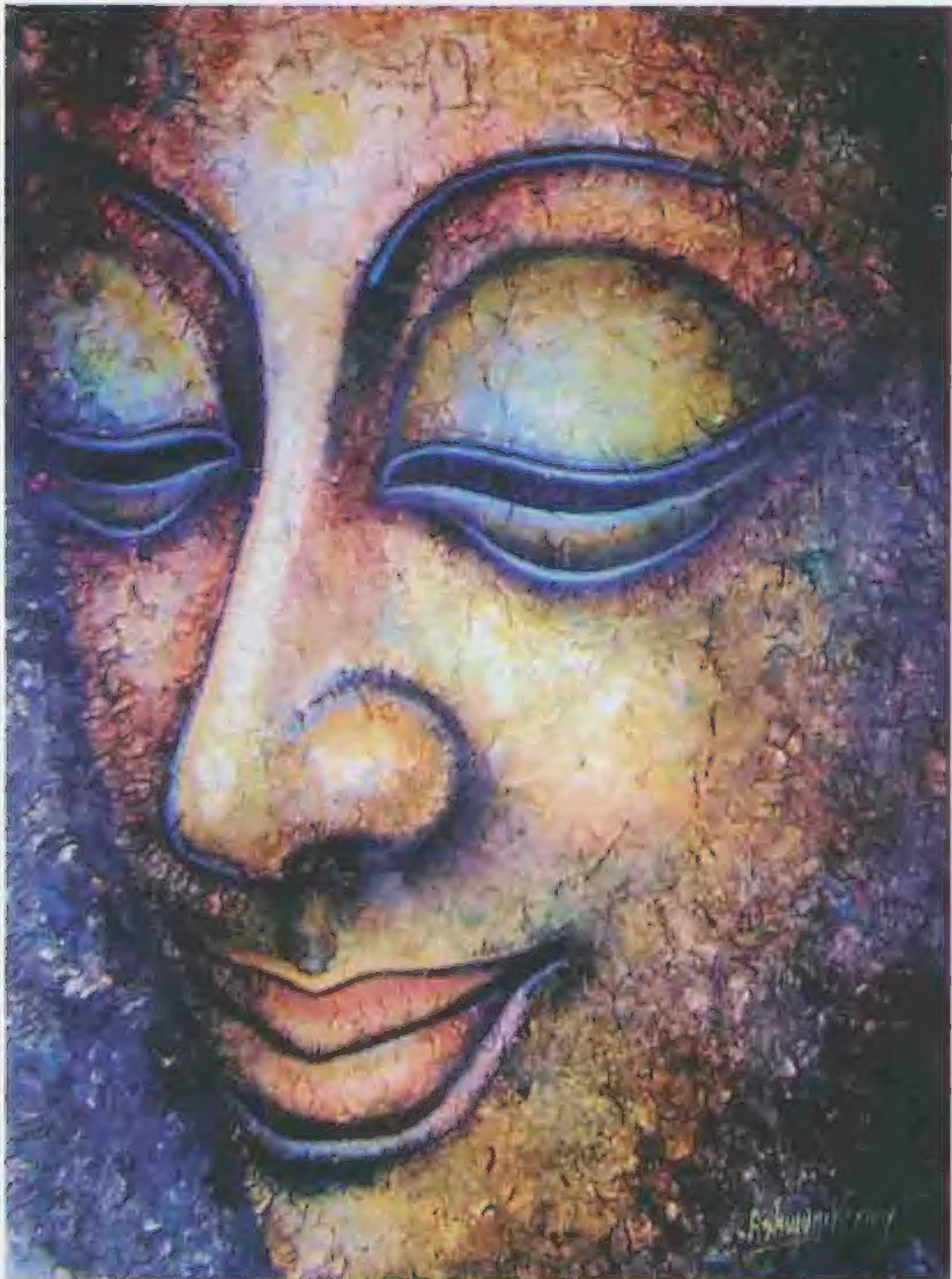
ਇਕ ਸਿੱਖ ਦਾ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ

ਲੇਖਕ: ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ
(ਆਈ. ਸੀ. ਐਸ)

ਸੰਪਾਦਕ : ਜੈਤੇਗ ਸਿੰਘ ਅਨੰਤ

ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਸ: ਜੈਤੇਗ ਸਿੰਘ ਅਨੰਤ ਦਾ ਨਾਉਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੋਟੂ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਤੇ ਅਸੀਮ ਵਿਅਕਤੀਤਿਵ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਸੰਨ 2006 ਤੋਂ ਹਰਿਦਰਸ਼ਨ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਟਰੱਸਟ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਕੇ ਨਿਰੰਤਰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰਹਿ ਕਿ ਇਕ ਦਰਜਨ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਅਨਮੋਲ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣਾਤਮਿਕ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ।

ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਈ ਸੀ ਐਸ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਉਹ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਮਨੁੱਖ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਇੱਛਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਗੌਰਵ ਸੀ, ਸਿੱਖ ਵਿਰਸੇ ਨਾਲ ਆਤਮਕ ਸਾਂਝ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਅਲੋਪ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸਮਾਨਤਾ ਤੇ ਨਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮਾਨਵੀ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ, ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਏ ਹਨ।

ਸ: ਜੈਤੇਗ ਸਿੰਘ ਅਨੰਤ ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਾਇਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਹੱਥਲੀ ਪੁਸਤਕ 'ਇਕ ਸਿੱਖ ਦਾ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ' ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਮਹਾਨ ਫਲਸਫੇ ਸਬੰਧੀ ਚੋਣਵੇਂ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਾਉਂ ਲੇਖਕ ਦੀ 'ਅਨੰਤ' ਦੀ ਅਸੀਮ ਸੂਝ ਬੂਝ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ, ਜੋ ਮਜ਼ਹਬੀ ਤੰਗ ਘੇਰਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਰਵਾਦਾਰੀ ਤੇ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਕ ਹੈ।

ਡਾ: (ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ) ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਾਸੂ

ਫਗਵਾੜਾ, ਪੰਜਾਬ

ਇਕ ਸਿੱਖ ਦਾ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ

ਇਸ ਕਲਮ ਤੋਂ

ਸੰਪਾਦਨਾ - ਜਨ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਆਏ - ਮਾਰਚ 2008
ਸੰਪਾਦਨਾ - ਸਿਰਦਾਰ - ਮਾਰਚ 2009
ਸੰਪਾਦਨਾ - ਪੰਚਨਾਦ - ਮਾਰਚ 2009
ਸੰਪਾਦਨਾ - ਸਭਿ ਅਵਗਣ ਮੈਂ - ਅਪ੍ਰੈਲ 2009
ਸੰਪਾਦਨਾ - ਬੇਨਿਆਜ਼ ਹਸਤੀ ਉਸਤਾਦ ਦਾਮਨ (ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ) - ਮਾਰਚ 2011
ਸੰਪਾਦਨਾ - ਬੇਨਿਆਜ਼ ਹਸਤੀ ਉਸਤਾਦ ਦਾਮਨ (ਗੁਰਮੁਖੀ) - ਜੁਲਾਈ 2011
ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ - ਮਹਿਕ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਪਾਰ - ਜੁਲਾਈ 2011
ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ - ਕਲਾ ਦੇ ਵਣਜਾਰੇ - ਜੁਲਾਈ 2011
ਸੰਪਾਦਨਾ - ਰਾਗਮਾਲਾ ਦਰਪਨ - ਅਪ੍ਰੈਲ 2012
ਸੰਪਾਦਨਾ - ਰਾਗਮਾਲਾ ਨਿਰਣਯ - ਅਪ੍ਰੈਲ 2012

ਇਕ ਸਿੱਖ ਦਾ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ

(ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਤੇ ਚੋਣਵੇਂ ਨਿਬੰਧ)

ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ

(ਆਈ. ਸੀ. ਐਸ.)

ਸੰਪਾਦਕ:

ਜੈਤੇਗ ਸਿੰਘ ਅਨੰਤ

ਇੰਡੀਅਨ ਬੁਧਿਸਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਕੈਨੇਡਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬੀ ਸੰਗਤ ਲਿਟਰੇਰੀ ਸੁਸਾਇਟੀ ਆਫ ਕੈਨੇਡਾ

Ik Sikh Da Budh Nu Parnam
Edited by
Jaiteg Singh Anant
5858-138 Street
Surrey BC, Canada V3X 3P3
Phone - Fax 604-591-7754

Cover Painting : Artist Mr. Ashwani Verma

Publisher : Law Times Publications, Chandigarh

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ - ਜੂਨ 2012
ਮੁੱਲ : 200/- ਰੁਪਏ
ਕੈਨੇਡਾ, ਅਮਰੀਕਾ : 15 ਡਾਲਰ
ਇੰਗਲੈਂਡ : 8 ਪਾਊਂਡ

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ
ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ
ਜੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜਨਮ ਸ਼ਤਾਬਦੀ
ਦੇ ਅਵਸਰ ਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ
ਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ
ਦੇ ਨਾਂਓ ਸਮਰਪਿਤ ਹੈ।

'Ik Sikh Da Budh Nu Parnam'
Available at following addresses :

- Hardarshan Memorial International Trust
  #1004, Sector 40-B, Chandigarh - 160 036 (U.T.) India
  Email: jaiteganant@yahoo.com; Mobile: 09915861422
- Sh. Shanti Swaroop Bauddh
  32/3, Paschim Puri, New Delhi-110063, India
  Mobile : 098101-61823
- S. Jaiteg Singh Anant
  # 5858 - 138th Street, Surrey, BC. V3X 3P3 (Canada)
  Phone 1-604-591-7754, Email: jaiteganant@yahoo.com
- Mr. Anand Bali
  328-Passmore Ave. Unit-20, Scarborough, Ont.
  MIB-4B5, Canada
- Mr. S.P. Ahir
  Email: spahir@gmail.com
  Cell: 777-708-4749 Canada
- Mr. Sohan Lal Sampla
  ANDRE-STR-44,
  63067-OFFENBECH, GERMANY
  Phone : 00-49-69-815981
- Gurfateh Sewa Center
  # 7875 Tranmere Dr Unit - 17, Mississauga, ON-L5S1TB (Canada)
  Phone 1-905-451-4006, 1-647-801-6806

ਤਤਕਰਾ

ਦੋ ਸ਼ਬਦ

ਸ. ਜੈਤੇਗ ਸਿੰਘ ਅਨੰਤ ਸਾਹਿਤ ਕਲਾ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਭਰ ਵੱਗਦਾ ਦਰਿਆ ਹਨ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਜਾਨ-ਪਹਿਚਾਣ ਦੇ ਮੁਥਾਜ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਦਰਜਨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਪੁਸਤਕਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਬੂਤ ਹਨ। ਸਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜਨਮ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਅਵਸਰ ਤੇ ਸ. ਅਨੰਤ ਵੱਲੋਂ ਸਿਰਦਾਰ' ਤੇ 'ਪੰਚਨੰਦ' ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਉਂ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਗਗਨ ਉੱਪਰ ਧਰੂ ਤਾਰੇ ਵਾਂਗ ਚਮਕ ਉੱਠਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਮੁੜ ਸਰਦਾਰ ਜੈਤੇਗ ਸਿੰਘ ਅਨੰਤ ਨੇ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਚਿੰਤਕ ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਚੋਣਵੇਂ ਨਿਬੰਧ "ਇਕ ਸਿੱਖ ਦਾ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ" ਨਾਂ ਥੱਲੇ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕਰਕੇ ਜੋ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਉੱਦਮ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ 103 ਸਾਲ ਤੇ ਸੁੱਚੀ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਮੁੱਚੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਹਲੂਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਕਿ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਏਡੇ ਵੱਡੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਦੀ ਦੇਣ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਯੁੱਗ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਹਿੰਸਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ। ਨਫ਼ਰਤ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪਿਆਰ ਮੁਹੱਬਤ ਨਾਲ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸਰਵਪੱਖੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਗਿਆਨ ਦੀ ਆਵਸ਼ਕਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਉਜੜ ਪਈ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਕਰੁਣਾ ਦੀ ਲੋੜ ਉੱਪਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੀ ਅਪੱਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ? ਬੁੱਧ ਦੇ ਅਸ਼ਟ ਮਾਰਗ ਤੇ ਪੰਚਸ਼ੀਲ ਵਿੱਚ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਸਦਾਚਾਰ ਤੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਨਿਰਮਾਣ ਨੂੰ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਮਤ ਪੱਚੀ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚੱਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਨੂੰ ਏਸ਼ੀਆ ਦਾ ਚਾਨਣ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਲੋਅ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਮਤ ਦਾ ਫਲਸਫਾ ਇੰਨਾ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦੇ ਤੀਜੇ ਭਾਗ ਨਾਲੋਂ ਵੀ

ਵਧੀਕ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਦਿਸ਼ਾ ਇਸ ਮਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਆਸਥਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਸਾਇੰਸ ਦੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਨਾਲ ਤੇ ਤਰਕ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਾਇੰਸਦਾਨ ਤੇ ਚਿੰਤਕ ਇਸ ਧਰਮ ਨੂੰ ਹੀ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਤੇ ਬੁੱਧ ਮਤ ਬਾਰੇ ਕੁਛ ਇਕ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਟਾਵਾਂ-ਟਾਵਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਮਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਜੋ ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਗਹਿਰਾਈਆਂ ਤੇ ਡੂੰਘੀ ਨੀਝ ਨਾਲ ਕਲਮਬੰਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮੂਹ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਮਿਆਰੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰੂਪੀ ਜਾਦੂ ਨਾਲ ਸਮੂਹ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਬੰਦ ਕਿਵਾੜ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਉਤਰਦੇ ਹਨ। ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਡੂੰਘੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਬੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਰਾਹੀਂ ਅਨੁਪਮ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਧਾ, ਸਨੇਹ, ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਪਿਆਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਮਾਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਬੋਧੀ ਜਗਤ ਦੇ ਮਾਣ ਦਾ ਵੀ ਪਾਤਰ ਬਣ ਗਏ ਹਨ।

ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ "ਸਪਤ ਸ੍ਰਿੰਗ" ਵਿੱਚੋਂ "ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ" "ਪੁੰਦ੍ਰੀਕ" ਵਿੱਚੋਂ "ਧਮਪੱਦ" ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਰਚਨਾ "ਇਕ ਸਿੱਖ ਦਾ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ" ਪੜ੍ਹਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ, ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਅਤੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਾਰੇ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਕਣੀਆਂ ਦੀ ਮਹਿਕ ਖੂਬ ਫੈਲਾਈ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪਾਠਕਾਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਅਮਿੱਟ ਛਾਪ ਛੱਡੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਾਫ਼ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿਰਦਾਰ ਜੀ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ ਬਲਕਿ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੁਰਾਣੇ ਤੇ ਨਵੀਨ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਤੇ ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਲ ਤੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਠੀਕ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਨਾਲ ਬੋਧੀ ਅਸੂਲਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕਸੁਰਤਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਹੈ। ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ

ਇਨਸਾਨ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਕਿਸੇ ਖਿੱਤੇ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਉਂ ਨਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਵੇ, ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਅੰਸ਼ ਸਭ ਵਿੱਚ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸਾਨੂੰ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲ ਬਣਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੋਣਗੇ।

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬੋਧੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਉੱਨੀ ਸੰਖੇਪ ਤੌਰ ਤੇ ਪਰ ਰੋਚਕ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਅਲੋਪ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਘਸੋੜੀ ਗਈ ਘਟੀਆ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੀ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਜਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਡਾਕਟਰ ਅੰਬੇਦਕਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ "ਬੁੱਧ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧੰਮ" ਵਿੱਚ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

ਇੰਡੀਅਨ ਬੁਧਿਸ਼ਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਆਫ ਕੈਨੇਡਾ ਵੱਲੋਂ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਪਲੇਠੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ "ਇਕ ਸਿੱਖ ਦਾ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ" ਸਮੁੱਚੇ ਪਾਠਕ ਜਗਤ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ੀ ਲਵਾਂਗਾ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਰਦਾਰ ਜੈਤੇਗ ਸਿੰਘ ਅਨੰਤ ਹੁਰਾਂ ਦੀ ਕੀਤੀ ਮਿਹਨਤ, ਯਤਨ ਅਤੇ ਦੂਰਅੰਦੇਸ਼ੀ ਲਈ ਸੰਸਥਾ ਵੱਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ। ਸਮੁੱਚੀ ਸੰਸਥਾ ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਪ੍ਰਤੀ ਫਰਾਖ ਦਿਲ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਣਥੱਕ ਸੇਵਾ ਲਈ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਗਹਿਰਾਈਆਂ ਤੋਂ ਨੱਤ ਮਸਤਕ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਫੁੱਲ ਭੇਂਟ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

ਖੁਸ਼ੀ ਰਾਮ
ਇੰਡੀਅਨ ਬੁਧਿਸਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਆਫ ਕੈਨੇਡਾ
ਵੈਨਕੂਵਰ

ਮੁੱਖ ਬੰਧ

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜਨਮ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਸੰਨ 2009 ਵਿੱਚ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪਟਿਆਲਾ (ਭਾਰਤ) ਸਰੀ (ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕੋਲੰਬੀਆ) ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਔਟਵਾ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਮਾਗਮ ਹਰਿਦਰਸ਼ਨ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੇ ਰੂਹੇ ਰਵਾਂ ਸ. ਜੈਤੇਗ ਸਿੰਘ ਅਨੰਤ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਸੰਪੰਨ ਹੋਏ। ਕੈਨੇਡਾ ਦਾ ਪਲੇਠਾ ਸਮਾਗਮ ਸਰੀ ਬੀ. ਸੀ. ਵਿਖੇ 19 ਸਤੰਬਰ 2009 ਨੂੰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਸੰਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੇ ਯਾਦਗਾਰੀ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ। ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਜੁੜੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਸਿਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਤੇ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਅਮਿਟ ਛੋਹਾਂ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਦਿਲਾਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਛਾਪ ਛੱਡੀ।

ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਵਿੱਚ ਇੰਡੀਅਨ ਬੁਧਿਸਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਕੈਨੇਡਾ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ। ਇਹ ਅਵਸਰ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਡੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਇੰਝ ਟੁੰਬਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਵੀ ਉਸ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ, ਚਿੰਤਕ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਯਾਦ ਕਰੀਏ। ਇਸ ਸਮਾਗਮ 'ਚੋਂ ਮਿਲੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤੇ ਖਿੱਚ ਨੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਬਲ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਸੀ ਕਿ "ਇਕ ਸਿੱਖ ਦਾ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ" ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਚਾਨਣ, ਕੋਮਲ ਆਤਮਾ ਤੇ ਬੁੱਧ ਮਤ ਦੇ ਬਾਨੀ "ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ" ਤੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਤੇ ਕੀਮਤੀ ਪਲ ਉਸ ਮਹਾਨ ਆਤਮਾ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਲਾਸਕੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮਾਲਾ-ਮਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਨਾ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਰਾਹੀਂ ਮਹਾਨ ਚਿੰਤਕ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ?

ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਸੀ ਕਿ "ਇਕ ਸਿੱਖ ਦਾ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ" ਪੁਸਤਕ ਦਾ

ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਸਰਦਾਰ ਜੈਤੇਗ ਸਿੰਘ ਅਨੰਤ ਜੀ ਨਾਲ ਕੁਝ ਪ੍ਰੀਤ ਮਿਲਣੀਆਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਏਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਭਗਵਾਨ ਬੁੱਧ ਦੇ ਚੋਣਵੇਂ ਨਿਬੰਧ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ਇਕ ਜਿਲਦ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸੰਪਾਦਕੀ ਰਾਹੀਂ ਕਿਤਾਬੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਹਿਤ ਜਿੱਥੇ ਆਪਣਾ ਕੀਮਤੀ ਸਮਾਂ ਦਿੱਤਾ, ਉਥੇ ਮਿਹਨਤ, ਲਗਨ, ਸ਼ਿੱਦਤ, ਸਨੇਹ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਭਿੱਜ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਤੇ ਪਹਿਲ ਕਦਮੀ ਕੀਤੀ। ਅਨੰਤ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸੇਵਾਵਾਂ ਲਈ ਇੰਡੀਅਨ ਬੁਧਿਸਟੀ ਸੁਸਾਇਟੀ ਆਫ ਕੈਨੇਡਾ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਗਹਿਰਾਈਆਂ ਨਾਲ ਕੋਟ-ਕੋਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਗਿਣੇ ਚੁਣੇ ਪਤਵੰਤੇ ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਕਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਸਨ। ਉਹ ਇਕ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਲਿਖਾਰੀ, ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਵਕਤਾ, ਗਿਆਨਵਾਨ, ਮੰਨੀ ਪ੍ਰਮੰਨੀ ਸਿਰਕੱਢ ਹਸਤੀ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਮੈਂਬਰ ਤੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਚਲੰਤ ਮਸਲਿਆਂ ਤੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਭਾਸ਼ਨਾਂ ਵਜੋਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੰਗਾ ਨਾਮਣਾ ਖੱਟਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਉਂ ਆਪਣੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੇ ਵੱਡਮੁੱਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਕਾਰਨ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਚਿੰਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਬ ਤੇ ਪੱਛਮ ਦੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੀ ਮਹਿਜ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਮੁਕੰਮਲ ਅਬੂਰ ਹਾਸਲ ਸੀ। ਉਹ ਅੱਧੀ ਦਰਜਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੇਦ, ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਗੀਤਾ, ਮਹਾਂਭਾਰਤ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਲਕਿ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸਲੋਕ ਤੇ ਬਾਣੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਕੰਠ ਸੀ।

ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਇਕ ਗਾਥਾ ਸਮੇਤ ਇਕ ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਸੱਬ ਪਾਪੱਸ ਅਕਰਣਮ (ਸਾਰੇ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰੋ)
ਕੁਸ਼ਲਸ ਉਪ ਸੰਪਦਾ (ਸਭ ਚੰਗਿਆਈਆਂ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਲਈ)
ਸੱਚਿਤ ਪਰਯੋਦਪਣਮ (ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਨ ਲਈ)
ਏਤਮ ਬੁੱਧਾ ਨੁਸ਼ਾਨਮ (ਇਹ ਸਦਾ ਲਈ ਬੁੱਧਾ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੈ)

ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਸ ਦਾ ਸਰਵ ਵਿਆਪੀ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਲਈ ਹਰ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਹਰ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਉਪਯੋਗੀ ਤੇ ਹਿਤਕਾਰੀ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਯੋਗੀਆਂ, ਗਿਆਨੀਆਂ, ਰਾਜੇ-ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ

ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਹੀ ਤਾਂ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਬੜੇ ਮਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਪ੍ਰਤੀ ਭਰਵਾਂ ਹੁੰਗਾਰਾ ਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰੁੱਜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਰ ਪਾਸੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚੋਂ ਮੇਰੇ ਵੱਡੇ ਵੀਰ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਅਹੀਰ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ, ਪਰਮਜੀਤ ਕੈਂਥ, ਮਨਜੀਤ ਕੈਂਥ, ਰਛਪਾਲ ਭਾਰਦਵਾਜ, ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਜਸਪਾਲ ਕੌਰ ਅਨੰਤ, ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦ ਬਾਲੀ ਜੀ ਤੇ ਚੇਤਨਾ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੀ ਬੁਲੰਦ ਆਵਾਜ਼ ਸ੍ਰੀ ਜੈਪਾਲ ਵਿਰਦੀ, ਸ੍ਰੀ ਸੀਤਾਰਾਮ ਮੇਹੇ ਜੀ ਅਮਰੀਕਾ, ਡਾ. ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਸਿਆਟਲ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ, ਸ੍ਰੀ ਸੋਹਨ ਲਾਲ ਸੈਪਲਾ ਜਰਮਨੀ, ਸ੍ਰੀ ਤਰਸੇਮ ਚਾਹਲ ਜੀ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਟੀ. ਆਰ. ਬਾਲੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨੇ ਸੋਨੇ ਤੇ ਸੁਹਾਗੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਬਚਨ ਲਾਲ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮਹਾਂ ਮਾਇਆ ਬੁੱਧ ਵਿਹਾਰ ਬਲਾਚੌਰ, ਸ੍ਰੀ ਸੰਜੀਵ ਭੌਰਾ ਐਡਵੋਕੇਟ ਫਿਲੌਰ, ਸ੍ਰੀ ਮੱਥਰਾਦਾਸ ਲਾਲੀ ਨਕੋਦਰ, ਸ੍ਰੀ ਅਜੇ ਯਾਦਵ ਜਲੰਧਰ ਵਲੋਂ ਮਿਲੇ ਭਰਵੇਂ ਹੁੰਗਾਰੇ ਦਾ ਵੀ ਤਹਿ ਦਿਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ। ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਹਰ ਕਾਰਜ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਦਾ ਹੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਜੋ ਊਰਜਾ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਕਮਲੇਸ਼ ਆਹੀਰ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਹੈ ਉਹ ਮੇਰੇ ਪਾਸੋਂ ਬਿਆਨ ਕਰਨੀ ਔਖੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਇੰਡੀਅਨ ਬੁੱਧਿਸਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੇ ਸਮੂਹ ਮੈਂਬਰਜ਼ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਹਿਯੋਗ ਦਾ ਵੀ ਹਾਰਦਿਕ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ।

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਗੈਰ ਬੋਧੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜੋ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਰਚਨਾ ਭਗਵਾਨ ਬੁੱਧ ਪ੍ਰਤੀ ਜਿਸ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਰਚੀ ਉਹ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪਿੜ ਵਿੱਚ ਇਕ ਅਮਰ ਗਾਥਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਚੋਣਵੀਂ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸ. ਜੈਤੇਗ ਸਿੰਘ ਅਨੰਤ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਹੇਠ "ਇਕ ਸਿੱਖ ਦਾ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ" ਪੁਸਤਕ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜਗਾਉਣ ਅਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਮਾਨਵ ਜਗਤ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਤੇ ਚਾਨਣ ਮੁਨਾਰਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਮੈਂ ਅੱਜ ਬੜੇ ਆਦਰ ਸਹਿਤ ਇੰਡੀਅਨ ਬੁੱਧਿਸਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਆਫ ਕੈਨੇਡਾ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਭੇਂਟ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਤੇ ਸ. ਜੈਤੇਗ ਸਿੰਘ ਅਨੰਤ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲ ਸੰਪਾਦਕੀ ਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਲਈ ਵੀ ਪੂਰੀ ਸੰਸਥਾ ਵੱਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ।

ਸੁਤੇ ਆਹੀਰ
ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ
ਇੰਡੀਅਨ ਬੁੱਧਿਸਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਆਫ ਕੈਨੇਡਾ
ਸਰੀ, (ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕੋਲੰਬੀਆ) ਕੈਨੇਡਾ

ਸੰਪਾਦਕੀ

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ, ਚਿੰਤਕ ਤੇ ਲੇਖਕ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਹ ਇਕ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਸਨ। ਉਹ ਇਕ ਤਕੜੇ ਜੁੱਸੇ ਵਾਲੇ, ਟੂਣੇਹਾਰੀ ਕਸ਼ਿਸ਼, ਉੱਦਮੀ, ਪ੍ਰਤਾਪੀ, ਤੇਜਸਵੀ, ਨਿਰਮਲ, ਨਿਰਛਲ ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਉਤਾਰ ਚੜਾਉ ਵੇਖੇ, ਕੌੜੇ ਤੇ ਮਿੱਠੇ ਘੁੱਟ ਪੀਤੇ, ਅਨੇਕਾਂ ਮੋੜਾਂ 'ਚੋਂ ਲੰਘੇ, ਪਰ ਕਦੇ ਵੀ ਡੋਲੇ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਖੰਡੇ ਦੀ ਧਾਰ ਉੱਤੇ ਤੁਰਨਾ ਸਿੱਖਿਆ। ਉਹ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਤੇ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਇਨਸਾਨ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ, ਤੰਗੀਆਂ ਤੁਰਸ਼ੀਆਂ, ਤਲਖੀਆਂ, ਅਣਮਨੁੱਖੀ, ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਜੰਗ ਲੜੀ। ਉਹ ਇਕ ਨਿਡਰ, ਨਿਰਭੈ, ਬੇਬਾਕ ਤੇ ਦਲੇਰ ਇਨਸਾਨ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਹਰ ਘੜੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਭੈਅ, ਨਾਮ ਦੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਰੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਇਆ। ਔਖੇ ਤੋਂ ਔਖਾ ਪੈਂਡਾ ਸਬਰ, ਸੰਤੋਖ ਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਭਾਣੇ ਬਿਤਾਇਆ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਤੇ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕਾਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਬੜਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਅਸੀਮ ਹੈ। ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੌਸ਼ਨ ਮੀਨਾਰ, ਵਰਿਆਮ ਮਰਦ ਤੇ ਕੋਈ ਅਡੋਲ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਆਖਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚੋਂ ਯੁਗ ਪੁਰਸ਼, ਵਿੱਦਿਆ ਪੁੰਜ, ਬੇਨਿਆਜ਼ ਹਸਤੀ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਮੌਲਿਕ ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਕ, ਜਾਗਤ ਰੂਹ, ਅਮਰ ਜੋਤ ਤੇ ਗੈਰਤ ਦਾ ਆਲਮਬਰਦਾਰ ਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਂ ਨਾਲ ਮਾਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਕਰਮਯੋਗੀ, ਪੰਥ ਦਰਦੀ ਤੇ ਪੰਥ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਰਖਵਾਲੇ ਸੱਚੇ ਤੇ ਸੁੱਚੇ ਸੰਤ ਸਿਪਾਹੀ ਸਨ।

ਸਿਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਕਾਦਮਿਕ ਯੋਗਤਾ ਬੜੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਐਫ. ਏ., ਬੀ. ਏ., ਐਮ. ਏ. ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਰਹਿ ਕੇ ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਵਲਾਇਤ ਦੀ ਕੈਂਬਰਿਜ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਸੰਨ

1933 ਵਿੱਚ ਐਮ. ਏ. ਫਿਲਾਸਫ਼ੀ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸ਼ਾਨੋ ਸ਼ੌਕਤ ਨਾਲ ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਇਸੇ ਸਾਲ ਹੀ ਆਪ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਵਿੱਚ ਚੁਣੇ ਗਏ। ਕੁਝ ਸਾਲ ਲਾਹੌਰ ਸਿਵਲ ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿੱਚ ਡਿਪਟੀ ਸਕੱਤਰ ਦੇ ਉੱਚ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਏ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਜਰਾਤ, ਗੁੜਗਾਂਵ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿਖੇ ਨਿਰੰਤਰ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਬਿਰਾਜੇ। ਉਹਨਾਂ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਅਣਖ, ਗੈਰਤ ਤੇ ਸਚਾਈ ਦਾ ਪੱਲਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਗਰੋਂ ਇਕ ਵੱਡੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਹੇਠ ਸਿਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਈ.ਸੀ.ਐਸ. ਦੇ ਸਰਬ-ਉੱਚ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਚਲਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਸੇਵਾ ਕਾਲ "ਦੋ ਪੈਰ ਘੱਟ ਤੁਰਨਾ ਪਰ ਤੁਰਨਾ ਮਟਕ ਦੇ ਨਾਲ" ਵਾਕ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਰਿਹਾ। ਸੰਨ 1960 ਵਿੱਚ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਬਨਾਮ ਯੂਨੀਅਨ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਕੇਸ ਚੱਲਿਆ। ਪੰਦਰਾਂ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਬਣਦੀ ਤਨਖਾਹ ਜ਼ਬਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਝੋਲੀ ਚੁੱਕੀ, ਚਾਪਲੂਸੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੀ ਮਾਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਉਹ ਖਿਲਾਫ਼ ਸਨ।

ਪੰਥ ਰਤਨ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਨ। ਸਿਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਲਾਇਲਪੁਰ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਦੇ ਹੋਣਹਾਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਬਿਮਾਰ ਚੱਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਿਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਉਸਤਾਦ ਦੀ ਯੋਗ ਦੇਖ ਰੇਖ, ਅਰਾਮ ਤੇ ਪੂਰਨ ਇਲਾਜ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਲੈ ਆਏ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਕਾਰਵਾਈ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਹਜ਼ਮ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਫਿਰ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਾਰਟੀ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਲੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਭੇਜਿਆ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਗਏ ਮੈਂਬਰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿੱਚ ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਆਕਤ, ਕਾਬਲੀਅਤ, ਵਿਦਵਤਾ, ਦੂਰ-ਅੰਦੇਸ਼ੀ ਦਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਸਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਫ਼ਖਰੇ-ਕੌਮ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਧੜਕਣ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਬੁਲੰਦ ਅਵਾਜ਼ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਦੇ ਸ਼ੇਖਰ ਦੇ ਦੌਰੇ ਵਿੱਚ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਏ ਦਾ ਲੋਕ ਭੈਅ ਖਾਂਦੇ ਸਨ, ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਸੌੜੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੈਅ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਦੀ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਵਕਾਲਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਬੁਲੰਦ ਆਵਾਜ਼ ਬਣੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ

ਤਕਰੀਰਾਂ ਨੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਵੀ ਦੰਦ ਖੱਟੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਪੁਨਰਗਠਨ ਬਿੱਲ ਤੇ 6 ਸਤੰਬਰ 1966 ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤਕਰੀਰ "ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵਿਸਾਹਘਾਤ" ਨੇ ਹਾਕਮ ਧਿਰ ਦੇ ਸਿਰ ਨੀਵੇਂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਹ ਸਨ ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਲੋਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਮਾਣ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਆਖਦੇ ਸਨ।

ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇੱਕ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਉਹ ਫਾਰਸੀ, ਉਰਦੂ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਪੰਜਾਬੀ, ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਸਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਨਿਵੇਕਲਾ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜੋ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਉਹ ਹੋਰਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ, ਨਿਆਰਾ, ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਖੋਜ ਭਰਪੂਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਬਹੁਪੱਖੀ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦਾ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਤੇ ਬੇਬਾਕ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਲੇਠਾ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ "ਹਸ਼ੀਸ" ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਮੁਕਤ ਛੰਦ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਬੌਧਿਕ ਕਾਵਿ ਕਿਰਤ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਿਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਸਹਿਜੇ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਵੀ ਮਹਾਂਰਥੀ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਠੁਕਦਾਰ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸ ਦੀ ਵਿਵੇਕੀ ਪਹੁੰਚ ਤੇ ਸੂਖਮ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਉਹ ਨਿਬੰਧ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਇਕ ਨਿਪੁੰਨ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਲੇਖਕ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੀ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਉੱਚਾ ਮਿਆਰ ਤੇ ਬੁਲੰਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। "ਸਪਤ ਸ਼ਿੰਗ", "ਪੁੰਦ੍ਰੀਕ" ਅਤੇ "ਸਾਚੀ ਸਾਖੀ" ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਅਨੰਦ ਸਿਖਰਾਂ ਨੂੰ ਛੋਂਹਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ, ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਮੀਰ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਨੂੰ ਬੜੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। "ਸਪਤ ਸ਼ਿੰਗ" "ਸੱਤ ਮਹਾਨ ਹਸਤੀਆਂ ਦੇ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਸ਼ਿਮਲਾ ਨਿਵਾਸ ਸਮੇਂ 10 ਜੂਨ 1952 ਵਿੱਚ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਲਾ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ "ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ" ਦੇ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਐਮ. ਏ. ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਕਲਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗੀ ਰਹੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਭਰਵਾਂ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਨਿਬੰਧ ਸੰਗ੍ਰਹਿ "ਪੁੰਦ੍ਰੀਕ" 17 ਸਤੰਬਰ 1952 ਵਿੱਚ ਆਈ। ਪੁੰਦ੍ਰੀਕ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਵਲ ਦਾ ਫੁੱਲ ਹੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦਾ ਬੜਾ ਖੋਜ ਭਰਪੂਰ ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਲਿਖੇ ਨਿਬੰਧ "ਧਮਪੱਦ" ਦਾ ਜਨਮ ਵੀ ਸਰਦੀ ਦੀ ਰੁੱਤ 'ਚ ਸ਼ਿਮਲੇ ਦੇ ਕਾਫੀ ਹਾਊਸ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਸਿਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਗ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ

ਨਾਮਵਰ ਕਲਾਕਾਰ ਐਸ. ਐਲ. ਪਰਾਸ਼ਰ ਤੇ ਡਾਕਟਰ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬੈਠੇ ਕਾਫ਼ੀ ਦੀਆਂ ਚੁਸਕੀਆਂ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਿਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਾਰਜ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਨਿਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਜਾਮਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨਾਂ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਤੇ ਯਾਦਗਾਰੀ ਸਮਾਰਕਾਂ ਦਾ ਭ੍ਰਮਣ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ, ਕਿਰਤਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਵਾਚਿਆ ਸੀ। ਮਗਰੋਂ ਸਿਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਨਿਬੰਧ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਹੱਟ ਕੇ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸੂਖਮ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਜਣਾਤਮਿਕ ਛੋਹਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਇਹ ਦੋਨੋਂ (ਸਪਤ ਸ਼ਿੰਗ ਤੇ ਪੁੰਦ੍ਰੀਕ) ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਿੜ ਵਿੱਚ ਅਨੂਪਮ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ।

ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਮਾਹਿਰ ਵੀ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮੋਢੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਹਨ। ਸਿਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿੱਤਰਚਾਰੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਿਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵੱਡੇ ਕਦਰਦਾਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿਬੰਧ ਕਲਾ ਦੇ ਸ਼ੁਦਾਈ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰੋ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੁਲਾਈ 1956 ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ "ਪੰਜ ਦਰਿਆ" ਰਸਾਲੇ ਵਿੱਚ "ਇਕ ਸਿੱਖ ਦਾ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ" ਨਿਬੰਧ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਵੱਖਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲੇਖ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ, ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਟਾਵੇਂ-ਟਾਵੇਂ ਜ਼ਰੂਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਪਰ, ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੇ ਭਾਗ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਹੋਏ।

ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਰਾਜ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕੋਲੰਬੀਆ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ 'ਸਰੀ' ਵਿਖੇ ਸਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜਨਮ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ 19 ਸਤੰਬਰ 2009 ਨੂੰ ਸਰੀ ਪਬਲਿਕ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਨਿਊਟਨ ਵਿਖੇ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਯਾਦਗਾਰੀ ਸਮਾਗਮ ਹਰਿਦਰਸ਼ਨ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਸੰਸਥਾ ਵੱਲੋਂ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਵਿੱਚ ਦੂਰੋਂ ਨੇੜਿਓਂ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤਕਾਰ, ਵਿਦਵਾਨ, ਪੱਤਰਕਾਰ, ਗੁਰੂ ਘਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ, ਰਾਜਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਨੇਤਾ, ਪੰਥ ਦਰਦੀ, ਪੰਥ ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਤੇ ਸਿਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਪੁੱਜੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੰਡੀਅਨ ਬੁੱਧਿਸਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਸੁਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਆਹੀਰ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਸਾਥੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਪੁੱਜੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਸਿਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਡੂੰਘੀ ਸ਼ਰਧਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਤੇ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਤੇ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਚਲਾਈ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੀ ਹਨ।

ਇੱਥੋਂ ਹੀ "ਇਕ ਸਿੱਖ ਦਾ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ" ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਗਈ।

ਇਹ ਹੀ ਇਕ ਕਾਰਨ ਹੈ ਅੱਜ ਮੁੜ "ਇਕ ਸਿੱਖ ਦਾ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ" ਪੁਸਤਕ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਲੈ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਿਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਿਰਫ਼ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ, ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਪ੍ਰਤੀ ਚੋਣਵੀਂ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਲੈ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਛੇੜ-ਛਾੜ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿੱਚ ਅਦਲ ਬਦਲ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗਏ ਵਿਚਾਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ 'ਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਇਨ ਬਿਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਲੈ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਕਤ ਅਨੇਕ ਮਤ ਮਤਾਂਤਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਤਿੰਨ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਇਸਲਾਮ, ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਤੇ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਹੈ। ਇਹ ਮੱਤ ਚਵ੍ਹੀ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਆਪਣੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਰਕਬੇ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਮੱਤਾਂ ਨੂੰ ਮਾਤ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸੈਂਤਾਲੀ ਕਰੋੜ ਮਨੁੱਖ ਗੌਤਮ ਦੇ ਮਤ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਆਤਮਿਕ ਮੰਡਲ ਦਾ ਪਸਾਰਾ ਚੀਨ, ਜਾਪਾਨ, ਮਲਾਇਆ, ਥਾਈਲੈਂਡ, ਤਿੱਬਤ, ਸ੍ਰੀਲੰਕਾ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪੂਰਬੀ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪ, ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਸਾਇਬੇਰੀਆ ਤੇ ਸਵੀਡਨ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਧੰਮਪਦ (ਜੋ ਪਾਲੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ) ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸੋਹਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਢਾਲਿਆ ਹੈ। "ਇਕ ਸਿੱਖ ਦਾ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ" ਵਿੱਚ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਕਰਮ, ਅਹਿੰਸਾ, ਮੈਤ੍ਰੀਭਾਵ, ਸ੍ਵੈ-ਸੰਜਮ, ਧਿਆਨ, ਦਾਨ, ਬੁੱਧੀ ਵਿਵੇਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ ਵਿੱਚ (ਸ਼ੁੱਧ ਆਚਰਣ) ਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਯੁੱਗ ਪੁਰਸ਼ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਰੂਬਰੂ ਕਰਨ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਨ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਤੁਹਾਡੀ ਆਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ 'ਤੇ ਪੂਰੀ ਉਤਰੇਗੀ। ਤੁਹਾਡੇ ਭਰਵੇਂ ਹੁੰਗਾਰੇ 'ਤੇ ਅਸੀਸਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਬੇਸਬਰੀ ਨਾਲ ਉਡੀਕ ਰਹੇਗੀ।

ਸਰੀ (ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕੋਲੰਬੀਆ) — ਜੈਤੇਗ ਸਿੰਘ ਅਨੰਤ
ਕੈਨੇਡਾ

ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ

ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਕਿ ਯੁਗੋ ਯੁੱਗ ਤੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਮਹਾਨ ਆਤਮਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਪੂਰਨ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਰਾਹ ਪਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਂ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਇਸ ਮਹਾਨ ਬੁੱਧ ਆਤਮਾ ਦਾ ਦੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਧਰਮ ਲੋਕੀਂ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਫੇਰ ਕੋਈ ਮਹਾਨ ਆਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਉਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਲੈ ਹੋਣ ਤੱਕ ਬੋਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮਹਾਨ ਆਤਮਾ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਅਵਤਾਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਭਾਰਤਵਾਸੀ ਆਰੀਆ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਮੱਤ ਦੇ ਵੀ ਹੋਣ, ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਂਝਾ ਸਿਧਾਂਤ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਮੱਤ ਦੀ ਮਹਾਨ ਧਰਮ ਪੁਸਤਕ, ਭਾਗਵਦ ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਕਿਹਾ ਹੈ :

"ਯਦਾ ਯਦਾ ਹੀ ਧਰਮੱਸਯ
ਗਿਲਾਨੀਰ ਭਵਤਿ
ਸੰਭਵਾਮਿ ਯੁਗੇ ਯੁਗੇ।"

ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵੀ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਗਿਲਾਨੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਯੁਗੋ ਯੁਗ ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਅਵਤਾਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ-ਕਥਾ ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ :

ਏਹਾ ਕਾਜ ਧਰਾ ਹਮ ਜਨਮੰ।
ਸਮਝ ਲੇਹੁ ਸਾਧੂ ਸਭ ਮਨਮੰ।
ਧਰਮ ਚਲਾਵਨ, ਸੰਤ ਉਬਾਰਨ।
ਦੁਸ਼ਟ ਸਭਨ ਕੋ ਮੂਲ ਉਪਾਰਨ।

ਬੋਧੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮਹਾਨ ਆਤਮਾਵਾਂ ਦਾ ਅਖੀਰਲਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਵਤਾਰ ਗੌਤਮ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਬੁੱਧ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮਹਾਨ ਆਤਮਾ, ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੀ ਕਥਾ ਇਉਂ ਹੈ।

ਮਸੀਹੀ ਸੰਨ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਕੋਈ ਛੇ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ ਤੇ ਨੇਪਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਤਰਾਈ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਕਯ ਕੁੱਲ ਦੇ ਰਾਜ ਖੱਤਰੀ ਵੱਸਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਕਪਲਵਸਤੂ ਨਾਮੀ ਨਗਰ ਸੀ। ਕਪਲਵਸਤੂ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ੁਧੋਧਨ

ਦੀ ਪਤਨੀ ਮਾਯਾ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਸੰਨ 569 ਪ੍ਰਿਥਿਮ ਮਸੀਹ ਦੇ ਲਗਭਗ ਇਕ ਰਾਜ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿਧਾਰਥ ਰੱਖਿਆ। ਗੌਤਮ ਉਸ ਰਾਜ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਪਿਤਰੀ ਨਾਮ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਰਾਜ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿਧਾਰਥ ਗੌਤਮ ਤੇ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੌਤਮ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਇਆ। ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਜਦੋਂ ਸਿਧਾਰਥ ਨੂੰ ਨਿਰਲੇਪ ਬੁੱਧੀ ਜਾਂ ਸ਼ੁੱਧ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ।

ਜਦੋਂ ਸਿਧਾਰਥ ਉੱਨੀਆਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਰਾਜ ਕੰਨਿਆ, ਯਸ਼ੋਧਰਾ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਦਸ ਸਾਲ ਤੱਕ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਸਿਧਾਰਥ ਬੜਾ ਸੁੱਖ ਪੂਰਤ ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਿਧਾਰਥ ਦੀ ਆਯੂ ਉਨੱਤੀਆਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਸੀ ਜਦ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਇੱਕ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਰਾਹੁਲ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇਕ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਆਤਮਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਇਆ।

ਇੱਕ ਦਿਨ ਸਿਧਾਰਥ ਰੱਥ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਕਪਲਵਸਤੂ ਨਗਰ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਟਹਿਲੂਆ-ਚੰਨ, ਰੱਥ ਨੂੰ ਹਿੱਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਚਾਨਕ ਚੰਨ ਨੇ ਬੈਲਦਾਂ ਦੀਆਂ ਰੱਸੀਆਂ ਖਿੱਚੀਆਂ ਤੇ ਰੌਲਾ ਪਾਇਆ : "ਓ ਬੁੱਢੇ, ਪੇਸ਼ ਰਾਹ ਵਿਚੋਂ ਹੱਟ ਜਾ, ਮਰ ਜਾਏਂਗਾ।" ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਰਥ ਦਾ ਪਰਦਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਝਾਤ ਮਾਰੀ ਤਾਂ ਕੀ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਬੜਾ ਨਿਰਬਲ, ਸੁੱਕੇ ਹੋਏ ਸਰੀਰ ਤੇ ਚਿੱਟੇ ਕੇਸਾਂ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ, ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਡੰਗੋਰੀ ਫੜੀ ਹੋਈ, ਰੱਥ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੜਕ ਵਿੱਚ ਲੰਗੜਾਅ ਕੇ ਡਿੱਗ ਪਿਆ ਹੈ ਤੇ ਲੋਕੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਧੂਹ ਕੇ ਪਰ੍ਹੇ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਦ ਸੜਕ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਚੰਨ ਰੱਥ ਨੂੰ ਭਜਾ ਕੇ ਸ਼ਾਹੀ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਿਆ, ਜਿਥੇ ਕਿ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਨੇ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਨਾਲ ਜੁਰਜੁਰਾ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖਿਆ। ਆਪਣੇ ਟਹਿਲੂਏ ਕੋਲੋਂ ਪੁੱਛਿਆ : "ਚੰਨਾ, ਇਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਕੀ ਹੋਇਆ ਸੀ?" ਚੰਨ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ : "ਮਹਾਰਾਜ, ਇਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਬੜਾ ਬਿਰਧ ਹੋ ਕੇ ਜੁਰਜੁਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਹੁਣ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੱਲਣ ਫਿਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਭ ਨੈਣ ਪ੍ਰਾਣ ਸਥਿਲ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਇਹੋ ਅਵਸਥਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।" ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਸਭ ਦੀ ਇਹੋ ਅਵਸਥਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ?" ਚੰਨ ਨੇ ਕਿਹਾ "ਹਾਂ ਮਹਾਰਾਜ, ਸਭ ਦੀ। ਪਰ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਯੁਵਾ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰੋਗੀ ਹੋ ਕੇ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਬੁੱਢੇ ਪੈ ਕੇ ਕਸ਼ਟਾਂ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।"

ਸਿਧਾਰਥ ਸੁਣ ਕੇ ਸੋਚੀਂ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਦੇ ਰੋਗ-ਗ੍ਰਸਤ ਮਨੁੱਖ ਜਾਂ ਮੁਰਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖਿਆ ਹੋਇਆ।

ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਿਛੋਂ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਕੀ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਇਕ ਬੜਾ ਦੁਰਬਲ ਪੁਰਸ਼ ਸੜਕ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਪਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਸਬੰਧੀ ਕੋਲ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਿਵਾਜ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਰੋਗ ਲੰਮਾ ਜਾਂ ਅਸਾਧ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਰੋਗੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਚੁਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਲੋਗ ਉਸ ਦੇ ਰੋਗ ਦਾ ਹਾਲ ਸੁਣ ਕੇ ਕੋਈ ਦਵਾਈ ਜਾਂ ਇਲਾਜ ਦੱਸ ਜਾਣ। ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਉਸ ਰੋਗੀ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਦੇਖੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਟਹਿਲੂਏ ਚੰਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਪੁਰਸ਼ ਕਿਸੇ ਅਸਾਧ ਰੋਗ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਸਤ ਹੈ। ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ : "ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਅਸਾਧ ਰੋਗ ਕਿਵੇਂ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ?" ਚੰਨ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ : "ਮਹਾਰਾਜ, ਕੀ ਜਾਣੀਏ ਕਿਵੇਂ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ? ਅਚਾਨਕ ਆ ਚੰਬੜਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਰਾਓ ਰੰਕ ਕੋਈ ਵੀ ਬਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।" ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਝੁਣਕਾ ਵੱਜਾ ਤੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਜੀਵਨ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਉਪਾਧੀਆਂ, ਕਸ਼ਟਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ? ਇਉਂ ਹੀ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਇਕ ਮੁਰਦੇ ਦੀ ਲੋਥ ਨੂੰ ਲੋਕ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨਘਾਟ ਵੱਲ ਚੁੱਕੀ ਜਾਂਦੇ ਦੇਖਿਆ। ਪੁੱਛਣ ਉੱਤੇ ਚੰਨ ਨੇ ਕਿਹਾ : "ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ , ਮਰਨਾ ਬਰਹੱਕ ਹੈ। ਰਾਜੇ, ਰਾਣੇ, ਅਮੀਰ, ਗਰੀਬ ਸਭ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਤ ਮ੍ਰਿਤੂ ਹੈ।" ਸਿਧਾਰਥ ਦੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਉਪ੍ਰਾਮਤਾ ਵਧਦੀ ਗਈ ਤੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਚੁੱਪ ਚੁਪੀਤਾ ਤੇ ਉਦਾਸ ਜਿਹਾ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਕੀ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਸਾਧੂ, ਤਪਾਂ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਸੁੱਕਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਭਬੂਤ ਰਮਾਈ ਹੋਈ, ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਬਾਹਰ ਜੰਗਲ ਵੱਲ ਨੂੰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੁੱਛ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਚੰਨ ਨੇ ਕਿਹਾ : "ਇਹ ਤਿਆਗੀ ਸਾਧੂ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਘਰ ਬਾਰ, ਸਾਕ ਸਬੰਧੀ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਸੁੱਖ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਬਾਹਰ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ, ਨਗਰਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ, ਤਪ ਧਿਆਨ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਸਦੀਵ ਅਨੰਦ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ।" ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੱਲ ਪੁੜ ਗਈ ਤੇ ਉਹ ਰਾਜਧਾਨੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸ਼ਾਹੀ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਪਿਛਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁਝ ਦੇਖਿਆ ਸੁਣਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਮਨ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਸਦੀਵ ਅਨੰਦ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਦੇ ਸੁਖ ਤੇ ਰੰਗਾਂ ਤਮਾਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਂ ਗੁਆਉਣਾ ਐਵੇਂ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵਿਅਰਥ ਗੁਣਾਉਣਾ ਹੈ।

ਕਥਾ ਇਉਂ ਹੈ, ਕਿ ਸਿਧਾਰਥ ਬਾਹਰ ਸ਼ਾਹੀ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਇਉਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਕਰ ਹੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਹੀ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਖ਼ਬਰ ਪੁੱਜੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਯਸ਼ੋਧਰਾ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਪੁੱਤਰ ਜਨਮਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ

ਕਿਹਾ: "ਇਹ ਇਕ ਨਵਾਂ ਬੰਧਨ ਆ ਪਿਆ ਹੈ ਜੋ ਤੋੜਨਾ ਪਵੇਗਾ, ਰਾਹੁਲ ਬੰਧਨ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ।"

ਸਿਧਾਰਥ ਰੱਥ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਸ਼ਾਹੀ ਮਹਿਲਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਮੁੜਿਆ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਬਾਲ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਯੁਵਰਾਜ ਦੇ ਜਨਮ ਉੱਤੇ ਜਸ਼ਨ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਸ਼ਾਦਿਆਨੇ ਵੱਜ ਰਹੇ ਸਨ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਵੜਦਿਆਂ ਹੀ ਢੋਲਕੀਆਂ, ਨਫੀਰੀਆਂ ਵਜਾਉਣ ਵਾਲੇ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਰੱਥ ਦੇ ਅਗੇ ਪਿੱਛੇ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਵਾਜੇ ਵਜਾਉਂਦੇ, ਸ਼ਾਹੀ ਜਸ਼ਨ ਕਰਦੇ, ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਦਾ ਜਲੂਸ ਬਣਾ ਕੇ ਨਗਰ ਵਾਸੀ, ਮੁਬਾਰਕਾਂ ਦੇਣ ਸ਼ਾਹੀ ਮਹਿਲ ਨੂੰ ਹੋ ਤੁਰੇ। ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਇਕ ਝਰੋਖੇ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਸੁੰਦਰੀ ਨੇ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਦਾ ਰੱਥ ਨੇੜੇ ਆਇਆ ਤੱਕ ਕੇ ਇੱਕ ਗੀਤ ਛੇੜਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਬੋਲ ਸੀ :

"ਸ਼ੁਭ ਬਾਲਕ ਜਨਮਿਓ ਗ੍ਰਹਿ ਰਾਜਨ,
ਮੁਕਤ ਅਨੰਦ ਪਿਤਾ ਅਰ ਮਾਤਾ।
ਮੁਕਤ ਅਨੰਦ ਭਇਉ ਕੁਲ ਸਗਰੀ
ਮੁਕਤ ਅਨੰਦ ਸਰਬ ਸੁਖ ਜਾਤਾ।"

ਇਹ ਗੀਤ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਬੋਲੀ, ਪਾਲੀ ਵਿੱਚ ਗਾਵਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਜੋ ਬੋਧੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜਾਤਕ ਸਾਖੀਆਂ ਤੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਕਤ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਸਾਡੇ ਤੱਕ ਪੁੱਜਾ ਹੈ, ਉਸ ਭਾਵਾਰਥ ਦਾ ਹਿੰਦੀ ਰੂਪ ਉਪਰੋਕਤ ਤੁਕਾਂ ਅਸਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਸਿਧਾਰਥ ਦੇ ਕੰਨੀ ਇਹ ਬੋਲ ਪਏ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਰਥਵਾਨ ਨੂੰ ਕਹਿ ਕੇ ਰੱਥ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਤੇ ਆਖਿਆ : 'ਗੀਤ ਇਸ ਸੁੰਦਰੀ ਨੇ ਪਤੇ ਦਾ ਗਾਵਿਆ ਹੈ। ਸਰਬ ਸੁੱਖ ਤੇ ਸਦੀਵ ਅਨੰਦ, ਮੁਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।" ਇਉਂ ਕਿਹਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਗਲ ਵਿਚੋਂ ਮੋਤੀਆਂ ਦੀ ਮਾਲਾ ਲਾਹ ਕੇ ਉਸ ਸੁੰਦਰੀ ਨੂੰ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਿੱਤੀ।

ਬਾਲ ਯੁਵਰਾਜ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਹੀ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਰਾਤ ਨਾਚ ਰੰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਇਆ ਪਰ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਪੱਕਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਬੀਤ ਗਈ ਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਮਹਿਲ ਦੇ ਸਭ ਲੋਗ, ਸਮੇਤ ਨਾਚੀਆਂ ਦੇ ਸੌਂ ਗਏ ਤਾਂ ਸਿਧਾਰਥ ਆਪਣੇ ਮੰਚ ਉੱਤੋਂ ਮਲਕੜੇ ਜਿਹੇ ਉੱਠਿਆ ਤੇ ਉਸ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਯਸ਼ੋਧਰਾ ਨਵ-ਜਨਮੇ ਬਾਲਕ ਨਾਲ ਸੁੱਤੀ ਪਈ ਸੀ, ਵੜਨ ਲਈ ਪਰਦਾ ਚੁੱਕਿਆ। ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਯਸ਼ੋਧਰਾ ਤੇ ਬਾਲਕ ਦੋਵੇਂ ਘੂਕ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਹਨ। ਮਨ ਵਿੱਚ ਇੱਛਾ ਆਈ ਕਿ ਰਾਜ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਤਿਆਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਪਿਆਰ ਕਰ ਲਵੇ ਪਰ ਇਸ ਡਰ ਨਾਲ ਕਿ ਮਤਾਂ ਯਸ਼ੋਧਰਾ ਜਾਗ ਪਵੇ, ਇਸ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਰੋਕ ਲਿਆ। ਫੇਰ ਚੁੱਪ ਚੁਪੀਤੇ ਆਪਣੇ ਖਾਸ ਟਹਿਲੂਏ ਚੰਨ ਨੂੰ ਜਗਾਇਆ ਤੇ ਆਗਿਆ

ਕੀਤੀ ਕਿ ਸ਼ਾਹੀ ਅਸਤਬਲ ਵਿਚੋਂ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਪ੍ਰਿਯ ਘੋੜਾ, ਕੰਠਕ ਨਾਮੀ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਮਹਿਲਾਂ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਕੋਲ ਲੈ ਆਵੇ। ਮਹਿਲਾਂ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿਚੋਂ ਸਿਧਾਰਥ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਤੇ ਕੰਠਕ ਉੱਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਚੰਨ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਕਪਲਵਸਤੂ ਨਗਰ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਤੇ ਦੂਰ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਜਿਥੇ ਅਨੋਮਾ ਨਦੀ ਵਗਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਕਪਲਵਸਤੂ ਰਾਜ ਦੀ ਸੀਮਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਿਧਾਰਥ ਦੀ ਮਹਾਂ ਤਿਆਗ ਦੀ ਰਾਤ, ਹਾੜ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਤੇ ਚੰਦਰਮਾ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਵਾਲੀ ਰਾਤ ਸੀ ਤੇ ਸਿਧਾਰਥ ਆਪਣੀ ਆਯੂ ਦੇ ਉਨੱਤੀਵੇਂ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਸੀ।

ਅਨੋਮਾ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸਿਧਾਰਥ ਕੰਠਕ ਉਤੋਂ ਉੱਤਰ ਖੜੋਤਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਲੰਕਾਰ ਤੇ ਭੂਸ਼ਣ ਲਾਹ ਕੇ ਚੰਨ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਫੇਰ ਆਪਣੀ ਕਟਾਰ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਕੇਸ ਕੱਟ ਸੁੱਟੇ ਤੇ ਕੰਠਕ ਦੀ ਵਾਗ ਚੰਨ ਦੇ ਹੱਥ ਫੜਾ ਕੇ ਕਿਹਾ :

"ਜਾਹ ਕਪਲਵਸਤੂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜਾਹ ਤੇ ਆਖ ਕਿ ਸਿਧਾਰਥ ਰਾਜ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸਾਧੂ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ, ਤੇ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ, ਮੁਕਤੀ ਅਥਵਾ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਘਰ ਨਹੀਂ ਮੁੜੇਗਾ।" ਚੰਨ ਦੇ ਮੁੜ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਹੀ ਬਸਤਰ ਲਾਹ ਕੇ ਇਕ ਮੰਗਤੇ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਆਪ ਉਸ ਦੀ ਪਾਟੀ ਹੋਈ ਗੁਦੜੀ ਪਹਿਨ ਲਈ। ਇਉਂ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਰਾਜ, ਭਾਗ, ਐਸ਼ਵਰਜ ਦਾ ਪੂਰਨ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਅਨੋਮਾ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਉਸ ਥਾਂ ਜਿਥੋਂ ਸਿਧਾਰਥ ਨੇ ਚੰਨ ਨੂੰ ਕਪਲਵਸਤੂ ਵੱਲ ਮੋੜਿਆ, ਕੋਈ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋਏ ਤਾਂ ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਇੱਕ ਯਾਦਗਾਰੀ ਸਤੂਪ ਚਿਣਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਅੱਜ ਤੱਕ ਕਾਇਮ ਹਨ।

ਅਨੋਮਾ ਨਦੀ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਸਿਧਾਰਥ ਗੌਤਮ ਨੇ ਸੱਤ ਦਿਨ ਇੱਕ ਅੰਬਾਂ ਦੀ ਝਿੜੀ ਵਿੱਚ ਕੱਟੇ। ਇਥੇ ਵੀ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦਾ ਯਾਦਗਾਰੀ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤੁਰ ਕੇ ਗੌਤਮ ਰਾਜਗ੍ਰਹਿ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਗਧ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਮਹਾਂਬਲੀ ਰਾਜਾ, ਬਿੰਬਸਾਰ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ। ਬਿੰਬਸਾਰ ਗੌਤਮ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਨੁਹਾਰ ਤੇ ਸਾਤਵਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਤੇ ਗੌਤਮ ਨੂੰ ਰਾਜਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਾਜ ਗੁਰੂ ਬਣ ਕੇ ਟਿਕਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਗੌਤਮ ਨੇ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਗੌਤਮ ਘਰੋਂ ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ, ਰਾਜ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਰਾਜ ਗ੍ਰਹਿ ਨਗਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਪਰਬਤ ਦੀ ਇਕ ਗੁਫਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਦਵਾਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਨਿਆਇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਮਹਾਨ ਪੰਡਿਤ, ਆਲਾਰ ਕਲੰਡ ਨਾਮੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਛਾਤ੍ਰਾਂ ਨੂੰ

ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲੀਨ

ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ

ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਭਿਖਸ਼ੂ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨਾਲ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲੀਨ

ਸਾਧਵੀ ਭਿਖਸ਼ੂ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਅਹਾਰ ਭੇਂਟ ਕਰਦੀ ਹੋਈ

ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਬੋਧੀ ਰੁੱਖ ਹੇਠਾਂ ਬੈਠ ਕੇ ਆਪਣੇ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਸਿਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ

ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲੀਨ

ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਕੁਝ ਸਾਧੂਆਂ ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਗੋਸ਼ਟੀ ਦੇ ਪਲ ਸਾਂਝੇ ਕਰਦੇ

ਵਿੱਦਿਆ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਗੌਤਮ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਵਿੱਦਿਆ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗਾ। ਆਲਾਰ ਕੋਲੋਂ ਨਿਆਇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦਾ ਚੰਗਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਗੌਤਮ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ ਪੰਡਿਤ, ਉਦ੍ਰਕ ਨਾਮੀ ਕੋਲੋਂ ਸ਼ਾਖ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗਾ, ਪਰ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਗੌਤਮ ਦੀ ਸ਼ੰਕਾ ਨਵ੍ਰਿਤੀ ਨਾ ਹੋਈ ਤੇ ਜਿਸ ਪਰਮਾਨੰਦ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਭਾਗ ਤਿਆਗਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾ ਹੋਈ। ਗੌਤਮ ਉਥੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਵਿੰਧਿਆਚਲ ਦੀ ਉੱਤਰੀ ਨੁੱਕਰ 'ਤੇ ਪੁੱਜ ਗਿਆ, ਜਿਥੇ ਕਿ ਸੁਹਾਉਣਾ ਬਣ, ਉਰੁਵੇਲ ਬਣ ਨਾਮੀ ਸੀ, ਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਵੱਛ ਤੇ ਸੀਤਲ ਜਲ ਦੀ ਨਦੀ ਵਗਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਬਣ ਵਿਚ ਟਿਕ ਕੇ ਗੌਤਮ ਨੇ ਘੋਰ ਤਪ ਤੇ ਅੱਗ੍ਰ ਹੱਠ ਕਰਮ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜ ਚੇਲੇ ਗੌਤਮ ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਗੌਤਮ ਨੇ ਇਥੇ ਛੇ ਸਾਲ ਤ੍ਰੱਪ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਗੌਤਮ ਦੀ ਘੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਦੀ ਕੀਰਤੀ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤਕ ਪਸਰ ਗਈ। ਬਰ੍ਹਮੀ ਬੋਲੀ ਦੀ 'ਬੁੱਧ ਗਾਥਾ' ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਗੌਤਮ ਦੀ ਤਪੱਸਿਆ ਦੀ ਕੀਰਤੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਇਉਂ ਪਸਰ ਗਈ, "ਜਿਵੇਂ ਗਗਨ ਵਿੱਚ ਟੰਗੇ ਹੋਏ ਟੱਲ ਦੀ ਧੁਨੀ ਆਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਪਸਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।" ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਗੌਤਮ ਦਾ ਸਰੀਰ ਤਪਾਂ, ਬਰਤਾਂ ਨਾਲ ਇਤਨਾ ਨਿਰਬਲ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਗੌਤਮ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਸਾਧਨ ਤੋਂ ਵੀ ਅਸਮਰਥ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਭੁੰਝੇ ਡਿੱਗ ਕੇ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਇਉਂ ਬਤੀਤ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕੁਝ ਨ੍ਰਿਤਕਾਰ ਇੱਕ ਲਾਗਲੀ ਪਹਾੜੀ ਉੱਤੇ ਦੇਵੀ ਦੇ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਜਾਂਦੇ ਉਸ ਥਾਂ ਉੱਤੋਂ ਲੰਘੇ, ਜਿਥੇ ਗੌਤਮ ਨਿਰਬਲਤਾ ਨਾਲ ਬੇਸੁੱਧ ਪਿਆ ਸੀ। ਪੰਜੇ ਚੇਲੇ ਗੌਤਮ ਦੇ ਕੁਛ ਦੂਰ ਬੈਠੇ ਆਪਣੇ ਤਪੱਸਵੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਬੇਸੁੱਧ ਪਏ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਇਉਂ ਮਿਥ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਹੁਣ ਗੌਤਮ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਤਪੱਸਿਆ ਦਾ ਫਲ, ਰਿਧੀਆਂ ਸਿਧੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨ੍ਰਿਤਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਾਚੀ ਕੁੜੀ ਸੀ, ਜੋ ਗਾਂਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਉਸ ਦੇ ਗੀਤ ਦੀ ਲੈ ਨਾਲ ਇੱਕ ਨ੍ਰਿਤਕਾਰ ਦੁਤਾਰਾ ਵਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨਾਚੀ ਗਾ ਰਹੀ ਸੀ :

ਮਧੁਰ ਮਧੁਰ ਧੁਨ, ਮਧੁਰ ਮਧੁਰ ਸ੍ਵਰ,
ਬਾਜਤ ਹੈ ਦੋਤਾਰਾ, ਸਾਜਨ।
ਬਾਜਤ ਹੈ ਦੋਤਾਰਾ,
ਅਧਿਕ ਨਾ ਖੈਂਚੋ ਤਾਰੇਂ ਸਾਜਨ,
ਸ੍ਵਰ ਖੰਡਤ ਹੋ, ਟੂਟ ਜਾਤ ਹੈ,
ਕਸ਼ਟ ਹੋਤ ਹੈ, ਭਾਰਾ।
ਮਧੁਰ ਮਧੁਰ ਧੁਨ, ਮਧੁਰ ਮਧੁਰ ਸ੍ਵਰ
ਬਾਜਤ ਹੈ ਦੋਤਾਰਾ।

ਢੀਲ ਨਾ ਦੋ ਤਾਰੋਂ ਕੋ ਸਾਜਨ,
ਢੀਲ ਦੀਏ ਸੁਰ ਭੰਗ ਹੋਤ ਹੈ,
ਬਹੇ ਨਾ ਗੀਤਨ ਧਾਰਾ।
ਮਧੁਰ ਮਧੁਰ ਧੁਨ, ਮਧੁਰ ਮਧੁਰ ਸੁਰ,
ਬਾਜਰ ਹੈ ਦੋਤਾਰਾ॥

ਦੋਤਾਰੇ ਦੇ ਮਧੁਰ ਸੰਗੀਤ ਤੇ, ਇਸ ਭਾਵ ਦੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਬੋਲੀ, ਪਾਲੀ ਦੇ ਗੀਤ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਨਾਲ ਬੇਸੁੱਧ-ਗੌਤਮ ਦੀ ਹੋਸ਼ ਪਰਤ ਆਈ। ਗੀਤ ਦੇ ਬੋਲ ਸਮਝੇ ਤਾਂ ਸੋਚਿਉਨੇ : 'ਇਹ ਨਾਚੀ ਕੁੜੀ ਸੱਚ ਹੀ ਤਾਂ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਖਿਚੀਏ ਤਾਂ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਕੱਢਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੂਤ ਸਿਰ ਕੱਸ ਕੇ ਰੱਖੀਏ ਤਾਂ ਹੀ ਸ਼ੁੱਧ ਸੁਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਸਰੀਰ ਦਾ ਹੈ।' ਇਉਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਤੇ ਉੱਠ ਖੜਾ ਹੋਇਆ। ਇੱਕ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਬਿਰਖ ਨੂੰ ਪੱਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਗੋਹਲਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਤੋੜ ਕੇ ਖਾ ਲਈਆਂ। ਗੌਤਮ ਦੇ ਪੰਜਾਂ ਚੇਲਿਆਂ ਨੇ ਤਪੱਸਵੀ ਗੌਤਮ ਨੂੰ ਇਉਂ ਤਪੱਸਿਆ ਬਰਤ ਤੋੜਦਿਆਂ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਜਾਤਾ ਕਿ ਗੌਤਮ ਹੁਣ ਤਪੱਤਵੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਤੋਂ ਪਤਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਉਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਗੌਤਮ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਉਰੁਵੇਲ ਬਣ ਤਿਆਗ ਕੇ ਬਨਾਰਸ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ।

ਇਹ ਦਿਨ, ਜਿਸ ਦਿਨ ਇਹ ਘਟਨਾ ਹੋਈ, ਬੋਧੀਆਂ ਦੀ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪਿਛਲੇ ਪੰਝੀ ਸੌ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਇਕ ਬੜਾ ਮਹਾਨ ਤੇ ਗੌਰਵਮਈ ਦਿਨ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਦਿਨ ਗੌਤਮ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਤੇ ਅਲੇਪ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਇਆ ਤੇ ਇਸ ਦਿਨ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਬੋਧੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਤ੍ਰੀ-ਉਤਸਵ ਦਿਵਸ, ਤੀਹਰਾ ਤਿਉਹਾਰ ਕਰਕੇ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਲ ਦਾ ਇਹੋ ਦਿਨ ਸੀ ਜਦੋਂ ਸਿਧਾਰਥ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਇਹੋ ਦਿਨ ਸੀ ਜਦੋਂ ਗੌਤਮ ਨੂੰ ਅਲੇਪ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁੱਧ ਪਦਵੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਈ ਤੇ ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਉਹ ਤਪੱਤਵੀ ਗੌਤਮ ਤੋਂ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਹੋ ਦਿਨ ਸੀ ਜਦੋਂ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਆਪਣਾ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਮਹਾਂ ਪਰਿਨਿਰਵਾਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦਿਨ ਵੈਸਾਖ ਦੀ ਪੂਰਨਿਮਾ ਦਾ ਦਿਹਾੜਾ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਗੌਤਮ ਨੇ ਪਿੱਪਲ ਦੀਆਂ ਗੋਹਲਾਂ ਖਾ ਕੇ ਤਪੱਸਿਆ ਆਦਿ ਹਠ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਉਰੁਵੇਲ ਦੀ ਕੁਟੀਆ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਨਿਰੰਜਰਾ ਨਦੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਇੱਕ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਦਰਖ਼ਤ ਹੇਠਾਂ ਆ ਬੈਠਾ। ਇਹੋ ਉਹ ਬ੍ਰਿਛ ਹੈ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ

ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੀਕ ਮਹਾਂਬੋਧੀ ਬ੍ਰਿਛ ਕਰਕੇ ਪੂਜਯ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਪੂਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਬ੍ਰਿਛ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਹੀ ਗੌਤਮ ਨੂੰ ਅਲੇਪ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਇਆ ਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਹੁਣ ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬੋਧ ਗਯਾ ਦਾ ਮੰਦਰ ਹੈ। ਗੌਤਮ ਅਜੇ ਇਸ ਪਿੱਪਲ ਹੇਠਾਂ ਆ ਕੇ ਬੈਠਾ ਹੀ ਸੀ ਜੋ ਇੱਕ ਧਨਵਾਨ ਗਵਾਲੇ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਪਤਨੀ ਸੁਜਾਤਾ ਨਾਮ ਦੀ ਇੱਕ ਖੀਰ ਦਾ ਕਟੋਰਾ ਲੈ ਕੇ ਆਈ। ਸੁਜਾਤਾ ਨੇ ਸੁੱਖਣਾ ਸੁੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਪਲੇਠੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜਨਮੇ ਤਾਂ ਉਹ ਗਊ ਦੇ ਦੁੱਧ ਦੀ ਖੀਰ ਬਣਾ ਕੇ ਨਿਰੰਜਰਾ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਖੜੇ ਪੁਰਾਤਨ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਬ੍ਰਿਛ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਚੜ੍ਹਾਏਗੀ। ਸੁਜਾਤਾ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਇਸ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਤਪੱਸਵੀ ਗੌਤਮ ਨੂੰ ਜਿਸ ਦਾ ਕਿ ਸਰੀਰ ਹੱਠ ਤਪੱਸਿਆ ਨਾਲ ਸੁੱਕ ਕੇ ਖੁੰਢ ਵਰਗਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਬ੍ਰਿਧ ਬ੍ਰਿਛ ਹੇਠਾਂ ਬੈਠਾ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਜਾਤਾ ਕਿ ਇਹ ਬਿਰਖ ਦੇਵ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਮੰਨੀ ਹੋਈ ਸੁੱਖਣਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਆ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਸੁਜਾਤਾ ਨੇ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਖੀਰ ਦਾ ਕਟੋਰਾ ਗੌਤਮ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਗੌਤਮ ਨੇ ਉਹ ਕਟੋਰਾ ਪਕੜ ਲਿਆ ਤੇ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਖੀਰ ਖਾ ਕੇ ਖਾਲੀ ਕਟੋਰਾ ਸੁਜਾਤਾ ਨੂੰ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਖੀਰ ਖਾ ਕੇ ਗੌਤਮ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸੱਤਿਆ ਪਰਤ ਆਈ ਤੇ ਗੌਤਮ ਪਦਮਾਸਣ ਲਾ ਕੇ ਉਥੇ ਹੀ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਗੌਤਮ ਨੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਛੂਹ ਕੇ ਪ੍ਰਤਿੱਗਿਆ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਹੁਣ ਤਦ ਹੀ ਉੱਠੇਗਾ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬੋਧੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਗੌਤਮ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਤਿੱਗਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਭੂਮੀ ਸਪਰਸ਼ ਮੁਦਰਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਪੱਥਰ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਗੌਤਮ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਉਂ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ, ਪ੍ਰਤਿੱਗਿਆ ਕਰਕੇ ਬੈਠਿਆਂ ਜਦੋਂ ਗੌਤਮ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਤੇ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਬੀਤ ਗਈ ਤਾਂ ਬੋਧਾਂ ਦੀਆਂ ਧਰਮ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਮਾਰਾ ਜੋ ਕਿ ਆਸੁਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੈ, ਗੌਤਮ ਕੋਲ ਆਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਦਾ ਚਕਰਵਰਤੀ ਰਾਜ ਲੈਣਾ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਵੇ, ਬੋਧੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿੱਗਿਆ ਛੱਡ ਦੇਵੇ। ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਕਾਵਿ ਕਲਪਨਾ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਗੱਲ ਇਉਂ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਗੌਤਮ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸ਼ੰਕੇ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਹੋਣਗੇ ਤੇ ਮਨ ਵਿਚ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਹ ਕਠਨ ਜੀਵਨ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਉਹ ਰਾਜ ਭਾਗ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਪਿਛਲੇ ਛੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਗੌਤਮ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ੰਕਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕੀਤੀ ਪ੍ਰਤਿੱਗਿਆ ਉੱਤੇ ਭਾਰਾ ਨਾ ਪੈਣ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਬੋਧੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਆਪਣੇ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ

ਰਿਹਾ। ਰਾਤ ਦੇ ਤੀਜੇ ਪਹਿਰ ਗੌਤਮ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਸਭ ਭਰਮ ਭੁਲੇਖੇ ਨਵਿਰਤ ਹੋ ਗਏ। ਉਸ ਨੂੰ ਸੋਝੀ ਹੋ ਆਈ ਕਿ ਜਨਮ, ਮਰਨ, ਦੁੱਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੀ ਹੈ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਆਵਾਗਵਣ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਨਿਰਵਾਣ ਪਦਵੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਬੋਧੀ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ। ਬੋਧਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਗੌਤਮ ਨੂੰ ਇਸ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪਿੱਛੋਂ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਆਪ ਸਦਾ ਸਥਿਰ ਦੁਖ-ਰਹਿਤ ਨਿਰਵਾਣ ਦਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਕਿ ਬਾਕੀ ਜਗਤ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰੇ ਤਾਂ ਜੋ ਹੋਰ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਇਸ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸੋਝੀ ਪਾ ਕੇ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਸਕਣ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਬੋਧਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਫੇਰ ਮਾੜਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਤੇ ਬੜੇ ਬੜੇ ਲਾਲਚ ਤੇ ਭੈ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਧਰਮ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਆਪ ਹੁਣ ਸਦਾ ਲਈ ਸੁਖੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਹੁਣ ਆਪ ਨਿਰਵਾਣ ਵਿੱਚ ਸਮਾ ਜਾਵੇ। ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਪੰਚਭੌਤਕ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਜਿਊਂਦਾ ਰਹਿਕੇ ਇਸ ਬੋਧੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਾ ਕਰੇ। ਪਰ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਕਿਸੇ ਭੈ, ਲਾਲਚ ਵਿੱਚ ਨਾ ਆਇਆ ਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਹਿੱਤ ਕਰਨ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚੇ ਉੱਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਵੇਲਾ ਜਦੋਂ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਬੋਧੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਈ, ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਮਾੜਾ ਜੋ ਕਿ ਆਸੁਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਮੁਦਾਇ ਹੈ, ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਤੇ ਅੰਤਿਮ ਵਾਰ ਪ੍ਰਾਜੈ ਕਰ ਲਿਆ, ਰਾਤ ਦੇ ਤੀਜੇ ਪਹਿਰ ਦਾ ਅੰਤ ਅਤੇ ਚੌਥੇ ਪਹਿਰ ਦਾ ਆਰੰਭ ਸੀ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਆਰੀਆ ਜਾਤੀਆਂ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਪਵਿੱਤਰ ਤੇ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋਣ ਦਾ ਮਿਥਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਵੇਲਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਵਾਲੇ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲਾ' ਆਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਠ ਕੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿਮਰਨ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਨੂੰ ਬੜਾ ਉੱਤਮ ਸਾਧਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਜਪੁਜੀ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਹੈ : "ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲਾ ਸਚ ਨਾਉ, ਵਡਿਆਈ ਵੀਚਾਰ।" ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀਆਂ ਵਡਿਆਈਆਂ ਦਾ ਵੀਚਾਰ ਕਰੋ। ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਵਾਕ ਹੈ : "ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲ ਨਾ ਜਾਗਿਉਂ, ਜੀਵੰਦੜਾ ਮੋਇਉਂ।" ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਨਾ ਜਾਗਣਾ ਜੀਵੰਦਿਆਂ ਹੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਦੇ ਤੁਲ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਮਹਾਂ ਬੋਧੀ ਗਿਆਨ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਆਯੂ ਪੈਂਤੀਆਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸੰਕਲਪ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਬੋਧੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾਤੇ ਗੁਰੂਆਂ, ਆਲਾਰ ਤੇ ਉਦ੍ਰਕ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਕਰੇਗਾ। ਪਰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਮ੍ਰਿਤੂ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਆਪਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕੀਤਾ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਉਰੁਵੇਲ ਬਣ ਵਿੱਚ

ਇਕੱਲਾ ਛੱਡ ਆਏ ਸਨ। ਇਉਂ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰ ਕੇ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਬਨਾਰਸ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ ਤੇ ਸਾਰਨਾਥ ਪੁੱਜਾ ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਤ ਮਤਾਂਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਤਪੋਭੂਮੀ ਸੀ। ਬੋਧਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ 'ਵਿਨਾਯ' ਵਿੱਚ ਕਥਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਇਕ ਪੰਡਿਤ ਉਪਕ ਨਾਮੀ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਅਪਾਰ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਤੇ ਪਰਮ ਆਨੰਦ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੇਖੇ ਤਾਂ ਚਕ੍ਰਿਤ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਪੁੱਛਣ ਲੱਗਾ: "ਤੂੰ ਕਿਸ ਮਤ ਦਾ ਸਾਧੂ ਹੈਂ, ਜੋ ਇਕੱਲਾ ਪ੍ਰਸੰਨ ਮੁੱਖ ਦਿਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।" ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ: "ਮੈਂ ਧਰਮ ਚੱਕ੍ਰ ਚਲਾਣ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਹਾਏ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਿਲਾਣ ਬਨਾਰਸ ਵੱਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਉਪਕ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤੂੰ ਕੋਈ ਅਰ੍ਹੰਤ ਹੈਂ ਕਿ ਜੀਨ, ਜੋ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਉੱਧਾਰ ਕਰਨ ਚਲਿਆਂ ਹੈ ?" ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੇ ਕਿਹਾ : ""ਜੀਨ ਉਹ ਹੈ ਸਭ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਉੱਤੇ ਵਿਜੈ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਅਹੰਕਾਰ ਉੱਤੇ ਸਦਾ ਲਈ ਵਿਜੈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਜੀਨ ਹਾਂ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਅਲੇਪ ਗਿਆਨ ਤੇ ਮਹਾਂ ਬੋਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਅਰ੍ਹੰਤ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਮਹਾਂ ਬੋਧੀ, ਪੂਰਨ ਅਲੇਪ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਅਰ੍ਹੰਤ ਹਾਂ। ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਉੱਪਕ ਨੇ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਕਿਹਾ : "ਭਾਈ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਜਾ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਰਾਹ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ।" ਉਪਕ ਨੇ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਇਹ ਕੋਈ ਪਾਗਲ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਵੇਲੇ ਸਾਰਨਾਥ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਪੰਜਾਂ ਚੇਲਿਆਂ ਦੀ ਕੁਟੀਆ ਕੋਲ ਪੁੱਜਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਦ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਉਂਦਾ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ : "ਔਹ ਤੱਕੋ, ਪਤਿਤ ਗੌਤਮ ਲੱਗਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਨਾ ਇਸ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਨੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬੈਠਣ ਲਈ ਆਸਣ ਦੇਣਾ ਹੈ।" ਪਰ ਜਦੋਂ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਕੁਟੀਆ ਦੇ ਬੂਹੇ ਕੋਲ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਆਤਮਕ ਤੇਜ ਇਤਨਾ ਪ੍ਰਬਲ ਸੀ, ਕਿ ਪੰਜਾਂ ਸਾਧੂਆਂ ਨੇ ਉਠ ਕੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਆਸਣ ਉੱਤੇ ਬੈਠਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿਧਾਂਤ, ਚਤੁਰ ਆਰਯਾਨਿ ਸਤਯਮ ਤੇ ਅਸ਼ਟਾਂਗੀ ਪੱਖ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਹ ਪੰਜ ਸਾਧੂ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ ਚੇਲੇ ਬਣੇ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਪਿਛੋਂ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਮੱਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਮੱਤ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਕਿਹਾ। ਗੌਤਮ ਨੇ ਇਸ ਪਹਿਲੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਧਰਮ ਚੱਕ੍ਰ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾਨ ਦਾ ਨਾਮ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬੋਧੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਉਣਾ ਅਤੇ ਸਰਬ ਲੋਹ ਚੱਕਰ ਚਿੰਨ੍ਹ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ, ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਦੇ ਰਹਿਤ, ਸੰਸਕਾਰ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅੰਗ ਹਨ।

ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਸਾਰਨਾਥ ਦੇ ਤਪੋਬਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਟਿਕ ਗਏ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਜੋ ਕੁਟੀਆ, ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੇ ਬਣਾਈ, ਉਹ ਪਿਛੋਂ ਬੋਧੀਆਂ ਲਈ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਪਵਿੱਤਰ ਯਾਤਰਾ ਅਸਥਾਨ ਬਣ ਗਈ। ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਉਸ ਥਾਂ ਇੱਕ ਮੰਦਰ ਬਣਵਾ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਕੋਈ ਚਾਲੀ ਕੁ ਸਾਲ ਹੋਏ ਹਨ ਕਿ ਸਾਰਨਾਥ ਵਿਚ ਥੇਹਾਂ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਕਰਦਿਆਂ ਇੱਕ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਲੱਭਾ ਜਿਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੀ ਉਸ ਕੁਟੀਆ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਲਈ ਗਈ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਜੋ ਮੰਦਰ ਉਸ ਪਵਿੱਤਰ ਥਾਂ ਉੱਤੇ, ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਮੂਲਗੰਧਕੁਟੀ ਵਿਹਾਰ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਸ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਮੰਦਰ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਮੂਲਗੰਧਕੁਟੀ ਵਿਹਾਰ ਹੀ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੇ ਸੱਠ ਚੇਲੇ ਬਣ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਭਿਖਸ਼ੂ ਗਤੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਈ। ਅਜਿਹੇ ਆਦਮੀ ਜੋ ਕਿ ਅਜੇ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਰ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸੱਤ ਧਰਮ ਮੰਨਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਉਪਾਸ਼ਕ ਕਹਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਅਜਿਹੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੌ ਤੋਂ ਵੀ ਉੱਤੇ ਹੋ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸਹਿਜ-ਧਾਰੀਆਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਆਪ ਹੁਦਰੇ ਹੀ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਾਸ਼ਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵੱਡੇ ਧਨਵਾਨ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਯਸ਼ ਨਾਮ ਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਰਾਤਰੀ ਸਮੇਂ ਲੁੱਕ ਕੇ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣਨ ਆਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਯਸ਼ ਭੀ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਪਿਛੋਂ, ਭਿਖਸ਼ੂ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਵੀ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਆਇਆ। ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਯਸ਼ ਦੀ ਪਤਨੀ ਪਹਿਲੀ ਉਪਾਸ਼ਕਾ ਬੁੱਧ ਮਤ ਦੀ ਬਣੀ।

ਜਦੋਂ ਚੁਮਾਸਾ ਬੀਤ ਗਿਆ ਤਾਂ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੇ ਸਭ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਬਚਨ ਕੀਤਾ : "ਮੈਂ ਪੰਜ ਰੋਗਾਂ : ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਅਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਧਰਮ ਉਪਦੇਸ਼ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਪੰਜ ਰੋਗਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਏ ਹੋ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਰੋਗਾਂ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ, ਦੇਵਤੇ ਸਭ ਫਸੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਭਾਈਓ! ਜਾਉ, ਬਹੁਤਿਆਂ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਜਗਤ ਉੱਤੇ ਦਯਾਵਾਨ ਹੋ ਕੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਹਿਤ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਭ੍ਰਮਣ ਕਰੋ। ਧਰਮ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਆਦਿ, ਮੱਧ, ਅੰਤ ਵਿਚ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰੋ। ਸ਼ੁਧ ਆਚਾਰ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰੋ। ਕੋਈ ਇੱਕ ਦੂਜੇ

ਨਾਲ ਨਾ ਤੁਰੇ। ਮੈਂ ਵੀ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਉਰੁਵੇਲ ਬਣ ਵਲ ਚਾਲੇ ਪਾਉਂਦਾ ਹਾਂ।" ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਜੀਵਨ ਪਰਯੰਤ ਇਸ ਨਿਯਮ ਉੱਤੇ ਚਲਦੇ ਰਹੇ। ਹਰ ਸਾਲ ਚੌਮਾਸੇ ਵਿੱਚ ਭਿਖਸ਼ੂ ਬਣਾਉਣੇ ਅਤੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਲੈਣੇ। ਚੌਮਾਸਾ ਬੀਤਣ ਉੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਤੋਰ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਆਪ ਵੀ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਨਿਕਲ ਤੁਰਨਾ। ਜਦੋਂ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਇਕੱਲਿਆਂ ਘੁੰਮ ਕੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਕੁਝ ਚੇਲੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰੱਖਣ ਲੱਗੇ।

ਉਰੁਵੇਲ ਬਣ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕੱਸ਼ਪ ਨਾਮੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਅਗਨੀ ਪੂਜ, ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆਂ ਸਮੇਤ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਉਸ ਦੀ ਕੁਟੀਆ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਕੱਸ਼ਪ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਭਿਖਸ਼ੂ ਬਣ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਸਾਹਮਣੇ ਦੀ ਪਹਾੜੀ ਉੱਤੇ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਅੱਗ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੇ ਕੱਸ਼ਪ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਕਿ "ਅਦਿੱਤ-ਪ੍ਰਯਾਮ" ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠਾਂ ਬੋਧੀਆਂ ਦੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਕਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਦੇ "ਪਰਬਤ ਉੱਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ (Sermon on the Mount) ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸੀ ਕਿ ਭਾਗਵਦ ਗੀਤਾ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ "ਪਰਬਤ ਉੱਤੇ ਉਪਦੇਸ਼" ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹਨ। ਇਸ 'ਆਦਿੱਤ ਪ੍ਰਯਾਮ' ਉਪਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਗੌਤਮ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪੰਜਾਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਕਾਮਵਾਸ਼ਨਾ ਦੀ ਅਗਨੀ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਰੀਰ ਤੇ ਆਤਮਾ ਦਗਧ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਗਨੀ ਤੋਂ ਸਰੀਰ ਤੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਬਚਾਉ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪਰਮ ਧਰਮ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕੱਸ਼ਪ ਭਿਖੂ ਤੇ ਹੋਰ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਮਗਧ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ, ਰਾਜਗ੍ਰਹਿ ਪੁੱਜੇ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਿੰਬਸਾਰ ਸ੍ਵਾਗਤ ਕਰਨ ਨਗਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਤੱਕ ਆਇਆ ਤਾਂ ਕੱਸ਼ਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਬੜਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤਪੱਸਵੀ ਸੀ, ਸੋਚੀਂ ਪੈ ਗਿਆ ਕਿ ਗੌਤਮ ਨੇ ਕੱਸ਼ਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕੱਸ਼ਪ ਗੌਤਮ ਦਾ ਚੇਲਾ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਕੱਸ਼ਪ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਇਸ ਸ਼ੰਕਾ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕੀਤਾ। ਕੱਸ਼ਪ ਨੇ ਕਿਹਾ : "ਕਰਮ ਕਾਂਡ, ਯੱਗ ਹਵਨ, ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲਈ ਹੈ।" ਤਦ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਿੰਬਸਾਰ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਅਸਾਰਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਬਾਰੇ ਧਰਮ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਿੰਬਸਾਰ ਨੇ ਰਾਜਗ੍ਰਹਿ ਦੀਆਂ ਫਸੀਲਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ

ਰਮਣੀਕ ਤੇ ਇਕਾਂਤ ਬਾਗ, ਵੇਲੁਵਣ ਨਾਮ ਦਾ ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਬਾਂਸਾਂ ਦਾ ਬਾਗ ਹਨ, ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕੀਤਾ। ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੇ ਕਈ ਚੌਮਾਸੇ ਇਸ ਵੇਲੁਵਣ ਵਿੱਚ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਕੱਟੇ ਅਤੇ ਮਗਧ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਇਹ ਵੇਲੁਵਣ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੁਵਣ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ, ਦੋ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਟ ਚੇਲੇ, ਸਾਰੀ ਪੁਤ ਤੇ ਮੌਗਲਾਣ ਭਿਖਸ਼ੂ ਬਣੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਦੀਆਂ ਅਸਥੀਆਂ, ਭੂਪਾਲ ਦੇ ਲਾਗੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬੋਧੀ ਖੰਡਰਾਂ, ਸਾਂਚੀ ਦੇ ਸਤੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖੀਆਂ ਚਲੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ, ਕੋਈ ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਤੋਂ ਉੱਤੇ ਹੋਇਆ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ ਨੇ ਲੱਭ ਲਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਅਸਥੀਆਂ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਗਾਗਰਾਂ ਸਮੇਤ ਵਲੈਤ, ਲੰਡਨ ਪੁਚਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। 1947 ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਹ ਅਸਥੀਆਂ ਗਾਗਰਾਂ ਸਮੇਤ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਮੋੜ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਪਿਛਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਸਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਸਥੀਆਂ ਨੂੰ ਲੰਕਾ, ਲੱਦਾਖ, ਬਰਮਾ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਉੱਤੇ ਉਡਾ ਕੇ ਲੈ ਗਈ ਸੀ। ਹੁਣ ਸੰਨ 1952 ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅਸਥੀਆਂ ਮੁੜ ਸਾਂਚੀ ਲਿਆ ਕੇ ਇੱਕ ਬੜੇ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਤੇ ਨਵੇਂ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਵਿਹਾਰ ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸੁਧੋਦਨ ਨੂੰ ਕਪਲਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਕਨਸੋਅ ਪੁੱਜੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜੋ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਘਰੋਂ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਸਾਧੂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਰਾਜਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਸੁਧੋਦਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੰਤਰੀ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਕੋਲ ਭੇਜੇ ਤੇ ਅਖਵਾਇਆ : "ਮੇਰਾ ਅੰਤਮ ਸਮਾਂ ਹੁਣ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਆ ਕੇ ਮਿਲ ਜਾਓ।" ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਆਪਣੇ ਚੇਲੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਕਪਲਵਸਤੂ ਵਲ ਨੂੰ ਚੱਲ ਪਏ ਅਤੇ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਨਿਯਮਾਨੁਸਾਰ ਨਗਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਇਕ ਝਿੜੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਠਹਿਰ ਗਏ। ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦਾ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਸਬੰਧੀ ਉਸ ਝਿੜੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਿਲਣ ਆਏ ਪਰ ਇਹ ਸਮਝ ਕੇ ਕਿ ਕਪਲਵਸਤੂ ਦਾ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦਾ ਆਪਣਾ ਘਰ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਦੀ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਦਾ ਨਿਉਂਦਾ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਵੇਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਕਪਲਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਵੜਿਆ ਅਤੇ ਭਿਖਸ਼ੂਆਂ ਨੇ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਭਿਖਸ਼ਾ ਮੰਗਣੀ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜਦੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸੁਧੋਦਨ ਨੂੰ ਇਹ ਖਬਰ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਰਾਜ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਭਿਖਿਆ ਮੰਗਦਾ ਫਿਰੇ। ਕ੍ਰੋਧ ਯੁਕਤ ਤੇ ਲੱਜਿਆ-ਯੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਉਥੇ ਪੁੱਜਾ ਜਿਥੇ ਕਿ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਭਿਖਸ਼ਾ ਮੰਗ

ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤੇ ਆਖਿਆ : "ਮਾਨਯੋਗ ਬੁੱਧ ਇਹ ਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ। ਕਿਉਂ ਰਾਜ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਮਾਣ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾ ਰਹੇ ਹੋ। ਕੀ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਡੰਗ ਦੀ ਰੋਟੀ ਵੀ ਖੁਆਉਣ ਜੋਗਾ ਨਹੀਂ ?" ਗੌਤਮ ਬੁੱਧੇ ਨੇ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ: "ਭਿਖਸ਼ਾ ਮੰਗਣਾ ਮੇਰੀ ਕੁਲਾਰੀਤ ਹੈ।" ਰਾਜਾ ਸੁਧੋਦਨ ਨੇ ਕ੍ਰੋਧ ਭਰੇ ਅਚੰਭੇ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ "ਭਿਖਸ਼ਾ ਮੰਗਣਾ ਤੇਰੀ ਕੁਲਾਰੀਤ ਹੈ। ਤੇਰਾ ਪਿਤਾ, ਤੇਰਾ ਪਿਤਾਮਾ ਸੱਤਰਾਂ ਕੁੱਲਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰਾਜ ਸਿੰਘਾਸਨ ਉੱਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਿਖਸ਼ਾ ਮੰਗਣਾ ਸਾਡੀ ਕੁੱਲ ਦੀ ਰੀਤ ਕਦੋਂ ਤੋਂ ਹੋ ਗਈ ?" ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੇ ਸਨਿਮਰ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ : "ਪੂਜਯ ਪਿਤਾ, ਤੁਸੀਂ ਰਾਜ ਕੁੱਲ ਕਸ਼ੱਤਰੀ ਹੋ ਤੇ ਸਿੰਘਾਸਨ ਉਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋਣਾ ਤੁਹਾਡੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਮੈਂ ਬੁੱਧ, ਬੁੱਧਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਵਿਚੋਂ ਹਾਂ ਅਤੇ ਭਿਖਸ਼ਾ ਮੰਗਣਾ ਅਸਾਡਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਇਹ ਧਰਮ ਤਿੰਨ ਕਾਲ ਸਦਾ ਲਈ ਸੁਖਦਾਈ ਹੈ ਪਰ ਸੁਣੋ, ਜਦ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਧਨ, ਖਜ਼ਾਨਾ ਲੱਭ ਪਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਮਿੱਤਰਾਂ ਸਬੰਧੀਆਂ ਨਾਲ ਵੰਡ ਖਾਵੇ। ਮੈਂ ਵੀ ਧਰਮ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਲੱਭਿਆ ਹੈ। ਆਉ ਤੁਹਾਨੂੰ ਧਰਮ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਆਂ।" ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦਾ ਪਿਤਾ ਨਿਰੁੱਤਰ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਭਿਖਸ਼ਾ ਮੰਗਣ ਵਾਲੀ ਚਿੱਪੀ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜ ਲਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਿਆ।

ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੇ ਕਪਲਵਸਤੂ ਮੁੜ ਆਉਣ ਵੇਲੇ ਗੌਤਮ ਨੂੰ ਬੋਧੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਇਆਂ ਛੇਵ ਵਰ੍ਹਾ ਬੀਤ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੀ ਜੀਵਨੀ, ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਤਾਂ ਬੋਧੀਆਂ ਦੀਆਂ ਧਰਮ ਸਾਖੀਆਂ ਤੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਪਸ਼ਟ ਵਰਣਨ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਰ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਜੋ ਵਿਸਥਾਰ, ਕਪਲਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਮੁੜ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਿਛਲੇਰੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਾਖੀਆਂ ਤੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸਮੇਂ ਵਾਰ ਸਿਲਸਿਲਾ ਉੱਕਾ ਅਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਅੰਕਤ ਹੋਈਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੇ ਕਿਸ ਅਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਕੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਘਟਨਾ ਕਿਸ ਸਮੇਂ ਹੋਈ। ਇਹ ਸਾਖੀਆਂ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਪਾਲੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬੜੇ ਗੌਰਵਮਈ ਤੇ ਮਨੋਰੰਜਕ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਲੀ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ 'ਇਤਿਵੁਤਕ' ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ, 'ਲਲਿਤ ਵਿਸਤਾਰ' ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੇਕ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵਨਗੀ ਮਾਤਰ ਇੱਕ ਦੋ ਸਾਖੀਆਂ ਹੇਠਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ।

ਕਿਸ਼ਾ ਗੌਤਮੀ ਜੋ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੀ ਯੁਵਤੀ ਸੀ, ਜੋ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਬਾਲ ਜਨਮਿਆ। ਉਹ ਬੱਚਾ ਅਜੇ ਵਰ੍ਹੇ ਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ

ਸੀ ਹੋਇਆ, ਕਿ ਕਿਸੇ ਰੋਗ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਹੋ ਗਈ। ਕਿਸ਼ਾ ਗੌਤਮੀ ਨੂੰ ਭਾਰਾ ਸਦਮਾ ਆਪਣੇ ਪਲੇਠੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਦਾ ਪਹੁੰਚਾ। ਉਸ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਹਿੱਲ ਗਿਆ। ਮ੍ਰਿਤੂ ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਕੁੱਛੜ ਚੁੱਕੀ ਫਿਰੇ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦੀ ਫਿਰੇ ? "ਕਿਉਂ ਜੀ ਕੋਈ ਦਵਾਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਪੁੱਤਰ ਫੇਰ ਨੌਂ ਬਰ ਨੌਂ ਹੋ ਜਾਵੇ ?" ਲੋਕੀਂ ਦੇਖਣ ਤੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਅੱਗੇ ਚਲੇ ਜਾਣ। ਕਿਸ਼ਾ ਗੌਤਮੀ ਨੇ ਇੱਕ ਭਿਖਸ਼ੂ ਕੋਲ ਵੀ ਇਹੋ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ। ਭਿਖਸ਼ੂ ਨੇ ਸਭ ਗੱਲ ਸਮਝੀ ਤੇ ਕਿਸ਼ਾ ਗੌਤਮੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ : ਭੈਣ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਤਾਂ ਇਸ ਰੋਗ ਦਾ ਉਪਾਇ ਕੋਈ ਹੈ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਫਲਾਣੇ ਨਗਰ ਵਿਚ ਅੰਬਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮਹਾਤਮਾ ਉੱਤਰੇ ਹੋਏ ਹਨ ਉਹ ਬੜੇ ਸਿਆਣੇ ਵੈਦ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਜਾਹ।" ਕਿਸ਼ਾ ਗੌਤਮੀ ਇਉਂ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਕੋਲ ਪੁੱਜੀ ਤੇ ਸਾਰੀ ਵਿਥਿਆ ਆਖੀ। ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਹਾਂ ਬੇਟੀ, ਮੈਂ ਇਸ ਰੋਗ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਾਂਗਾ। ਤੂੰ ਦਵਾਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਤੋਲਾ ਸਰ੍ਹੋਂ ਦੇ ਦਾਣੇ ਲੈ ਆ ?" ਜਦੋਂ ਕਿਸ਼ਾ ਗੌਤਮੀ ਲੈਣ ਲਈ ਤੁਰਨ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੇ ਕਿਹਾ : "ਦੇਖੀਂ ਸਰ੍ਹੋਂ ਦੇ ਦਾਣੇ ਅਜਿਹੇ ਘਰੋਂ ਲਿਆਵੀਂ ਜਿਥੇ ਕੋਈ ਮੌਤ ਨਾ ਹੋਈ ਹੋਵੇ।" ਕਿਸ਼ਾ ਗੌਤਮੀ ਇਸ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਨਾ ਸਮਝੀ ਤੇ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਇੱਕ ਘਰੋਂ ਇਕ ਤੋਲਾ ਸਰ੍ਹੋਂ ਦੇ ਦਾਣੇ ਆਪਣੇ ਰੋਗੀ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਦਵਾਈ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮੰਗੇ। ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਝੱਟ ਸਰ੍ਹੋਂ ਦੇ ਦਾਣੇ ਦਿੱਤੇ। ਤਦ ਕਿਸ਼ਾ ਗੌਤਮੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ: "ਕਿਉਂ ਜੀ, ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਕੋਈ ਮੌਤ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ?" ਅੱਗੋਂ ਉੱਤਰ ਮਿਲਿਆ, "ਅਜੇ ਤਾਂ ਮਹੀਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਿ ਦੋ ਮੌਤਾਂ ਉਪਰਥੱਲੀ ਇਸ ਘਰ ਵਿੱਚ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ।" ਤਦ ਕਿਸ਼ਾ ਗੌਤਮੀ ਅਗਲੇ ਘਰ ਗਈ ਅਤੇ ਉਥੇ ਵੀ ਉਹੋ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ। ਉੱਤਰ ਮਿਲਿਆ, "ਭੋਲੀਏ, ਇਹ ਗੱਲ ਤੂੰ ਕੀ ਪੁੱਛੀ। ਜੋ ਮਰ ਗਏ ਉਹ ਬਹੁਤੇ ਹਨ। ਪਿੱਛੇ ਜਿਊਂਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਥੋੜ੍ਹੇ। ਇਉਂ ਕਿਸ਼ਾ ਗੌਤਮੀ ਘਰ-ਘਰ ਇੱਕ ਤੋਲਾ ਸਰ੍ਹੋਂ ਦਾ ਦਾਣੇ ਮੰਗਦੀ ਫਿਰੀ, ਪਰ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਦਰ ਘਰ ਨਾ ਲੱਭਾ ਜਿੱਥੇ ਕਦੇ ਮੌਤ ਨਾ ਹੋਈ ਹੋਵੇ। ਬੇਆਸ ਹੋ ਕੇ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਕੋਲ ਪਰਤ ਆਈ ਤੇ ਆ ਕੇ ਸਭ ਹਾਲ ਕਹਿ ਸੁਣਾਇਆ। ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੇ ਕਰੁਣਾ ਭਰੇ ਬਚਨ ਕੀਤੇ : "ਪੁੱਤਰੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਇਹੋ ਗਤੀ ਹੈ ਜੋ ਤੂੰ ਸੁਣ ਆਈ ਹੈਂ। ਜੋ ਜਨਮਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਮਰਨਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਕੁੱਲ ਕੋਈ ਘਰ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਿਥੇ ਸਬੰਧੀਆਂ, ਪਿਆਰਿਆਂ ਦਾ ਵਿਛੋੜਾ ਮੌਤ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਤਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਦਾ ਸ਼ੋਕ ਤਿਆਗ।" ਇਉਂ ਆਖਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਕਿਸ਼ਾ ਗੌਤਮੀ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਸ਼ਾ ਗੌਤਮੀ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋ ਆਈ ਅਤੇ ਉਹ ਜੀਵਨ ਮੌਤ ਦੇ ਤਾਤਪ੍ਰਜ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਕਿਸ਼ਾ ਗੌਤਮੀ ਬੁੱਧ ਦੀ ਆਗਿਆ ਪਾ ਕੇ ਭਿਖਸ਼ਣੀ ਬਣ ਗਈ।

ਇਕ ਵਾਰੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਜੁ ਸੁਨਪ੍ਰਾਂਤ ਦਾ ਇਕ ਧਨੀ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਸਭ ਕੁਝ ਤਿਆਗ ਕੇ ਭਿਖਸ਼ੂ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਗਿਆ ਹੋਈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਨਗਰ

ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਕ ਸਬੰਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰੇ। ਉਸ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ : "ਮਹਾਰਾਜ ਮੇਰੇ ਨਗਰਵਾਸੀ ਅਤੇ ਸਾਕ ਸਬੰਧੀ ਬੜੇ ਕਰੂਰ ਤੇ ਮਾਰਖੋਰੇ ਹਨ।" ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੇ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਪੁੱਛਿਆ: "ਜੇ ਉਹ ਤੈਨੂੰ ਮੰਦਾ ਬੋਲਣ ਤਾਂ ਕੀ ਉੱਤਰ ਦੇਵੇਂਗਾ?" ਭਿਖਸ਼ੂ ਨੇ ਕਿਹਾ: "ਮੈਂ ਕੋਈ ਉੱਤਰ ਨਹੀਂ ਦਿਆਂਗਾ।" ਗੌਤਮ ਨੇ ਫੇਰ ਕਿਹਾ: ਜੇ ਉਹ ਤੈਨੂੰ ਮਾਰਨ ਤਾਂ ਭਿਖਸ਼ੂ ਨੇ ਕਿਹਾ : "ਮੈਂ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਰਹਾਂਗਾ।" ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਰਹਾਂਗਾ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੇ ਫੇਰ ਪੁੱਛਿਆ "ਜੇ ਉਹ ਤੈਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਲੱਗਣ?" ਭਿਖਸ਼ੂ ਨੇ ਕਿਹਾ : "ਮਹਾਰਾਜ ਜੀਵਨ, ਮ੍ਰਿਤੂ ਭਿਖਸ਼ੂ ਲਈ ਇਕੋ ਸਮਾਨ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਨਾ ਹੀ ਜੀਵਤ ਰਹਿਣ ਦੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ।" ਇਹ ਉੱਤਰ ਸੁਣ ਕੇ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ ਅਤੇ ਆਖਿਆ। "ਹੇ ਭਿਖਸ਼ੂ ਤੂੰ ਧਰਮ ਦਾ ਤਤ੍ਵ ਬੁੱਝ ਲਿਆ ਹੈ। ਜਾਹ ਜਾ ਕੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ।"

ਅਜਿਹੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੀਆਂ ਕਈ ਦਰਜਨਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅੰਕਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਉੱਤੇ ਪਿਆ ਕਿ ਸੈਂਕੜੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੱਕ ਲੱਖਾਂ ਕਰੋੜਾਂ ਨਰ ਨਾਰੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਢਾਲਦੇ ਰਹੇ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗਿਆਰਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਬਖਤਿਆਰ ਖਿਲਜੀ ਨੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਸੌ ਘੋੜ ਚੜ੍ਹੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਮੱਧਭਾਰਤ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ ਤੱਕ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਤੇ ਕਤਲ ਖ਼ੂਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਨਾਲੰਦਾ ਦਾ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਪੁਰਾਣਾ ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿ ਵੀਹ ਲੱਖ ਹਸਤ ਲਿਖਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸਨ ਤੇ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪੰਡਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਅਗਨੀ ਭੇਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਪਕ ਭਿਖਸ਼ੂ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨੂੰ ਪਕੜ ਕੇ ਬੇੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ ਗੰਗਾ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਡੋਬ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਭਿਖਸ਼ੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਚਾਅ ਲਈ ਉਂਗਲੀ ਤੱਕ ਵੀ ਨਾ ਹਿਲਾਈ ਤੇ ਬੋਧੀ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਜੋ ਗੁਰਮੰਤ੍ਰ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

"ਬੁੱਧਮ ਸ਼ਰਨਮ ਗੱਛਮਿ।
ਧੱਮਮ ਸ਼ਰਨਮ ਗੱਛਮਿ।
ਸੰਘਮ ਸ਼ਰਨਮ ਗੱਛਮਿ।"

ਇਹ ਗੁਰਮੰਤ੍ਰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹੱਥ ਪੈਰ ਹਿਲਾਏ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਮੋਏ।

ਇਉਂ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਭ੍ਰਮਣ ਕਰਦਿਆਂ ਅਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਕਰਵਾਉਂਦਿਆਂ, ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੇ ਪੰਜਤਾਲੀ ਵਰ੍ਹੇ ਬਿਤਾਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ

ਹੀ ਗੌਤਮ ਦੇ ਚਾਚੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਭਰਾ, ਆਨੰਦ, ਭਿਖਸ਼ੂ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ, ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਣ ਤੱਕ ਸਦਾ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੇ ਨਾਲ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਬੜੀ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਚਚੇਰਾ ਭਾਈ ਦੇਵਦੱਤ ਭਿਖਸ਼ੂ ਬਣਿਆ ਪਰ ਉਹ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨਾਲ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਸ਼ਰੀਕਾ ਤੇ ਈਰਖਾ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਬੜੇ ਯਤਨ ਉਸ ਨੇ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਅਤੇ ਸੰਘ ਦੀ ਹਾਨੀ ਕਰਨ ਦੇ ਕੀਤੇ। ਰਾਜਗ੍ਰਿਹਿ ਦਾ ਮਹਾਰਾਜ ਬਿੰਬਸਾਰ ਜੋ ਕਿ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨਾਲ ਸ਼ਰਧਾ ਭਗਤੀ ਰੱਖਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਮਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਜਾਤਸ਼ਤਰੂ ਰਾਜ ਸਿੰਘਾਸਨ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਦੇਵਦੱਤ ਨੇ ਅਜਾਤਸ਼ਤਰੂ ਨੂੰ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬੜਾ ਭੜਕਾਇਆ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਰਾਜ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੇ ਸਰੀਰ, ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੀ ਕੀਰਤੀ, ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੰਘ ਦੀ ਹਾਨੀ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਇਹ ਘਟਨਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਅਤੇ ਧੀਰਮੱਲ ਦੇ ਕੁਟਲ ਕਰਮ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਚੰਭਤ ਹੋਈਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤਵਾਰੀਖ ਕਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵਚਿੱਤ੍ਰ ਤੇ ਗੁਪਤ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਕੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਬੀਤ ਚੁੱਕੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਮੁੜ ਵਰਤਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜਾਂ ਛੇਆਂ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਵਾਕਿਆਤ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਅੰਕਤ ਹੋਏ ਸਾਡੇ ਤੱਕ ਪੁੱਜੇ ਹਨ। ਬਨਾਰਸ ਤੋਂ ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਇਕ ਸੌ ਵੀਹ ਕੋਹਾਂ ਦੀ ਵਿੱਥ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਕਪਲਵਸਤੂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਅੱਸੀ ਮੀਲ ਪੂਰਬ ਦੀ ਗੁੱਠੇ, ਕਸ਼ਿਨਾਰ ਨਾਮੀ ਨਗਰ ਵਸਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਇਕ ਪਿੰਡ ਪਾਵਾ ਨਾਮੀ ਵਿੱਚ ਇਕ ਚੁੰਡ ਨਾਮੀ ਸੁਨਿਆਰਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਕਿ ਇੱਕ ਅੰਬਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਵਿਚ ਕੁਟੀਆ ਬਣਾ ਕੇ ਸੰਘ ਨੂੰ ਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੀ ਆਯੂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਅੱਸੀਆਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਚੁਮਾਸਾ ਕੱਟਣ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਇਸ ਕੁਟੀਆ ਵਿਚ ਆ ਟਿਕੇ ਤੇ ਚੁੰਡ ਨੇ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਲਈ ਨਿਉਂਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਚੁੰਡ ਨੇ 'ਮਧੂਸ਼ੂਕ੍ਰ' ਭੋਜਨ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ 'ਮਧੂਸ਼ੂਕ੍ਰ' ਸ਼ਹਿਦ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੂਰ ਦੇ ਮਾਸ ਦਾ ਮੁਰੱਬਾ ਸੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਭੋਜਨ ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੱਤ ਭੇਦ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਭੋਜਨ ਖਾ ਕੇ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਮਰੋੜ ਲੱਗ ਗਏ। ਪਾਵਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੁਸ਼ਿਨਾਰਾ ਨਗਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਨਦੀ, ਕੁਕੱਸ਼ਟਾ ਨਾਮੀ ਵਗਦੀ ਸੀ। ਜਦ ਇਸ ਨਦੀ ਉੱਤੇ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤ੍ਰੇਹ ਲੱਗੀ ਤੇ ਫੇਰ ਮਰੋੜ ਲੱਗ ਗਏ। ਇਥੇ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਇਸ਼ਨਾਨ ਸੀ। ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੇ ਦੇਖ ਲਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਅੰਤਿਮ

ਸਮਾਂ ਨੇੜੇ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਜੇ ਕੋਈ ਚੁੰਡ ਉੱਤੇ ਦੋਸ਼ ਨਾ ਧਰੇ, ਆਨੰਦ ਨੂੰ ਆਖਿਆ, 'ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਅਸੀਂ ਸੰਸਾਰ ਤਿਆਗ ਜਾਈਏ ਤਾਂ ਚੁੰਡ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਜੋ ਉਸ ਦਾ ਅੰਤਮ ਬਾਰ ਦਾ ਭੋਜਨ ਅਸਾਂ ਛਕਿਆ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਮਹਾਨ ਸ਼ੁਭ ਫਲ ਚੁੰਡ ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਮਿਲੇਗਾ। ਜੇ ਉਹ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਕਰ ਤਾਂ ਹੇ ਅਨੰਦ ਤੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਬਚਨ ਆਪ ਤਥਾਗਤ (ਭਾਵ, ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ) ਕੋਲੋਂ ਸ਼ਰਵਣ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਹੇ ਅਨੰਦ ਦੋ ਦਾਨ ਮਹਾਂਦਾਨ ਜਾਣੋ। ਇਕ ਉਹ ਭੋਜਨ ਜੋ ਸੁਜਾਤੀ ਨੇ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਬ੍ਰਿਛ ਹੇਠਾਂ ਅਸਾਨੂੰ ਛਕਾਇਆ ਤੇ ਦੂਜਾ ਉਹ ਭੋਜਨ ਜੋ ਚੁੰਡ ਨੇ ਤਥਾਗਤ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਵਾਰ ਛਕਾਇਆ। ਕਕੁੰਸ਼ਟਾ ਨਦੀ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਚੇਲਿਆਂ ਸਮੇਤ ਕੁਸ਼ਿਨਾਰ ਨਗਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚੱਲੇ। ਇਉਂ ਕੁਸ਼ਿਨਾਰ ਨਗਰ ਸਮੀਪ ਹਿਰਣਯਾਵਤੀ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਤਾਂ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੇ ਲੇਟਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਸਾਲ੍ਹ ਦੇ ਬ੍ਰਿਖਾਂ ਹੇਠਾਂ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਕਰਕੇ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਇਕ ਕੰਬਲੀ ਉੱਤੇ ਲੇਟ ਗਏ ਅਤੇ ਆਨੰਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਤਿਮ ਸਸਕਾਰ ਬਾਰੇ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਹਦਾਇਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਬੋਧੀ ਸੰਘ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੁਝ ਅੰਤਿਮ ਹਦਾਇਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਜਦੋਂ ਤ੍ਰਿਕਾਲਾਂ ਪਈਆਂ ਤਾਂ ਆਨੰਦ ਕੋਲੋਂ ਸਬਰ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ ਤੇ ਉਹ ਲਾਂਭੇ ਜਾ ਕੇ ਰੋਣ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਆਖਿਆ: "ਅਹੋ ਆਨੰਦ, ਰੁਦਨ ਨਾ ਕਰੋ। ਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਤਿਆਗੋ। ਤਥਾਗਤ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਕਰ। ਜੋ ਜਨਮਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਅਵੱਸ਼ ਮ੍ਰਿਤੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇਗਾ। ਇਹ ਸਰੀਰ ਬਿਨਸਨਹਾਰ ਹੈ। ਜੋ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਸੋ ਭੱਜੇਗਾ, ਇਹ ਨਿਯਮ ਅਟਲ ਹੈ। ਪਿਆਰੇ ਆਨੰਦ ਤੇਰਾ ਵੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮਾਯਾ ਜਾਲ ਵਿਚੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਅਗਲੇ ਜਨਮ ਤੂੰ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨਿਰਵਾਣ ਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਂਗਾ।" ਇਉਂ ਬਚਨ ਕੀਤੇ ਤੇ ਬਾਕੀ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ : "ਆਨੰਦ ਨੇ ਚਿਰੰਕਾਲ ਪਿਆਰ ਤੇ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਅਸਾਡੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।"

ਜਦੋਂ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਹੋਈ ਤਦ ਕੁਸ਼ਿਨਾਰ ਨਗਰ ਦਾ ਵਾਸੀ ਇਕ ਦਰਸ਼ਨਵੇਤਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਉਥੇ ਆਇਆ ਤੇ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨਾਲ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਆਨੰਦ ਨੇ ਰੋਕਿਆ ਤਾਂ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੇ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੌਣ ਹੈ?" ਜਦੋਂ ਆਨੰਦ ਨੇ ਸੁੱਭਦ੍ਰ ਦੀ ਮਨੋਕਾਮਨਾ ਦੱਸੀ ਤਾਂ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੇ ਕਿਹਾ : "ਉਸ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਉਣ ਦਿਓ।" ਸੁਭੱਦ੍ਰ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ : ਛੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਦਰਸ਼ਨ ਮੱਤ ਦਰਸਾਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਦਰਸ਼ਨ ਮਤ ਵੀ ਹੈ? ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ : ਅਹੋ ਸੁਭੱਦ੍ਰ ਇਹ ਸਮਾਂ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤ੍ਰ ਕਰਨ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤੱਤ੍ਵ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਇਕੋ ਰਾਹ ਹੈ, ਜੋ ਅਸਾਂ ਧਰਮ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਨਰ ਨਾਰੀ ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਚੱਲੇ ਹਨ, ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਮੋਹ ਆਦਿ ਵਿਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਹੋਏ

ਹਨ। ਭਰਮ ਤੇ ਅਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਅਭਾਵ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਮਾਨੰਦ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਮੈਤ੍ਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਹ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਿ ਜੀਵਨ ਨਿਰਵਾਣ ਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਸੁਭੱਦ੍ਰ, ਇਹ ਅਸਾਡੇ ਬਚਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੜ੍ਹੇ ਸੁਣੇ ਸਲੋਕ ਸੂਤ੍ਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰੇ ਤੇ ਤਜਰਬਾ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਤੱਤ੍ਰ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਾਰੰਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਮ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਅਸੀਂ ਆਪ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਯੰਤ ਚੱਲ ਕੇ ਜੀਵਨ ਨਿਰਵਾਣ ਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਾਂ।" ਇਹ ਸੁਣ ਸੁਭੱਦ੍ਰ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਸੰਘ ਦਾ ਇਕ ਨਿਯਮ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਰਸ਼ਨ ਮਤ ਦਾ ਅਨੁਯਾਈ ਬੋਧੀ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਉਡੀਕਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਕਿਸੇ ਭਰਮ ਭੁਲੇਖੇ ਹੇਠਾਂ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾ ਕਰ ਬੈਠੇ। ਪਰ ਸੁਭੱਦ੍ਰ ਨੂੰ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੰਘ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਫੇਰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰ ਕੇ ਕਿਹਾ : "ਜਦ ਤਥਾਗਤ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਅਸਾਡਾ ਸਰੀਰ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਾ ਰਹੇ ਤਾਂ ਇਸ ਭਰਮ ਵਿੱਚ ਕਦਾਚਿਤ ਨਾ ਪੈਣਾ ਕਿ ਬੁੱਧ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਵਿਛੜ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸਾਡੇ ਸ਼ਬਦ, ਅਸਾਡੀ ਬਾਣੀ, ਅਸਾਡੇ ਕਰਮ ਉਪਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸੰਘ ਦੇ ਲਾਭ ਹਿਤ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਨਿਯਮ ਤੇ ਰਹਿਤ ਬਹਿਤ, ਇਹ ਵੀ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਦਾ ਸਰੀਰ ਤੇ ਰੂਪ ਹਨ। ਇਹ ਸਦਾ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹਨ। ਇਹੋ ਤੁਹਾਡੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਕਰਨਗੇ।" ਮਹਾਂ ਪਰਿਨਿਰਵਾਣ ਸੂਤ੍ਰ ਨਾਮੀ ਬੋਧਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੇ ਇਸ ਅੰਤਮ ਸਮੇਂ ਕਹੇ ਹੋਏ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅੰਕਤ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਅੰਤਮ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਹੇ ਹੋਏ ਇੰਨ ਬਿੰਨ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵਾਕ ਅਵੱਸ਼ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

ਆਗਿਆ ਭਈ ਅਕਾਲ ਕੀ
ਤਭੀ ਚਲਾਇਉ ਪੰਥ।
ਸੱਭ ਸਿੱਖਨ ਕੋ ਹੁਕਮ ਹੈ
ਗੁਰੂ ਮਾਨਿਓ ਗ੍ਰੰਥ।
ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਮਾਨਿਓ,
ਪ੍ਰਗਟ ਗੁਰਾਂ ਕੀ ਦੇਹ।
ਜਾਂ ਕਾ ਹਿਰਦਾ ਸੁਧ ਹੈ,
ਖੋਜ ਸ਼ਬਦ ਮੇਂ ਲੇਹ।

ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਫੇਰ ਚੁੱਪ ਕਰ ਗਏ ਤੇ ਕੁਛ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਜਦੋਂ ਚੌਥਾ ਪਹਿਰ ਰਾਤ ਦਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੇ ਕਿਹਾ : "ਭਿਖਸ਼ੂਓ ਜੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਅਥਵਾ ਸੰਘ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸ਼ੰਕਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਹੁਣ ਉਸ

ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਕਰ ਲਵੇ।" ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੁਛ ਨਾ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੇ ਕਿਹਾ :

"ਜੋ ਭੀ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਧਰਮ ਦੇ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਚਲਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਵੱਸ਼ ਕਲਿਆਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।" ਫੇਰ ਚੁੱਪ ਕਰ ਗਏ ਤੇ ਫੇਰ ਕਿਹਾ : "ਵੱਯਧੱਮ ਮੰਖਾਰ, ਅਪਮਾਦੇਨ ਸੰਪਾਦਿੱਥ।" ਪਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਇਹ ਅੰਤਿਮ ਸ਼ਬਦ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੇ ਉਚਰੇ ਹੋਏ ਸਾਡੇ ਤੱਕ ਪੁੱਜੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਵੀ ਵਸਤੂ ਘੜੀ ਤੇ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਅਵੱਸ਼ ਟੁੱਟਦੀ ਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਚਿਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੋ।

ਇਹ ਬਚਨ ਕਰ ਕੇ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮਹਾਂ ਪਰਿਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਉੱਚ ਗਤੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਏ।

ਧੱਮਪਦ

ਧੱਮਪਦ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਇਕ ਬੜੀ ਗੌਰਵ ਭਰੀ ਪੂਜਯ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਬੋਧੀਆਂ ਦਾ ਆਦਿ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਤ੍ਰਿਪਿਟਕ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਤਿੰਨ ਪਿਟਕ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਟੋਕਰੀਆਂ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਮਹਾਪ੍ਰੀਨਿਰਵਾਣ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਏ ਤਾਂ ਇਹ ਸਵਾਲ ਉੱਠਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਸ਼ੁਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀ ਸਨ। ਇਸ ਮਤਲਬ ਲਈ ਰਾਜਗ੍ਰਹਿ ਜਿਸ ਦਾ ਕਿ ਪ੍ਰਚਲਤ ਨਾਮ ਰਾਜਗੀਰ ਹੈ ਵਿੱਚ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਚੇਲਿਆਂ ਦੀ ਇਕੱਤਰਤਾ ਹੋਈ ਤਾਂ ਕਿ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਨਿਰਣਯ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਪੂਜਨੀਕ ਕੱਸ਼ਪ ਇਸ ਇਕੱਤਰਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਥਾਪੇ ਗਏ। ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਬ੍ਰਿਧ ਜੀਵਤ ਚੇਲੇ, ਉੱਪਲ ਨੇ ਬੋਧੀ ਸੰਘ ਲਈ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦਾ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਸੁਣਾਇਆ। ਉਹ ਵਿਨਾਯ ਪਿਟਕ ਨਾਮੀ ਗ੍ਰੰਥ ਬਣ ਗਿਆ। ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਪ੍ਰਿਯ ਚੇਲੇ ਆਨੰਦ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਗੌਤਮ ਨੇ 'ਪਿਆਰੇ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਨੇ ਸੂਤਰ ਪਿਟਕ ਸੁਣਾਇਆ ਜੋ ਕਿ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਵਖਿਆਨ ਸਨ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਕੱਸ਼ਪ ਨੇ ਆਪ ਅਭਿਧੱਮ ਪਿਟਕ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤਾ ਜੋ ਕਿ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ । ਇਉਂ ਤ੍ਰਿਪਿਟਕ ਨਾਮੀ ਬੋਧੀਆਂ ਦੇ ਆਦੀ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ। ਧੱਮਪਦ, ਸੂਤ੍ਰ ਪਿਟਕ ਦੇ ਅਧਿਆਇ ਖੁੰਡਕ ਨਿਕਾਯ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਹੈ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਛੇ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੀਆਂ ਧਰਮ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਥੋਮਸਾ ਕਾਮਪੀ (Thomos A' Kampi) ਦੀ ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਕਿ 'ਕ੍ਰਿਸਤੋ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚ' (Immitations of Christ) ਹੈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਸੁਖਮਨੀ ਤੇ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦਾ ਧਮਪਦ ਆਪਣੇ ਉੱਚ ਆਤਮ ਵਾਯੂ ਮੰਡਲ ਪੱਖਪਾਤ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭੇਦਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਤਿੰਨ ਕਾਲ ਸੱਤ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਉੱਠੇ ਹੋਏ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਰਵ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਆਤਮਿਕ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਮੰਨੇ ਜਾਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹਨ।

ਇਹ ਧੱਮਪਦ ਪਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਕਿ 'ਪਾਲੀ' ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਕਿਹੜੇ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਕਦੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਓਦੋਂ ਇਹ ਕੀ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਸੀ, ਪਾਲੀ ਤਾਂ

ਗੰਧਾਰ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ

ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮੂਰਤੀ

ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੀ ਕਮਲ ਫੁੱਲ ਵਿੱਚ ਬਣੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮੂਰਤੀ

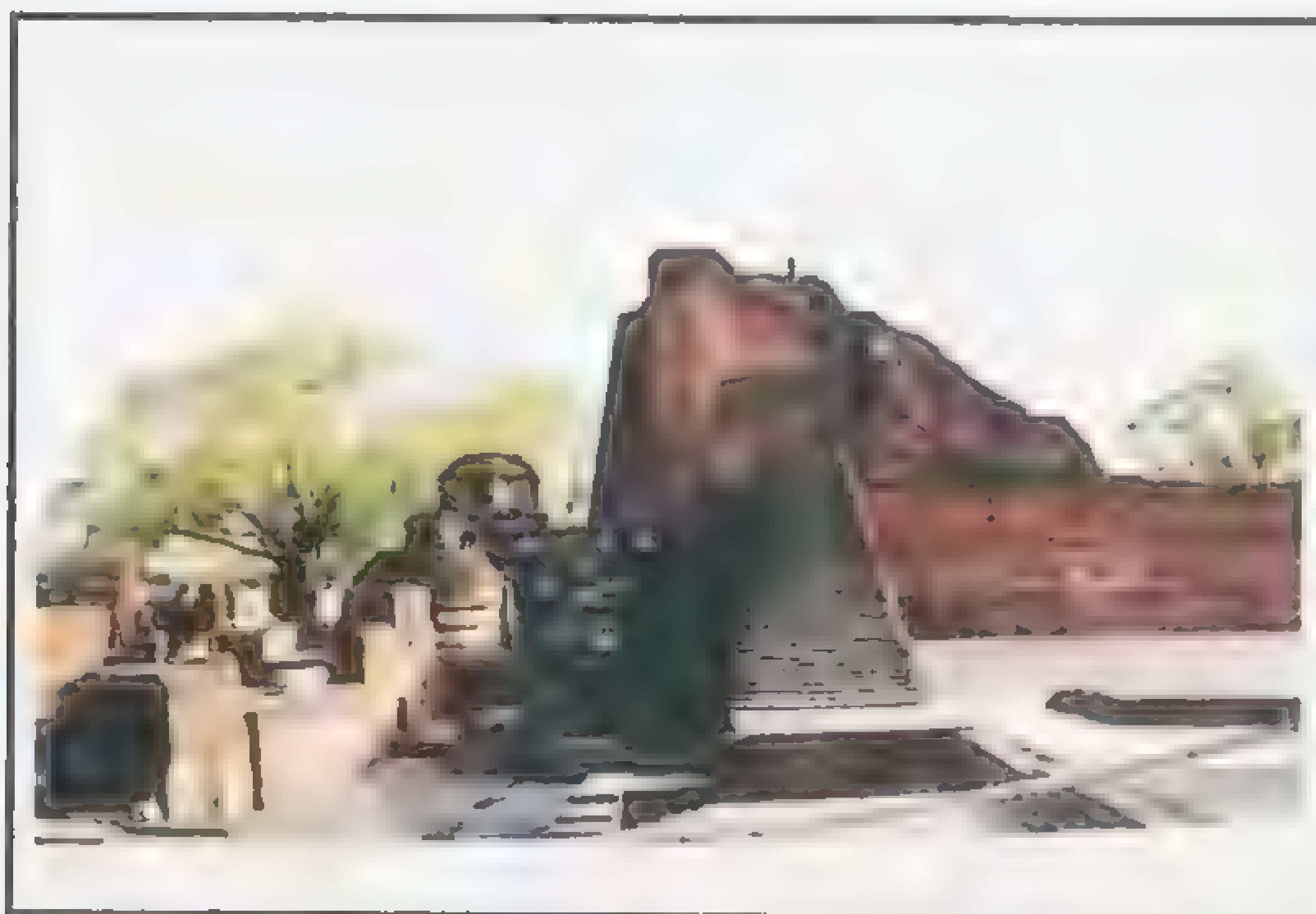
ਬੁੱਧ ਵਿਹਾਰ-ਗਯਾ (ਬਿਹਾਰ, ਭਾਰਤ)

ਬੁੱਧਾ ਸ਼ਰਾਵਸਤੀ (ਯੂ.ਪੀ.)

ਬੁਧ- ਨਲੰਦਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ-ਬਿਹਾਰ

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮਾਰਕ ਨਲੰਦਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ-ਬਿਹਾਰ

ਲੰਕਾ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੰਘਲ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਮੂਲ ਸ਼ਲੋਕ। ਬੁਧ ਧਰਮ ਦੇ ਮੂਲ ਗ੍ਰੰਥ ਲੰਕਾ ਦੇ ਬੋਧੀਆਂ ਨੇ ਤੀਜੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਪ੍ਰਿਥਮ ਮਸੀਹ (300 B.C.) ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਉਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ਇਹ ਅਸ਼ੋਕ ਸਮਰਾਟ ਦੇ ਭੇਜੇ ਹੋਏ ਬੋਧੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਮਹਿੰਦਰ ਜੋ ਕਿ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜਾਂ ਭਤੀਜਾ ਸੀ ਨੇ ਲੰਕਾ ਦੀਪ ਵਿਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੇਲੇ ਉਥੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਮੂਲ ਸਲੋਕ ਦੇ ਕੇ ਫਿਰ ਸਿੰਘਲ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਟੀਕਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਮੂਲ ਸ਼ਲੋਕ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ 'ਪਾਲਿ' ਜਾਂ 'ਪਾਲੀ'। ਇਹ 'ਪਾਲਿ' ਸ਼ਬਦ ਉਹੋ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਜੇ ਤੱਕ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ, 'ਪਾਲ' ਤੇ ਜੋ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ 'ਸਤਰ' ਦੇ ਭਾਵ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥ ਬਹੁਤ ਪਦ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਗਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਤੇ ਇਉਂ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਲ ਜਾਂ ਸਤਰ ਇਕ ਪੂਰਾ ਪਦ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮਹਿੰਦਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਬੋਧੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਜਦੋਂ ਤੀਜੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਪ੍ਰਿਥਮ ਮਸੀਹ ਵਿਚ ਲੰਕਾ ਗਏ ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਿਟਕ ਦੇ ਅਰਥ ਸਿੰਘਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹੋਣਗੇ ਤੇ ਅਰਥ ਸਮਝਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੂਲ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪਾਲਾਂ ਜਾਂ ਸਤਰਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋਣਗੇ, ਤੇ ਮੂਲ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਤਰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਣਗੇ : 'ਪਾਲਿ ਤੇ ਫੇਰ ਸਿੰਘਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਰਥ ਬੋਲਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਇਉਂ ਲੰਕਾ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਲਈ ਇਹ ਮੂਲ ਸ਼ਲੋਕ 'ਪਾਲੀ' ਬਣ ਗਏ ਤੇ ਅਠ੍ਹਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਲੰਕਾ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਖੋਜ ਆਰੰਭੀ ਉਦੋਂ ਜਿਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਤ੍ਰਿਪਟਕ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਮੂਲ ਸਲੋਕ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਸੀ, ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵੀ 'ਪਾਲੀ' ਨਾਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਉਂ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ।

ਪਰ ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਕੀ ? ਸੱਤਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਪ੍ਰਿਥਮ ਮਸੀਹ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਸਹੰਸਰਾਬਦੀ ਤੱਕ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਬੋਲੀ ਇਹੋ ਪਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਰਹੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਤੱਕ ਵੀ ਬਰ੍ਹਮਾ, ਥਾਈਲੈਂਡ ਤੇ ਲੰਕਾ ਵਿੱਚ ਬੋਧੀਆਂ ਦੇ ਧਰਮ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਹੋ ਬੋਲੀ ਚਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸੱਤਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਪ੍ਰਿਥਮ ਮਸੀਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਰਾਜ ਸਪਤ ਸਿੰਧੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਹਾਂਨਦੀ ਤੱਕ ਗਣ-ਰਾਜਾਂ ਜਾਂ ਬੰਸ-ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਇਮ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ 'ਸਾਵਿਥੀ' ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ 'ਕੌਸ਼ਲ' ਨਾਮੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਰਾਜ ਸ਼ਕਤੀ ਉਦੇ ਹੋਈ। ਇਸ ਰਾਜ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਰਯ ਰਾਜ

ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਤੇ ਇਉਂ ਇਕ ਨੁੱਕ ਵਾਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਭਾਸ਼ਾ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਜੋ ਕਿ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹਾ ਜਿਊਂਦੀ ਜਾਗਦੀ, ਧਰਮ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣੀ ਰਹੀ। ਇਸ ਬੋਲੀ ਦਾ ਨੁੱਕ ਕੌਸ਼ਲ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਬੱਝਾ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸੋਮਾ ਰਿਗ-ਵੇਦ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਬੋਲੀ ਨਾਲੋਂ ਜਿਸ ਦੀ ਵਿਆਕ੍ਰਣ ਪਰਿਪਾਟੀ ਪਾਨਣੀ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਤੀਜੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਪ੍ਰਿਥਮ ਮਸੀਹ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹੀ ਤੇ ਅੰਕਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਜੋਬਨ ਕਾਲ ਗੁਪਤ ਸਮਰਾਟ ਰਾਜ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਸਮੇਂ ਪੰਜ ਛੇ ਸੌ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਆਇਆ, ਵਿਆਕ੍ਰਣਕ ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਕੀ ਕਈ ਨਿੱਗਰ ਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਜਰਮਨ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਾ ਸਟ੍ਰਾਸਬਰਗ (Strassburg) ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਆਟੋ ਫਰਾਂਕ (Outo Franke) ਨੇ ਸੰਨ 1902 ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਜਰਮਨ ਪੁਸਤਕ 'ਪਾਲੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ' (Pali and Sanskrit) ਛਾਪੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੋ ਪਾਲੀ ਦਾ ਸੋਮਾ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣ ਤੇ ਕੋਸ਼ ਭੰਡਾਰ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਉਹ ਰੂਪ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਅਲੋਪ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਜੋ ਰਿਗਵੇਦ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਪਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹਨ । ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਕੌਸ਼ਲ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਹੀ ਜੰਮਪਲ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਜਿਸ ਧਰਮ ਦੇ ਰਹੁ ਰੀਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਉਹ ਵੇਦਕ ਧਰਮ ਤੇ ਵੇਦਕ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਧਰਮ ਸੀ ਤੇ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਕ੍ਰਿਤ ਜਾਂ ਅਨਾਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨਦਾ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ 'ਆਸਤਿਕ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਭਾਵਾਰਥ ਹਨ, ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਆਨਾਦੀ ਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਕ੍ਰਿਤ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ। ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਮ ਈਸ਼ਵਰ ਅਕਾਲ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਤੇ ਸਰਬਾਸ਼ਰ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਜਿਸ ਦਾ ਉੱਕਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਤੇ ਜੋ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਮੁਢੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹੈ, ਉਹ ਜੇ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਅਨਾਦੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਨੁਸ਼ ਕ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ, ਤਾਂ ਉਹ 'ਆਸਤਿਕ' ਹੈ। ਇਕ ਪ੍ਰਮ-ਈਸ਼ਵਰ ਸਰਬੋਤਮ, ਸਰਬਾਸ਼ਰ, ਸਰਬਕਾਰਕ ਅਕਾਲ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ ਪਰ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਸ਼ ਕ੍ਰਿਤ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ 'ਨਾਸਤਿਕ' ਹੈ। ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਨਾਸਤਿਕ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਉਂ ਸਿੱਖ ਵੀ 'ਨਾਸਤਿਕ' ਹਨ ਤੇ ਦੇਵ-ਸਮਾਜੀ, 'ਆਸਤਿਕ'। ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਉਹੋ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤੀ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਮ ਬੋਲ ਚਾਲ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸਰਬ ਸਾਧਾਰਨ ਤੇ ਸਮਝੇ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਜਿਊਂਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੇ ਉਪਨਿਖਦਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ। ਪੂਰੇ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਬੀਤ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ 'ਨਾਸਤਿਕ' ਧਰਮ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਮੁੜ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ

ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ, ਤੇ ਸਰਬ-ਸਾਧਾਰਨ ਦੇ ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਦਾ ਵਾਹਨ ਬਣਾਇਆ। ਉਂਝ ਪਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਜੱਦੀ ਤੇ ਨਗੀਨਾਂ ਉਲਾਦ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਖ਼ੂਨ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਅਰਬੀ ਦੇ ਖ਼ੂਨ ਦੀ ਮਿਲਾਵਟ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਹੈ। ਇਉਂ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਭਾਸ਼ਾ ਨਿਯਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹਿੰਦੀ ਨੂੰ ਪਾਨਣੀ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਜੱਦੀ ਔਲਾਦ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ ਤੇ ਇਉਂ ਵਿਚਾਰਿਆਂ ਅਜੋਕਾ ਪੰਜਾਬੀ ਹਿੰਦੀ ਵਿਵਾਦ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਹੀ ਰੂਪ ਤੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਦਿਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਧੱਮਪਦ ਦੇ ਕੁਝ ਮੂਲ ਸ਼ਲੋਕ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਉਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹਾ ਲਿਖਣਾ ਧੱਮਪਦ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਰਥ ਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਵੇਗਾ।

ਉੱਪਰ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਸਮਾਗਮ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ਤ੍ਰਿਪਿਟਕ ਦਾ ਰੂਪ ਬੱਧਾ ਗਿਆ, ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਦਸ ਬਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਪਿਛੋਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਪਿਛੋਂ ਸੰਨ 377 ਪ੍ਰਿਥਮ ਮਸੀਹ ਵਿਚ ਦੂਜਾ ਸਮਾਗਮ, ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਨਗਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਸੰਘ ਤੇ ਕੁਝ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਜੋ ਵਿਨਾਯ ਪਿਟਕ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਢਿੱਲਾ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਹੈ। ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਆਪਣੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਜਿਹੇ ਰੱਦੋ ਬਦਲ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੰਘ ਨੂੰ ਦੇ ਗਏ ਸੀ। ਇਹ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਜਾਂ ਅੱਗਰ-ਗਰਾਮੀ ਸਮਝਦੀ ਸੀ, 'ਮਹਾਂ ਸੰਘਕ' ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਦੂਜੀ ਪਾਰਟੀ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਸੰਘ ਦੇ ਰਹਿਤਨਾਮੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਦੀ ਉਹ ਬਹੁ-ਸੰਮਤੀ ਵਿਚ ਸੀ ਤੇ 'ਸਥਾਵਿਰ' ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਵੈਸਾਲੀ ਮਹਾਂ-ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਸਥਾਵਿਰ ਜਿੱਤ ਗਏ ਤੇ ਮਹਾਂ-ਸੰਘਕ ਹਾਰ ਗਏ। ਇਥੋਂ ਹੀ ਬੋਧ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੀਨਯਾਨ ਤੇ ਦੂਜੀ ਮਹਾਂ-ਯਾਨ, ਸਥਾਵਰ ਤੇ ਮਹਾਂ-ਸੰਘਕ। ਹੀਨ ਯਾਨੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਠੇਰਾਵਾਦੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਹੋਏ ਧਰਮ ਉੱਤੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਰਮ ਭਾਸ਼ਾ ਪਾਲੀ ਹੀ ਹੈ। ਬੋਧ ਧਰਮ ਦੀ ਇਹ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਲੰਕਾ, ਬਰ੍ਹਮਾ ਤੇ ਥਾਈਲੈਂਡ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਹੈ, ਦੂਜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਚੀਨ, ਤਿੱਬਤ, ਜਾਪਾਨ, ਕੋਰੀਆ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਪੰਜਾਬ, ਗੰਧਾਰ, ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ

ਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦਾ ਧਰਮ ਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਧਰਮ-ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਹੈ, ਪਾਲੀ ਨਹੀਂ।

ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੇ ਮ੍ਰਿਤੂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅੰਤਮ ਸ਼ਬਦ ਇਹ ਸਨ :

"ਵਯਧੰਮਾ ਸੰਖਾਰਾ, ਅੱਪਮਾਦੇਨ ਸੰਪਾਦਿਥ।"

ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਵਸਤੂਆਂ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੇ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਵਿਚ ਸਦੀਵ ਤੱਤਪਰ ਰਹੋ। ਸਥਾਵਿਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ-ਤੇ ਠੇਰਾ-ਵਾਦੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਿਰਵਾਣ ਤਥਾ ਬੁੱਧ ਗਤੀ ਸਦਾ ਤਤਪਰ ਰਹਿ ਕੇ ਕੀਤੇ ਆਤਮਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਮਹਾਂ ਯਾਨੀਆਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧ ਗਤੀ ਤਾਂ ਜੀਵ ਦਾ ਨਿਜ-ਸਰੂਪ ਤ੍ਰਿੰਨ ਕਾਲ ਹੈ, ਆਵਸ਼ਕਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਸਵੈ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਠਿਨ ਆਤਮਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਉਸ ਸਵੈ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦਾ ਸੁਖੈਨ ਰਾਹ ਹਨ। ਇਸ ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਸਮਾਗਮ ਤੋਂ ਕੋਈ ਇਕ ਸਦੀ ਪਿਛੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਸਮਾਗਮ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਨ 270 ਪ੍ਰਿਥਮ ਮਸੀਹ ਵਿਚ ਅਸ਼ੋਕ ਮੌਰੀਆ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਅਸ਼ੋਕ ਮੌਰੀਆ, ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਮੌਰੀਆ ਦਾ ਪੋਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਚੰਦਰ ਗੁਪਤ ਨੇ ਸਿਕੰਦਰ ਦੀ ਬਾਬਲ ਵਿਚ ਮ੍ਰਿਤੂ ਹੋਈ ਸੁਣ ਕੇ ਯਵਨਾਂ ਅਰਥਾਤ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸੀਮਾ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਮੌਰੀਆ ਸਮਰਾਟ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਅਸ਼ੋਕ ਮੌਰੀਆ ਨੇ ਕਾਲਿੰਗ ਦੇ ਯੁੱਧ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਕੁਸ਼ਤੋਖੂਨ ਤੇ ਰਕਤਸਰਾਵ ਦੇਖ ਕੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਤੀਜਾ ਸਮਾਗਮ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਵਿਚ ਮੌਗੱਲਿ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਤਿੱਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਹੋਇਆ। ਮੌਗਲਿ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੇ ਬੜੇ ਪ੍ਰਿਯ ਹਜ਼ੂਰੀ ਚੇਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਹਜ਼ੂਰੀ ਚੇਲੇ ਸਾਰਿਪੁੱਤ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋਏ ਇਸ ਮੌਗੱਲਿ ਜਾਂ ਮੌਗਿੱਲਨ ਤੇ ਸਾਰਿ-ਪੁੱਤਰ ਦੀਆਂ ਅਸਥੀਆਂ ਸਾਂਚੀ ਦੇ ਸਤੂਪ ਵਿਚੋਂ ਲੱਭ ਪਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਥੋਂ ਲੈ ਜਾ ਕੇ ਲੰਡਨ ਦੇ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਵਿਚ ਰੱਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਹੁਣ ਸੰਨ 1947 ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਉਤੇ ਉਹ ਅਸਥੀਆਂ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਮੋੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਤੇ ਇਉਂ ਉਹ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਬੋਧੀ ਦੇਸ਼ਾਂ, ਲੱਦਾਖ, ਲੰਕਾ ਅਤੇ ਬਰਮਾ ਆਦਿ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਲਿਜਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਹ ਤੀਜਾ ਸਮਾਗਮ ਜੋ ਤਿੱਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਹੋਇਆ, ਠੇਰਾ ਵਾਦੀ ਭਿੱਕਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਹੀ ਸਮਾਗਮ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੀ ਰੋਕਥਾਮ ਕਰਨਾ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੇ ਸ਼ੁਧ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਨੂੰ ਕਿੰਨੀ

ਕੁ ਸਫਲਤਾ ਹੋਈ, ਪਰ ਇਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵੇਲੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਮੱਤ ਤੇ ਵੈਦਿਕ ਮੱਤ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਧਰਮ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਉਤੇ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਆਕਾਰ ਤੇ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਮਹਾਂ ਪ੍ਰੀਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਦੋ ਸ਼ਤਾਬਦੀਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਹੀ ਇਤਨੀ ਪ੍ਰਬਲ ਤੇ ਸੰਸਾ-ਜਨਕ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਕਿ ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਮੌਰੀਆ ਨੂੰ ਇਕ ਉਚੇਚਾ ਸਮਾਗਮ ਇਸ ਵਿਪਦਾ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਦੇ ਪਹਿਲੂ ਤੋਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਹੀ ਨਵ ਜਨਮਕ ਰੂਪ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਦਾ ਰਾਜਸੀ ਰੂਪ ਨਿਯਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਸੁਭਾਵ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਅਨਾਦੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ 'ਨਾਸਤਿਕ' ਮੱਤਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਲੈਣਾ ਤੇ ਜੀਵਤ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਚਨ ਕੀਤਾ :

ਜਬ ਲਗ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਹੇ ਨਿਆਰਾ॥ ਤਬ ਲਗ ਤੇਜ ਦੀਉ ਮੈਂ ਸਾਰਾ॥
ਜਬ ਇਹ ਗਹੈ ਬਿਪਰਨ ਕੀ ਰੀਤ॥ ਮੈਂ ਨ ਕਰੌਂ ਇਨ ਕੀ ਪ੍ਰਤੀਤ॥

(ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ)

ਕਿਵੇਂ ਵੀ ਹੋਵੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸ਼ਾਖਾ ਮਹਾਂਯਾਨ ਤੇ ਹੀਨ ਯਾਨ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੇ ਮਹਾਂ ਪ੍ਰੀਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਸ਼ੀਘਰ ਹੀ ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਈਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਪਾਲੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਠੇਰਾਵਾਦੀ ਬੁੱਧ ਧਮ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਵਿਚ ਇਕ ਸਰਬ ਜਨਤਾ ਵਿਆਪੀ ਧਰਮ ਬਣਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖਦਾ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੋਇਆ ਮਹਾਂਯਾਨ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਧਰਮ ਹੈ ਜੋ ਕੇਵਲ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇਣ ਦਾ ਦਾਅਵੇਦਾਰ ਹੈ। ਅਸ਼ੋਕ ਮੌਰੀਆ ਦੀ ਮਿਰਤੂ ਤੋਂ ਦੋ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਮਹਾਂਯਾਨ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠਾਂ ਇਕ ਮਹਾਨ ਦੇਵਤਾ, ਸਰਬੋਤਮ ਤੇ ਸਰਬ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਦੇਣ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਤੇ ਮਹਾਯਾਨ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੀਲ੍ਹਾ ਕਥਾ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ, ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਮੱਤ ਨਾਲੋਂ ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਹਿ ਗਏ।

ਠੇਰਾਵਾਦੀ ਬੋਧੀ ਧਰਮ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਲਈ ਅੱਰ੍ਹਤ ਪੱਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਸੀ, 'ਅਪਮਾਦੇਨ ਸੰਪਾਦਿਥਾ' ਆਪਣੇ ਆਤਮਕ ਸੁਧਾਰ ਤੇ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਵਿਚ ਸਦੀਵ ਤਤਪਰ ਰਹਿਣਾ। ਇਸ ਆਦਰਸ਼ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸਵਰ 'ਪ੍ਰਜਣ' ਬੋਧਿ ਗਿਆਨ ਸੀ। ਮਹਾਯਾਨੀ

ਬੋਧੀ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸੁਰ 'ਕਰੁਣਾ', 'ਸਰਬਤ ਦੇ ਭਲੇ ਦੀ ਇੱਛਾ ਬਣ ਗਈ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਅਰ੍ਹਤ ਦੀ ਥਾਂ ਬੋਧੀਸੱਤਵ ਦਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਬੋਧੀ ਸੱਤਵ ਉਹ ਆਤਮਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਿਰਵਾਣ ਪਦਵੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਪਰ ਜੋ ਨਿਰਵਾਣ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਸਰਬ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਤੇ ਸਰਬ ਜੀਆਂ ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋਣ ਲਈ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਿਆ ਰਹੇ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਸਮਾਪਤ ਸ੍ਵੈ-ਜੀਵਨੀ, ਬਚਿੱਤਰ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਕੁਝ ਇਸ ਬੋਧੀਸੱਤਵ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਤਪੱਸਿਆ ਸਾਧਨਾਂ ਪਿਛੋਂ 'ਦ੍ਵੈ ਤੇ ਏਕ ਰੂਪ' ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਜਦੋਂ 'ਸਰਬ ਜੋਤ ਕੀ ਜੋਤ' ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਮੈਂ ਫੇਰ ਜਨਮ ਲਿਆ, ਭਾਵੇਂ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਚਿੱਤ ਮੁੜ ਜਨਮ ਲੈਣ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਪਰ 'ਧਰਮ ਚਲਾਵਨ ਸੰਤ ਉਬਾਰਨ॥ ਦੁਸ਼ਟ ਸਭਨ ਕੋ ਮੂਲ ਉਖਾਰਨ॥ (ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 57) ਦੇ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਜਨਮ ਲੈਣਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਵ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੋਂ ਉੱਠੀ, ਸਗੋਂ ਸਰਬਾਸ਼ਰ, ਸਰਬੋਤਮ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਵਲੋਂ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਕਿ 'ਚਿਤ ਨ ਭਯੋ ਹਮਰੋ ਆਵਨ ਕਹਿ॥ ਚੁਭੀ ਰਹੀ ਸ੍ਰਤਿ ਪ੍ਰਭੁ ਚਰਨਨ ਮਹਿ' (ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 55) ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਨਿਸ਼ਚੇ ਜਾਣ ਕੇ ਕਿ 'ਦ੍ਵੈ ਤੇ ਏਕ ਰੂਪ' ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਪਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਵੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਮੇਰੀ ਆਪੂੰ ਇਹ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ ਜੋ ਇਸ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹਾ ਸਕਾਂ, ਇਸ ਲਈ 'ਠਾਢ ਭਇਓ ਮੈਂ ਜੋਰ ਕਰਿ, ਬਚਨ ਕਹਾ ਸਿਰ ਨਾਇ, ਪੰਥ ਚੇਲ ਤਬ ਜਗਤ ਮੈਂ, ਜਬ ਤੁਮ ਕਰੋ ਸਹਾਇ॥" ਇਉਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਤੇ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਹਮਰੂਪ ਹੈ ਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅੰਤਰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੜ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਥਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਤਰਾਂ ਦੇ ਸਵਿਸਥਾਰ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਨ ਦਾ ਨਹੀਂ।

ਮਹਾਯਾਨ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਕਰਮਯੋਗ ਦੀ ਥਾਂ ਭਗਤੀਯੋਗ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਤੇ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਜਿਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਆਤਮਾ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਪ੍ਰਲੈ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉਤੇ ਸਮਾਂ ਗੁਆਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸਦੀਵ ਤਤਪਰ ਰਹਿ ਕੇ, ਆਤਮਿਕ ਸਾਧਨਾ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੋ ਉਸ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਕੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਫੈਲਾਉ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਸਭ ਦੁਖ ਸਭ ਅਨਿੱਤ, ਸਭ ਅਨੱਤ'। ਭਾਵ

ਇਹ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਮਿੱਠਾ ਕੌੜਾ ਜੋ ਕੁਛ ਵੀ ਹੈ ਜੋ ਦੁੱਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਸਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਸਭ ਅਨੰਤ ਅਨਾਤਮਮ, ਆਤਮਾ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਮਹਾਯਾਨੀਆਂ ਨੇ ਅਨਿੱਤ ਤੇ ਅਨੰਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਫੈਲਾਉ ਕਰਕੇ 'ਸ਼ੂਨਿਯਤ' ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਉਪਸਥਿਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਭ ਦੁੱਖ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਥਾਂ ਤੁਸ਼ਿਤ ਸੁਰਗ ਦੇ ਮਹਾਨ ਅਨੰਦਮਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਮੋਹਰੇ ਲਿਆ ਰੱਖੇ। ਭਾਵੇਂ ਮਹਾਯਾਨ ਧਰਮ ਦਾ ਇਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਬੜਾ ਮੌਲਿਕ, ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੇ ਕੁਝ ਰਹੱਸਜਨਕ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਸਦਾ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਏ ਕਿ ਮਹਾਯਾਨੀਆਂ ਨੇ ਪਾਲੀ ਧਰਮ ਸੂਤਰਾਂ ਦੇ ਠੇਰਾਵਾਦ ਧਰਮ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਮਹਾਯਾਨੀ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਠੇਰਾਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜੋ ਉੱਚੇ ਤੇ ਗੂੜ੍ਹ ਰਹੱਸਮਈ ਤਤ੍ਵ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੇ ਪਾਤਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮਹਾਯਾਨੀ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਿੰਸਪਾ ਗਾਥਾ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ਗੌਤਮ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਸਿੰਸਪਾ ਦਰਖਤਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਵਿਚ ਸੁੱਕੇ ਪੱਤੇ ਭੁਇੰ ਤੋਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਕਿਹਾ, ਦੇਖੋ 'ਭਿਖੂਓ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਤੁਹਾਡਾ। ਇਹ ਸਿੰਸਪਾ ਦੇ ਸੁੱਕੇ ਪੱਤੇ ਜੋ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹਨ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹਨ, ਕਿ ਇਸ ਸਿੰਸਪਾ ਵਣ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੁੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਪੱਤੇ?" ਭਿਖੂਆਂ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, 'ਹੇ ਭਗਵਾਨ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਉਹ ਪੱਤੇ ਜੋ ਇਸ ਸਿੰਸਪਾ ਵਣ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੁੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਲੱਗ ਹੋਏ ਹਨ ਉਹ ਤਥਾਗਤਿ ਦੇ ਹਸਤ ਕਮਲਾਂ ਵਿਚ ਫੜੇ ਹੋਏ ਸੁੱਕੇ ਪੱਤਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੀਕ ਹਨ, ਤਦ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੇ ਕਿਹਾ : "ਹੇ ਭਿਖੂਓ ਜੋ ਕੁਝ ਮੇਰੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ, ਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੀਕ ਜੋ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦਰਸਾਇਆ ? ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਸ੍ਵੈ ਉਨਤੀ ਤੇ ਸ੍ਵੈ-ਪਵਿਤਰਤਾ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦਾ ਨਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਉਹਦੇ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਇਹ ਅਸਰ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਇਹ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਬੋਧਿ, ਗਿਆਨ ਤੇ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਹੇ ਭਿਖੂਓ ਮੈਂ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਆਪਣੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।" ਇਹ ਸਾਖੀ 'ਸਮਯੁਤ-ਸੂਤ' ਨਾਮੀ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਇਉਂ ਮਹਾਯਾਨ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਣ ਗਿਆ ਤੇ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉੱਗਰ ਆਤਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਹੈ ਪਰ ਅਨਿਨ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਭਗਤੀ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਕਲਿਆਣ ਹੈ। ਜੋ ਪੁਰਸ਼ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਹੋਵੇ ਤੇ ਇਸ

ਮੰਤਰ ਦਾ ਨਿਤਾਪ੍ਰਤ ਜਾਪ ਕਰੇ : 'ਬੁੱਧਮ ਸ਼ਰਨਮ ਗੱਛਮਿ, ਧਰਮਮ ਸ਼ਰਨਮ ਗੱਛਮਿ। ਸੰਘਮ ਸ਼ਰਨਮ ਗੱਛਮਿ' ਉਸ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਦਿ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਜੁਗੋ ਜੁਗ ਬੁੱਧ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਹਿੱਤ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁੱਧਾਂ ਦੀ ਬੰਸਾਵਲੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਬੁੱਧ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਬੁੱਧ ਮਹਾਂ ਪ੍ਰਲੈ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਤ੍ਰੇਯ ਬੁੱਧ ਨਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਸਭ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਦਾਨ ਬਖਸ਼ੇਗਾ। ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਮਹਾਯਾਨ ਬੋਧੀ ਧਰਮ ਸੰਸਾਰ ਉਤੇ ਫੈਲਿਆ।

ਇੱਕ ਸਹੰਸ੍ਰਾਬਦੀ ਪਿਛੋਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਜੋਬਨ ਕਾਰ ਦੇ ਅੰਤ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾ ਇਸਲਾਮ ਵੀ ਇਉਂ ਹੀ ਇਕ ਵਾਰ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਧਰਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਬਾਰੇ ਆਖਰੀ ਨਬੀ, ਖ਼ਾਤਮਤੁਲ ਮੁਰਸਲੀਨ ਦੀ ਪਦਵੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅੰਤ ਸਮੇਂ, ਕਿਆਮਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਖਰ ਜ਼ਮਾਨੀ ਮਹਿਦੀ ਦਾ ਜ਼ਹੂਰ, ਤੇ ਕਲਮਾ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਸ਼ਫਾਇਤ ਦੁਆਰਾ ਬਹਿਸ਼ਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਮਹਾਯਾਨ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਅਰਬੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਹੀ ਹਨ। ਇਉਂ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮਰਦੇ ਨਹੀਂ, ਕੇਵਲ ਰੂਪ ਵਟਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸੰਨ 270 ਪ੍ਰਿਥਮ ਮਸੀਹ ਵਿਚ ਜੋ ਤੀਜਾ ਸਮਾਗਮ ਪਾਟਲੀ ਪੁੱਤਰ ਵਿਚ ਭਿਖੂ ਤਿੱਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ ਹੋਇਆ ਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਮਹਾਯਾਨੀ ਖਿਆਲਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਵੱਧ ਰਹੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਸੀ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਇਕ ਸੌ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬੀਤ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਫੈਲਾਉ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸੁਝਾਉ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਪ੍ਰਿਥਮ ਮਸੀਹ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਪੁਸਤਕ ਮਲਿੰਦ ਪੱਨਹ, ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇਰਾ ਸੰਗ ਮੀਲ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਲੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਨਾਗਸੇਨ ਨੇ ਗਦ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾਕਟਰ ਰਿਸ ਡੇਵਿਜ਼ (Dr. Rhys Davis) ਦੀ ਰਾਏ ਵਿਚ ਇਹ 'ਭਾਰਤੀ ਗਦ ਦਾ ਮਹਾਨ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਹੈ।' ਮਲਿੰਦ (Merander) ਬਾਖਤਰ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਯਵਨ ਸੀ ਤੇ ਉੱਤਰ, ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੀਮਾ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਨਾਗਸੇਨ ਉਸ ਦਾ ਧਰਮ ਗੁਰੂ ਸੀ। ਮਲਿੰਦ ਪੱਨਾਹ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ, ਮਲਿੰਦ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਮਲਿੰਦ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਬੋਧਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਬਾਰੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸ਼ੰਕੇ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੰਕਾ ਨਵਿਰਤੀ ਲਈ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਉੱਤਰ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਉਹ ਠੇਰਾਵਾਦ,

ਹੀਨਯਾਨੀ ਸਿਧਾਂਤ ਹੀ ਹਨ ਤੇ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਿਆਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਪ੍ਰਿਥਮ ਮਸੀਹ ਵਿਚ ਹੀ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਬੋਧਕ ਸਿਧਾਂਤ ਪਰਬਲ ਤੇ ਪ੍ਰਿਯ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ ਜੋ ਠੇਰਾਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਸਨ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਕਾਟ ਕਰਨੀ ਨਾਗਸੇਨ ਵਰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਅਵੱਸ਼ ਸਮਝੀ। ਨਾਗਸੇਨ ਬੜਾ ਧੁਰੰਧਰ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਨਿਆਇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਮਹਾਨ ਵੇਤਾ ਸੀ। ਨਿਆਇ ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਨਿਰੂਪਣ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਪੱਤਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਤੇ ਪ੍ਰਾਰਥ ਆਦਿ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਜੋ ਸੋਹਣੀ ਵਰਤੋਂ ਆਪਣੀ ਪਕਸ਼ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਨਾਗਸੇਨ ਨੇ ਮਲਿੰਦ-ਪਨੌਹ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਘੱਟ ਮਿਲੇਗੀ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਸ਼ਾ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਤੇ ਅਨੱਤ ਸਿਧਾਂਤ, ਅਨਾਤਤਮ ਸਿਧਾਂਤ, ਇਹ ਵਾਕ, "ਆਤਮਾ ਅਹੈਵ' ਸਤਯ ਵਾਕ ਨਹੀਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਹੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾਗਸੇਨ ਬੜੇ ਠਰ੍ਹੰਮੇ ਤੇ ਚਤੁਰਾਈ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਮਲਿੰਦ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਪਹੀਏ, ਜੂਲ੍ਹਾ, ਪਿੰਜਣੀ ਆਦਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵਸਤੂ ਰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਵੇਂ ਹੀ ਮਨ, ਬੁੱਧੀ, ਰਾਗ, ਦਵੈਸ਼ ਆਦਿ ਲੱਖਣਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਆਤਮਾ ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਸ਼ੈ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਮਲਿੰਦ ਪੱਨਹ ਵਿਚ ਹੀ ਜੋ ਕਿ ਹੀਨਯਾਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ, ਮਹਾਯਾਨ ਧਰਮ ਦੇ ਦੋ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਭਗਤੀ ਦੁਆਰਾ ਮੁਕਤੀ ਤੇ ਬੋਧੀਸੱਤਵ ਆਦਰਸ਼ ਬੀਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।

ਮਲਿੰਦ ਪੱਨਹ ਦੇ ਰਚੇ ਜਾਣ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਇਕ ਸਦੀ ਹੀ ਬੀਤੀ ਕਿ ਬਾਖਤ੍ਰੀ ਯਵਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਨ ਬੰਸਾਵਲੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਜੋ ਚੀਨ ਮੰਗੋਲ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਨ, ਪ੍ਰਾਜੈ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਹ ਉਹੋ ਚੀਨੇ ਮੰਗੋਲ ਹਨ ਜੋ ਚੀਨ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਯੂਈ ਚੀਹ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੂਈ ਚੀਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕੁਸ਼ਨ ਰਾਜ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭਾਰਤੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਨਿਸ਼ਕ ਨਾਮ ਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਰਾਜ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਗ ਉੱਤੇ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸੀਮਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਦੋ ਰਾਜ ਕੇਂਦਰਾਂ, ਮਥਰਾ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ੁਪੁਰਾ (ਪਿਸ਼ੌਰ) ਤੋਂ ਇਹ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਨਿਸ਼ਕ ਨੇ ਵੀ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਬੜਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਕਰਮੀ ਬੋਧ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਚੌਥਾ ਸਮਾਗਮ ਪ੍ਰਸ਼ੁਪੁਰਾ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਪ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਚੀਨ ਦੇ ਹੀਨਾਯਾਨੀ ਤੇ ਠੇਰਾਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਉਪ ਸੰਪ੍ਰਦਾਏ ਸ੍ਵਸਤ ਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਹੀ ਆਏ। ਲੰਕਾ, ਸਿਆਮ ਤੇ ਬਰ੍ਹਮਾ ਦੇ ਹੀਨਾ ਯਾਨੀ ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਆਏ ਜਾਂ

ਨਹੀਂ ਆ ਸਕੇ। ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਹੀ ਹੀਨਾਯਾਨੀ ਤੇ ਮਹਾਯਾਨੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਵਧ ਰਹੀ ਪਾਟਕ ਨੂੰ ਮੁੰਦਣਾ ਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਮੰਤਵ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਸਫਲਤਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਹੀਨਯਾਨੀ ਤੇ ਮਹਾਯਾਨੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਲਿਖਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਧਾਰਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਕਨਿਸ਼ਕ ਦੇ ਨਿਅੰਤ੍ਰਣ ਕੀਤੇ ਹੋਏ, ਚੌਥੇ ਸਮਾਗਮ ਤੋਂ ਕੋਈ ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ 'ਲਲਿਤ-ਵਿਸਤਾਰ' ਨਾਮ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੀਨਯਾਨ ਤੇ ਮਹਾਯਾਨ ਵਿਚਕਾਰ ਪਾਟਕ ਨੂੰ ਮੁੰਦਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ੂਪੁਰਾ ਦੇ ਸਮਾਗਮ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵਰ੍ਹੇ ਹੀ ਪਿਛੋਂ ਮਹਾਨ ਮਹਾਯਾਨੀ ਵਿਦਵਾਨ ਅਸ਼ਵ ਘੋਸ਼ ਨੇ 'ਬੁੱਧ ਗਾਥਾ' ਤੇ 'ਸੂਤ੍ਰਾਲੰਕਾਰ' ਨਾਮੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ ਤੇ ਸੂਤ੍ਰਲੰਕਾਰ ਵਿਚ ਦੋ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਉਪਰੋਕਤ ਕਨਿਸ਼ਕ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਸ਼ਵ ਘੋਸ਼ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੰਜ ਛੇ ਮਹਾਨ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਖੋਜੀ ਇਸ ਨੂੰ 'ਮਹਾਯਾਨ ਧਰਮ ਦਾ ਪਿਤਾ' ਕਰਕੇ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਅਨੰਦਕੁਮਾਰ ਸੁਆਮੀ। ਇਹੋ ਸਮਾਂ ਮਸੀਹ ਸੰਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਿਥਮ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਤੇ ਮਸੀਹ ਸੰਮਤ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ, ਕਨਿਸ਼ਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਆਦਿ ਅੰਤ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਕਾਲ ਜਿਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਅਸ਼ਵ ਘੋਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਗੌਰਵ ਪੂਰਤ ਮਹਾਯਾਨੀ ਧਰਮ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੇ ਪ੍ਰਪੱਕ ਹੋਣ ਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਘਟਨਾ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣਕ ਕਾਰਨ ਵੀ ਲਗਭਗ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਆਏ ਹਨ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਇਸ ਦੇ ਜਨਮੋਪ੍ਰੰਤ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪਰ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਵੱਲ ਸਿਰਕ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਮਸੀਹ ਸੰਮਤ ਦੇ ਪਰਾਰੰਭ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਹ ਕੇਂਦਰ, ਗੰਧਾਰ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਸਥਿਤ ਹੋ ਚੁਕੱਾ ਸੀ। ਇਸ ਗੰਧਾਰ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਰਾਜ ਕੇਂਦਰ ਪ੍ਰਸ਼ੂਪੁਰਾ ਤੇ ਵਿੱਦਿਆ ਕੇਂਦਰ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਸ਼ੂਪੁਰਾ ਉਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਸ੍ਰਿਸ਼-ਅਸਥਾਨ ਜਾਂ ਦਿਮਾਗ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਜੋ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਕਿ ਮਹਾਨ ਵਿਜਈ ਸਿਕੰਦਰ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਸੀਮਾ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਯੂਨਾਨੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਅਤਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਵਿਚ ਉਪਜੀ। ਪ੍ਰਸ਼ੂਪੁਰਾ, ਪੂਰਬ ਤੇ ਪੱਛਮ ਦਾ ਕੀ ਨਸਲੀ ਕੀ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਕੀ ਵਣਜ ਵਪਾਰਕ ਤੇ ਕੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸਹਿਯੋਗ ਦਾ ਮਹਾਨ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲਾ ਵੈਦਿਕ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਬੋਲੀ ਦੀ ਵਿਆਕਰਣ ਦੀ ਨੁੱਕ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲਾ, ਪਾਨਣੀ, ਤੇ ਸਾਂਖ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਉੱਤੇ ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਦਭੁਤ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਮੰਦਰ ਉਸਾਰਨ ਵਾਲਾ

ਤੇ ਯੋਗ-ਸੂਤਰ ਦਾ ਕਰਤਾ, ਪਤਾਂਜਲੀ, ਦੋਵੇਂ ਇਸੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ ਤੇ ਤਕਸ਼ਿਲਾ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੀ ਹੀ ਉਪਜ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਤਿਭਾ-ਪੂਰਤ, ਬਹੁ-ਕੋਸ਼ੀ ਤੇ ਅਮਿੱਤ-ਲੱਖਣ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਮਹਾਯਾਨੀ ਧਰਮ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਉਜਾਗਰ ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਹੋਈ। ਠੇਰਾਵਾਦੀ ਤੇ ਪਾਲੀ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ, ਇਸ ਮਹਾਯਾਨੀ ਧਰਮ ਦੇ ਤੀਖਣ ਵੇਗ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਹਮ-ਕਦਮ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਸਨ? ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੋ ਉਹ ਕਰ ਸਕੇ, ਉਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਭਿਧਮ-ਪਿਟਕ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵਾਧੇ ਕੀਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਖਿਆਲਾਂ ਦਾ ਰਲਾ, ਨੀਝ ਲਾ ਕੇ ਵੇਖਿਆਂ, ਸਾਫ ਦਿਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

'ਮਹਾਂਵਸਤੂ' ਨਾਮੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਕਿਸੇ ਮਹਾਂਸੰਘਕ ਭਿੱਖੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਹੈ ਤੇ ਮਸੀਹੀ ਸੰਮਤ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੁੱਖ-ਮੰਤਵ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਵੀ ਹੀਨਯਾਨ ਤੇ ਮਹਾਯਾਨ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਮੇਟਣਾ ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਆਧੁਨਿਕ ਖੋਜੀ, ਮਹਾਂਵਸਤੂ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਮਹਾਯਾਨੀ ਧਰਮ ਦਾ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਮਹਾਂਵਸਤੂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਮਾਯਾਵਾਦ ਤੇ ਸ਼ੂਨੀਯਾਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ ਤੇ ਇਉਂ ਤਵਾਰੀਖ ਤੇ ਨਿਤਾਪ੍ਰਤ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਤਿਨ ਕਾਲ ਅਸੱਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਹਾਂਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਇੱਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੱਤਵ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ, ਤੇ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ, 'ਜਿਉਂ ਸੁਪਨਾ ਅਰ ਪੇਖਣਾ'। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਗ੍ਰੰਥ ਸੁਚਵੱਟੀ-ਵਿਯੂਹ ਤੇ ਸੂਧਰਮ-ਪੁੰਡਰੀਕ, ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਧਾਰਮਿਕ ਤੁਰੰਗ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਹਨ। ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਮੈਤ੍ਰੇਯ ਬੁੱਧ ਦੀ ਛਤਰ-ਛਾਇਆ ਹੇਠਾਂ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਸਵਰਗ ਦਾ ਮਨੋਰੰਜਕ ਦੇ ਦਿਲਕਸ਼ ਚਿੱਤਰ ਉਲੀਕਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਦੁੱਖ, ਕੋਈ ਕਲੇਸ਼ ਨਹੀਂ, ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਕਦੇ ਨਾ ਅੰਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ੁੱਧ ਸੁੱਖ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਜੋ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸ਼ਬਦ ਹੈ :

ਬੇਗਮ ਪੁਰਾ ਸਹਰ ਕੋ ਨਾਉ॥ ਦੂਖੁ ਅੰਦੋਹੁ ਨਹੀਂ ਤਿਹਿ ਠਾਉ॥

(ਪੰਨਾ 345)

ਇਹ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸੁਖਵੱਟੀ-ਵਿਯੂਹ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਸਾਰਅੰਸ਼ ਹੈ, ਜੋ ਕਈ ਸਹੰਸਰਾਬਦੀਆਂ ਜਨਤਾ ਦੇ ਅਚੇਤ ਮਨ ਵਿੱਚ ਅਲੋਪ ਰਹਿ ਕੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਗਮ ਪਿਆ ਹੈ। ਸੂਧਰਮ-ਪੁੰਡਰੀਕ ਵਿੱਚ ਬੋਧੀ ਤੱਤ੍ਰ ਅਨਾਦੀ ਬੁੱਧ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਇਸ ਤੱਤ ਦਾ ਆਦੀ ਤੇ ਸਰਵ-ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਰੂਪਾਕਾਰ ਅਵਿਲੋਕਿਤੇ ਸ਼ਵਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਰਚੇ ਜਾਣ ਦੇ ਪਿਛੋਂ 'ਅਵਾਤਮੱਸਕ ਨਾਮੀ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਰਚੇ ਜਾਣ ਦਾ ਕਾਲ ਹੈ। ਠੀਕ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰ

ਕੋਈ ਦੋ ਸ਼ਤਾਬਦੀਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਹਾਯਾਨੀ ਅਲੌਕਿਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬ੍ਰਹਮ-ਸੂਤਰਾਂ ਵਾਂਗੂੰ, ਸੂਤਰ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਚੀਨੀ ਭਿੱਕਸ਼ੂ ਯੌਨ ਚਾਂਗ (Hieun Tsang), ਜੋ ਸੰਨ 643 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਪੁੱਜਾ ਤੇ ਇੱਥੇ ਕੋਈ ਪੰਦਰਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਰਿਹਾ ਤੇ ਦੂਜਾ ਚੀਨੀ ਭਿੱਕਸ਼ੂ ਈ. ਸੀ. (Tsing) ਜੋ ਕੋਈ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਪਿਛੋਂ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਤੇ ਕਈ ਸਾਲ ਇਥੇ ਰਿਹਾ, ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਨਾਲੰਦਾ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੀਆਂ ਯਾਦਦਾਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਜੁ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਅਵਾਤਮੰਸਕ ਨਾਲੰਦਾ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੀ ਦੂਜੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਮਸੀਹੀ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਤੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ, ਈ. ਸੀ. (I. Tsing) ਦੇ ਉੱਥੇ ਆਉਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਉਥੋਂ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਭਾਗ ਸੀ। ਨਾਲੰਦਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕੋਈ ਬਾਰਾਂ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਤੱਕ ਸਾਰੇ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹਾਂ-ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਟ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਤਿੱਬਤ, ਚੀਨ, ਲੰਕਾ, ਬਰ੍ਹਮਾ, ਜਾਪਾਨ, ਕੋਰੀਆ, ਤੁਰਕਿਸਤਾਨ, ਮੰਗੋਲੀਆ, ਮਲਾਇਆ, ਸਿਆਮ, ਕੰਬੋਦੀਆ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਇਥੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਕਈ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਨਾਮ ਜਗੀਰਾਂ ਲਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਜੁ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਰੋਟੀ ਕੱਪੜੇ ਦਾ ਖਰਚ ਚੱਲ ਸਕੇ। ਯੌਨ-ਚਾਂਗ ਦਸਦਾ ਹੈ, ਜੁ ਨਾਲੰਦਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਸਾਢੇ ਅੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤੇ ਡੇਢ ਹਜ਼ਾਰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਨ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੌ ਲੈਕਚਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਕਿ ਹਰ ਇੱਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਲੈਕਚਰ ਸਰਵਣ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਵਿੱਦਿਆ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਇਥੇ ਬਿਨਾਂ ਪੱਖਪਾਤ ਤੋਂ ਨਾ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੋਵੇ ਇਹ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਖ਼ਿਲਜੀ ਨੇ ਸਾੜ ਸੁੱਟੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਲੇਖਕ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਪੁਸਤਕਾਲਯ ਇਤਨਾ ਵੱਡਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ 20 ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਸਤ-ਲਿਖਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸਨ, ਜੋ ਇਸ ਵੇਲੇ ਅਗਨੀ-ਭੇਟਾ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਕੋਈ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਸੁਲਗ ਸੁਲਗ ਕੇ ਸੜਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਕੋਈ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿ ਬਖਤਿਆਰ ਖਿਲਜੀ ਨਾਲ ਆਏ ਬਦੇਸ਼ੀ ਤੁਰਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਰਕੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਬੇੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ ਗੰਗਾ ਵਿੱਚ ਡੋਬ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਲਿਖਿਆ ਹੈ "ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬਣੋਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਕੋਈ ਹੱਥ ਪੈਰ ਮਾਰੇ, ਸਗੋਂ ਕੁਫਰ ਦੇ

ਮੰਤ੍ਰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਚੁੱਪ ਚੁਪਾਤੇ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਡੁਬ ਮੋਏ।" ਅਨੁਮਾਨ ਇਹ ਹੈ, ਜੁ ਬੋਧੀਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਤਰ, "ਬੁੱਧਮ ਸ਼ਰਨਮ ਗੱਛਮਿ, ਧੱਮਮ ਸ਼ਰਨਮ ਗੱਛਮਿ, ਸੰਘਮ ਸ਼ਰਨਨ ਗੱਛਮਿ" ਦਾ ਜਾਪ ਹੀ ਇਸ ਅੰਤਮ ਸਮੇਂ ਇਹ ਲੋਕ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ। ਇਸ ਨਾਲੰਦਾ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ, ਅੱਠਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਮਸੀਹੀ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਨਾਗਾਰਜੁਨ, ਨਾਮੀ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਮਹਾਯਾਨ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਉੱਚ ਪਦਵੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ। ਮਹਾਯਾਨ ਧਰਮ ਦੇ ਮੱਧਮਯਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਇਹੋ ਨਾਗਾਰਜੁਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਬੋਧੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਸੱਤ-ਵਾਦ ਤੇ ਸ਼ੂਨ ਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਰਾਹ ਕੱਢਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੱਧਮਯਕ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿਹਾ। ਇਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ 'ਪ੍ਰਜਣ ਪਾਰ ਮਿੱਤਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਜਣ ਪਾਰਮਿੱਤਾ ਦਾ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ, ਪ੍ਰਜਣ ਪਾਰਮਿੱਤਾ-ਹ੍ਰਿਦਯ-ਸੂਤ੍ਰ ਨਾਮੀ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਰੂਪਾਕਾਰ ਦੀ ਅਸਾਰਤਾ ਨੂੰ ਬੜੀ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਹ੍ਰਿਦਯ-ਸੂਤ੍ਰ ਅੱਜ ਵੀ ਚੀਨ, ਕੋਰੀਆ, ਜਾਪਾਨ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬੋਧੀ ਮੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਉਂ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਸ਼ਟ ਨੇਤਿ ਸੂਤ੍ਰ "ਨ ਉਤਪਾਦ, ਨ ਉੱਛੇਦ, ਨ ਨਿਰੋਧ, ਨ ਸਸੂਤਾ, ਨ ਏਕਾਰਥ, ਨ ਨਾਨਾਰਥ, ਨ ਆਗਮਨ, ਨਿਰਗਮ।" ਪ੍ਰਜਣਪਾਰਮਿੱਤਾ ਗ੍ਰੰਥਾਵਲੀ ਦਾ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਟ ਗ੍ਰੰਥ 'ਵੱਜਰ ਛੇਦਿਕ ਸੂਤ' ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿ ਮਹਾਯਾਨੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਸ਼ੂਨੀਅਤ ਤੇ ਤੱਥਤ ਦਾ ਨਿਰਣਯ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ੂਨੀਅਤ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਤਾਂ ਹੀਨਯਾਨ ਦੇ ਅਨਿੱਤ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਹੀ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਰੂਪ ਹੈ, ਤੇ ਤੱਥਤ ਸਿਧਾਂਤ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਭ ਕੁਛ ਬੋਧੀ ਤੱਤਵ ਨਾਲ ਇਕਸਾਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਇਹ ਵੱਜਰ-ਛੇਦਿਕ ਸੂਤ੍ਰ ਚੀਨ ਤੇ ਜਾਪਾਨੀ ਬੋਧੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਜਗਤ-ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਧਰਮ ਪੁਸਤਕ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਚੀਨ ਵਿੱਚ 'ਚਾਆਨ' ਅਖਵਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਾਪਾਨ ਵਿੱਚ ਜ਼ੇਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ 'ਧਿਆਨ' ਦਾ ਹੀ ਚੀਨੀ ਤੇ ਜਾਪਾਨੀ ਰੂਪ ਹਨ। ਇਸ ਚਾਆਨ ਧਰਮ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਤੇ ਅੰਤਿਮ ਆਚਾਰਯ, ਚੀਨ ਵਿੱਚ, ਹੁਈ-ਨੋਂ (Huineng) ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੇਵਲ ਵੱਜਰ ਛੇਦਿਕ ਸੂਤਰ, ਵਾਰ-ਵਾਰ ਪਾਠ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂ, ਸੰਤਰੇਣ ਨੂੰ ਮੁੜ ਮੁੜ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨ ਨਾਲ ਦਿੱਬਯ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਧੂ ਪਿੰਡ ਭੂਦਨ, ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਸੰਨ 1910 ਬਿਕਰਮੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਜਪੁ ਸਾਹਿਬ ਦਾ

ਪਾਠ ਕਰਦਿਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਦਿੱਬਯ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਆਈ ਤੇ ਉਹ ਤ੍ਰਿਕਾਲ-ਦਰਸ਼ੀ ਤੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟਦਰਸ਼ੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਅਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਰਿਸ਼ੀ ਪਤਾਂਜਲੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ, 'ਯੋਗਸੂਤ੍ਰ', ਵਿੱਚ ਜਨਮ-ਸਿੱਧੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦੁਆਰਾ ਤੇ ਔਸ਼ਧੀਆਂ ਦੁਆਰਾ, ਤਿੰਨਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਸੰਭਵ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਸੰਤਰੇਣ ਉਦਾਸੀ ਆਪਣੇ ਅਣ-ਛਪੇ ਗ੍ਰੰਥ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਵਿਜੈ, ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ-

"ਬਾਲਮੀਕ ਮੁਨਿ ਮੋਹਿ ਮਿਲਓ ਜਪੁਜੀ ਕੇ ਪ੍ਰਤਾਪ",
"ਬਾਣੀ ਭਈ ਸੁਨਭਿ ਜਬੈ ਚਾਨਣ ਭਇਓ ਮਹਾਨ,
ਇਹ ਜਪੁ ਕਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਭ ਹਮਰਾ ਬਲ ਕਿਛੁ ਨਾਂਹਿ,
ਜਪੁ ਕੇ ਪਾਠ ਪ੍ਰਤਾਪ ਤੇ ਗਿਰਾ ਭਈ ਨਭ ਮਾਂਹਿ।"

ਧਿਆਨੀ ਬੌਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਗਾਰਜੁਨ ਦੇ ਵੱਜਰ-ਛੇਦਿਕ ਸੂਤਰ ਦੀ ਉਹੋ ਮਹਾਨਤਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਿੱਖ ਸਾਧਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਮੱਤ ਵਿੱਚ ਗਾਇਤ੍ਰੀ ਦੀ।

ਇਹ ਧਿਆਨੀ ਬੌਧੀਆਂ ਦਾ ਮੱਤ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਮੱਤ ਦੇ ਆਦਿ ਦੀ ਕਥਾ ਇਉਂ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਆਪਣੇ ਭਿੱਖੂਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਇੱਕ ਬ੍ਰਹਮ ਰਾਜ ਨਾਮੀ ਜਗਿਆਸੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਆਇਆ, ਤੇ ਇੱਕ ਸੋਨ-ਕਮਲ ਭੇਟਾ ਕਰਕੇ, ਤੱਤ੍ਵ ਉਪਦੇਸ਼ ਲਈ ਯਾਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੇ ਉਹ ਸੋਨ-ਕਮਲ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਫੜ ਲਿਆ ਤੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਲਾ ਕੇ ਦੇਖਦੇ ਰਹੇ। ਫੇਰ ਹੱਸ ਪਏ। ਇਉਂ ਬ੍ਰਹਮਰਾਜ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਆਈ। ਮਨ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਲੇਸ਼ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਜੋ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੀ ਧਿਆਨੀ ਬੌਧੀਆਂ ਦੇ ਮੱਤ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਇੱਕ ਢੰਗ, ਇੱਕ ਹਥਿਆਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਹਥਿਆਰ ਨੂੰ ਪਰ੍ਹੇ ਸੁੱਟ ਕੇ, ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੋ ਗਿਆਨ ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ, ਉਹੀ "ਜ਼ੇਨ" ਬੁੱਧ ਮਤ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੈ। ਚੇਲਾ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਕੀ ਹਾਂ ? ਗੁਰੂ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ : "ਮੈਂ" ਨੂੰ ਕੀ ਕਰੇਗਾ ?" ਚੇਲਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ : "ਜੇ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ 'ਮੈਂ' ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ ?" ਗੁਰੂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ : "ਏਸ ਭਾਵ ਦਾ ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਲਾਭ ?" ਦੋ ਭਿਕਸ਼ੂ ਆਪਣੇ ਮੱਠ ਵੱਲ ਆ ਰਹੇ, ਇੱਕ ਪੱਤਣ ਤੇ ਪੁੱਜੇ, ਜਿਥੇ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰੀ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ, ਮਤਾਂ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਰੇਸ਼ਮੀ ਬਸਤਰ ਭਿੱਜ ਜਾਣ। ਇੱਕ ਭਿਕਸ਼ੂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਪੱਤਣ ਲੰਘਾ ਦਿੱਤਾ। ਦੂਜਾ ਭਿਕਸ਼ੂ ਸਾਰੇ ਰਾਹ, ਉਸ ਪਹਿਲੇ ਭਿਕਸ਼ੂ ਨੂੰ ਕੋਸਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਤੇਰਾ ਇੱਕ ਮੁਟਿਆਰ ਸੁੰਦਰੀ ਨੂੰ ਸਪਰਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਕੀ ਰਾਹ ਸੀ ?

ਪਹਿਲਾ ਭਿਕਸ਼ੂ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਸੁਣੀ ਗਿਆ ਤੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਸ ਮੁਟਿਆਰ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਨਦੀ ਦੇ ਉਰਲੇ ਕੰਢੇ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ ਤੋਂ ਲਾਹ ਆਇਆ ਸੀ, ਤੂੰ ਅਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁੱਕੀ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ?" ਰਵਾਇਤ ਇਉਂ ਹੈ ਕਿ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੀ ਉਹ ਦਿੱਬ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਪ੍ਰਦਾਤਾ ਮੁਸਕਾਨ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮਰਾਜ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਬ੍ਰਹਮਰਾਜ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ, ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਅਠਾਈ ਤੱਤ੍ਵ-ਵੇਤਾ ਭਿਕ਼ਸ਼ਆਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੋਈ ਤੇ ਇਸ ਬੰਸਾਵਲੀ ਦਾ ਅੰਤਮ ਤਤ੍ਵ-ਵੇਤਾ ਅਚਾਰਯ ਬੋਧੀ-ਧਰਮ, ਨਾਮੇ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਚੀਨ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸੰਨ 552 ਈਸਵੀ ਤੱਕ ਪੁੱਜਾ। ਚੀਨ ਦੇ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਸਨਮਾਨ ਨਾਲ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਧਾ ਦਰਸਾਉਣ ਦੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕਿਹਾ "ਮੈਂ ਅਨੇਕ ਮੰਦਰ ਤੇ ਮੱਠ ਬਣਵਾਏ ਹਨ ਤੇ ਬਹੁਤ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਉਲੱਥੇ ਕਰਵਾਏ ਹਨ। ਅਨੇਕਾਂ ਭਿੱਖੂਆਂ ਦੇ ਰੋਟੀ ਟੁੱਕ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮੈਂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਪੁੰਨ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਵੇਗੀ?" ਬੋਧੀ ਧਰਮ ਨੇ ਅੱਝਕ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, "ਹੇ ਦੇਵ-ਪੁੱਤਰ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਤੈਨੂੰ ਰੰਚਕ ਮਾਤਰ ਭੀ ਪੁੰਨ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ।" ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਨੇ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਤੋਰੀ, ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਕੀ ਹੈ? ਬੋਧੀ ਧਰਮ ਨੇ ਕਿਹਾ "ਮਹਾਸ਼ੂਨ" ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ,ਇਸ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਜਿਸ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਉਹ ਕੀ ਤੇ ਕੌਣ ਹੈ?" ਬੋਧੀ ਧਰਮ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਮੈਂ ਕੁੱਛ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ।" ਇਉਂ ਚੀਨ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਚਾਆਨ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ ਤੇ ਕਈ ਸ਼ਤਾਬਦੀਆਂ ਤੱਕ ਚੀਨ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਤੇ ਚਾਆਨ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਇਕੋ ਹੀ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਅੱਜ ਵੀ 'ਜ਼ੈਨ' ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਜਾਪਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਹੈ। ਬੋਧੀ ਧਰਮ ਦੋ ਧਰਮ ਪੁਸਤਕਾਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਚੀਨ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ, ਲੰਕਾਤਵਾਰ ਸੂਤਰ ਤੇ ਵੱਜਰਛੇਦਿਕ ਸੂਤਰ ਤੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਅੱਜ ਵੀ ਜਾਪਾਨ ਵਿੱਚ ਜ਼ੈਨ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਤੇ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ। ਉਂਜ, 'ਜ਼ੈਨ' ਮੱਤ, ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ, ਕਰਮ ਕਾਂਡ, ਪੂਜਾ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜ਼ੈਨ ਬੁੱਧੀ ਦੁਆਰਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੰਢੇ ਤੋਂ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਦਿੱਬਯ ਗਿਆਨ ਦੇ ਦੂਜੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜੋ ਲੋਕ ਦੂਜਿਆਂ ਤੱਕ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਪੁੱਜ ਜਾਣ ਨੂੰ ਅਸਮਰਥ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ, ਪੂਜਾ ਸਾਧਨਾ ਆਦਿ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਦੂਜੇ ਕੰਢੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਪੁੱਲ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਦੂਜੇ ਕੰਢੇ ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਲਾ ਇਸ ਪੁੱਲ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਅਵੱਸ਼ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦੇਵੇਗਾ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਪੁੱਲ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਲਈ ਲਾਭਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ। 'ਜ਼ੈਨ' ਮੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਠ ਦੀ ਬੁੱਧ-ਪ੍ਰਤਿਮਾ ਪੂਜਾ ਲਈ ਰੱਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਸ ਦਿਨ ਬਹੁਤ ਠੰਢ ਪਵੇ, ਉਸ ਮੂਰਤੀ

ਨੂੰ ਢੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜਾਲ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। 'ਜ਼ੈਨ' ਮੱਤ ਦਾ ਇਹੋ ਸਾਰ-ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦੂਤਾਂਕ-

"ਗਿਆਨੈ ਕਾਰਨ ਕਰਮ ਅਭਿਆਸੁ ॥

ਗਿਆਨੁ ਭਇਆ ਤਹ ਕਰਮਹ ਨਾਸੁ ॥ (ਪੰਨਾ 1167)

ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੈਨ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜੋ ਯਤਨ ਤੇ ਸਾਧਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਪਾਨੀ ਵਿੱਚ, 'ਹੋਬੇਨ' ਆਖਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ 'ਉਪਾਯ' ਦਾ ਹੀ ਜਾਪਾਨੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਕ 'ਹੋਬੇਨ' ਜੋ ਕਿ ਜ਼ੈਨ ਮੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ 'ਵਾਜ੍ਹਿੱਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰ' ਨਾਮੀ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇ ਚੇਲਾ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਆਸ਼ਾ ਤੇ ਯਤਨ ਵਿੱਚ ਕਿ ਦਿੱਬਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਮੂਹਰੇ ਜੋ ਪਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਲੱਥ ਜਾਵੇ। ਇਹੋ ਆਸ਼ਾ, ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :

"ਕਿਵ ਸਚਿਆਰਾ ਹੋਈਐ ਕਿਵ ਕੂੜੈ ਤੁਟੈ ਪਾਲਿ ॥"

ਦਾ ਹੈ, ਜੁ ਸਾਰ-ਤਤ੍ਵ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਭਾਵ ਗਿਆਨ, ਕੂੜ ਦਾ ਪਰਦਾ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਆਵੇ? ਇਸ ਵਾਜ੍ਹਿਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤ੍ਰ ਦੇ ਸਾਧਨ ਨੂੰ ਜਾਪਾਨੀ ਜ਼ੈਨ ਮੱਠਾਂ ਵਿੱਚ 'ਕੋਆਨ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। 'ਮੈਂ ਆਵਾਗਵਨ ਦੇ ਚੱਕ੍ਰ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਵੇਂ ਮੁਕਤ ਹੋਵਾਂ?" ਇਉਂ ਚੇਲਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ : "ਕਿਸ ਤੈਨੂੰ ਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ?" ਇਹ ਇੱਕ 'ਕੋਆਨ' ਹੈ। ਇੱਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ, ਇੱਕ ਹਾਸ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਮੁੱਕੀ ਧੱਪਾ ਹੀ 'ਕੋਆਨ' ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਤਤ੍ਵ ਗਿਆਨ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਬੱਧੀ ਸਾਧਨਾ ਤੇ ਧਿਆਨ ਧਰਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਇੱਕ 'ਕੋਆਨ' ਨਾਲ ਹੋ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਬੜਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ 'ਕੋਆਨ, ਮੂ-ਕੋਆਨ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। "ਕੁੱਤੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬੋਧੀ ਤੱਤ੍ਵ ਹੈ?" "ਮੂ"। ਜਾਪਾਨੀ ਵਿੱਚ "ਮੂ" ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ "ਨਹੀਂ" ਤੇ "ਮੂ" ਕੁੱਤੇ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵੀ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਹੋਰ 'ਕੋਆਨ' ਇਹ ਹਨ ਦੋ। "ਦੋ ਹੱਥ ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਭਿੜਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਤਾੜੀ ਵੱਜਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਇਕ ਹੱਥ ਭਿੜੇ ਤਾਂ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?" "ਏਕੋ ਸਤਯ ਦੁਤੀਯਾ ਨਾਸਤਿ, ਜਦੋਂ ਏਕੋ ਨਾਸਤਿ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਤਯ ਕੀ ਹੈ?" "ਇੱਕ ਬੰਦ ਬੋਤਲ ਵਿੱਚ ਇਕ ਜਿਉਂਦੀ ਬਤਖ਼ ਹੈ। ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜੋ ਬੋਤਲ ਵੀ ਨਾ ਟੁੱਟੇ ਤੇ ਬਤਖ਼ ਵੀ ਜਿਉਂਦੀ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਵੇ?" ਇਸ 'ਕੋਆਨ' ਦਾ ਉੱਤਰ ਹੈ। "ਆਹ ਲੌ ਨਿੱਕਲ ਆਈ"। ਇੱਕ ਹੋਰ ਕੋਆਨ ਇਂਝ ਹੈ : ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਪਹਾੜ ਦੀ ਕੁੰਦਰਾ ਨੂੰ ਦੰਦਾਂ ਨਾਲ ਪਕੜ ਕੇ ਲਟਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰ ਕੰਦਰਾ ਦੇ ਸਿਰੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜ ਸਕਦੇ। ਇੱਕ ਮਿੱਤਰ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ, ਜ਼ੈਨ

ਕੀ ਹੈ ? ਉਹ ਕੀ ਉੱਤਰ ਦੇਵੇ ? ਇਹ ਸਭ ਬੇਸਿਰ ਪੈਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹਨ, ਪਰ ਜ਼ੈਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਵੀ ਉਹ ਪਦਵੀ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਸਿਰ ਤੇ ਪੈਰ ਦੀ ਗਮਤਾ ਨਹੀਂ। ਸਿਰ ਪੈਰ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਉੱਪਜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਤੱਤ੍ਵ-ਗਿਆਨ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਗਮਤਾ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹੈ। ਜ਼ੈਨ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਤੁਲਣਾ ਉਸ ਡਿਨਾਮਾਈਟ ਨਾਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਝੀਲ ਦਾ ਪਹਾੜੀ ਬੰਨ੍ਹ ਤੋੜ ਸੁੱਟੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੁ ਪਾਣੀ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਵਗ ਤੁਰੇ। ਜ਼ੈਨ ਭਿੱਖੂ ਬੜੇ ਅਲਬੇਲੇ ਤੇ ਮਸਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਘੰਟਿਆਂਬੱਧੀ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਹੱਸਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਹੱਸਣਾ ਜ਼ੈਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਸਾਧਨ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮਰਾਜ ਨੂੰ ਤੱਤ੍ਵ-ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਉੱਤੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਨੇ ਜਦੋਂ ਕੀਰਤਪੁਰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਉਥੇ ਟਿਕਾਣਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਗੁਰਦਿੱਤੇ ਨੂੰ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਉਂ ਯਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਕੀਤੀ। ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਸਿਰੀ ਚੰਦ, ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਤਾ, ਨੇ ਸੰਨ 1629 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਮ੍ਰਿਤੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਆਪਣੀ ਸੇਹਲੀ ਟੋਪੀ ਬਖ਼ਸ਼ਕੇ ਉਦਾਸੀਨ-ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਇੱਕ ਅੰਗ ਥਾਪ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸੰਨ 1636 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ, ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਨੇ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚੌਹ ਧੂਣੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਜੁ ਉਹ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇਸਾਂਤ੍ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖੀ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੌਹ ਧੂਣੀਆਂ ਦੇ ਮੁਖੀ, ਅਲਮਸਤ, ਫੂਲ, ਗੌਂਦਾ ਤੇ ਬਾਲੂ, ਚਾਰ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਾਧੂ ਥਾਪੇ। ਬਾਲੂ ਨੂੰ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਬਾਬੇ ਗੁਰਦਿੱਤੇ ਨੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਖਫ਼ਣੀ ਪੁਆਈ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਮੁਰਦਿਆਂ ਦੇ ਲਿਬਾਸ ਵਿੱਚ ਤੱਕ ਕੇ ਬਾਲੂ ਖਿੜ ਖਿੜਾ ਕੇ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਤੱਕ ਹੱਸਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਉਂ ਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਹੀ, ਬਾਲੂ ਨੂੰ ਦਿੱਬ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਆਈ ਤੇ ਸਿੱਖ ਤਵਾਰੀਖ ਵਿੱਚ ਇਹ ਧਰਮਾਚਰੀਜ ਸਾਧੂ, ਬਾਲੂ ਹਸਨਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਹ ਤਵਾਰੀਖੀ ਘਟਨਾ ਜ਼ੈਨ ਮੱਤ ਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਸੁਖਵਟੀਵਯੂਹ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਅਗਲਾ ਕਦਮ ਅਮਿੱਤ-ਧਿਆਨ ਸੂਤ੍ਰ ਨਾਮੀ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਮਿੱਤ-ਧਿਆਨ ਸੂਤ੍ਰ ਦੇ ਕਰਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਤਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ, ਪਰ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ, ਨਾਲੰਦਾ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਪ੍ਰਿਯ ਗ੍ਰੰਥ ਮਿਥਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਹਾਯਾਨ ਦੇ ਆਦਰਸ਼, ਬੋਧੀ-ਸੱਤਵ ਨੇ ਠੇਰਾਵਾਦ ਦੇ ਆਦ੍ਰਸ਼, ਅੱਰ੍ਹਤ ਦੀ ਥਾਂ ਮੁਕੰਮਲ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਮਿਤ ਸਿਧਾਂਤ ਜਾਂ ਅਮਿਤਾਭਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ

ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਅਮਿਤ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਸਾਰਬੀਜ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਰੂਪ ਅਵਿਲੋਕਿਤੇਸ਼ੁਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਆਤਮਿਕਾਸ਼ਰ ਧਿਆਨੀ ਬੁੱਧ ਹੈ। ਇਹ ਅਵਿਲੋਕਿਤੇਸ਼ਵਰ ਹੀ ਪੰਚ ਭੂਤਿਮ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜੋ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਵਿੱਚ ਅਨਿਨ ਭਗਤੀ ਤੇ ਅਗਾਧ ਸ਼ਰਧਾ ਰੱਖਣਗੇ, ਉਹ ਸੁੱਖ-ਵੱਟੀ ਲੋਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਗੇ। ਅਰ੍ਹੱਤ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਥਾਂ ਬੋਧੀਸੱਤਵ-ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਲਈ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਕੇ ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਹੀ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਅਮਿੱਤ-ਧਿਆਨ ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਪ੍ਰੀਵਰਤ-ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਵਰਤ ਸਿਧਾਂਤ ਇਉਂ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਪੁੰਨ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਬੋਧੀ-ਸੱਤਵ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਸਦਾ ਪ੍ਰੀਵਰਤ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਹੀ ਸਮਾਂ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਬੋਧੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੇ ਮਹਾਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤ, ਵਿਗਿਆਨਵਾਦ, ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਲਗਪਗ ਚੌਥੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ-ਮਸੀਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਦੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਭਾਈ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹਨ, ਅਸੰਗ ਤੇ ਵਾਸੁਬੰਧੂ। ਉਂਜ ਤਾਂ ਵਿਗਿਆਨਵਾਦ ਜਾਂ ਵਿਜਨਾਨਵਾਦ, ਬੀਜ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਥੇਰਾਵਾਦ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤੀਖਣ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ, ਵਿਗਿਆਨਵਾਦ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੰਦਰ ਉਸਾਰਿਆ, ਕਿ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਗ੍ਰਹਿ ਮੰਦਰ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਥਾਂ ਹੀ ਨਾ ਰਹੀ। ਚਿੱਤ ਹੀ ਸੱਤ ਹੈ, ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਕੁਝ ਅਸੱਤ। ਇਹ ਹੈ ਵਿਗਿਆਨਵਾਦ ਦਾ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ। ਚਿੱਤ-ਗਤੀ ਹੀ ਸਾਰ-ਰੂਪ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਅਸਾਰ। ਪਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਆਪਣੇ ਨਿੱਤਾਪ੍ਰਤ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇਉਂ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦੁੱਖ ਰੂਪ ਸੰਸਾਰ ਸੱਤ-ਰੂਪ ਹੈ। ਇਉਂ ਦੁੱਖ ਅੱਸਤ ਹੈ, ਮਾਇਆ ਤੇ ਧੋਖਾ, ਪਰ ਬੋਧੀ-ਸੱਤਵ ਦੀ ਪਦਵੀ ਦੀ ਚਾਹਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਹੈ, ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਿਤਾਪ੍ਰਤ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇਉਂ ਕਰਮ ਕਰੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦੁੱਖ-ਭਾਵ, ਸੱਤ-ਭਾਵ ਹੈ ਤੇ ਇਉਂ ਸਰਬ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਦੁੱਖ ਨਵ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕਰੇ।

ਜੇ ਚਿੱਤ ਹੀ ਸੱਤ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਚਿੱਤ ਦੀ ਕਿਸ ਕੋਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਇਸਥਿਤੀ ਹੈ? ਅਸੰਗ ਤੇ ਵਾਸੁਬੰਧੂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਹੈ, ਅਲਯਵਿਜਨਾਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਵਿਸ਼ਵ-ਚਿੱਤ ਜੋ ਤ੍ਰਿੰਨ ਕਾਲ ਸੱਤ, ਸਥਿਰ, ਤੇ ਅਕਾਲ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਹਸਤੀ ਇਸੇ ਅਲਯ-ਵਿਜਨਾਨ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ, ਤੇ ਜੀਵ-ਚਿੱਤ ਵੀ ਇਸ ਅਲਯ-ਵਿਜਨਾਨ ਦਾ ਹੀ ਇੱਕ ਅੰਸ਼-ਮਾਤਰ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਹੈ।

ਅਸੰਗ ਤੇ ਵਾਸੂਬੰਧੂ ਦਾ ਇਹ ਮਹਾਨ ਵਿਗਿਆਨ-ਵਾਦ ਲੰਕਾਵਤਾਰ-ਸੂਤ੍ਰ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਚਿੱਤਵਾਦ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਗਿਆਨਵਾਦ ਵਿੱਚ ਉਹੋ ਵੇਦਾਂਤ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਸਿਖਰ ਪੁੱਜ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਈਸ਼, ਜੀਵ ਦਾ ਭੇਦ ਤਿੰਨ ਕਾਲ ਅਭਾਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੀਵ, ਚਿੱਤ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਪੁੱਜਣ ਤੱਕ ਅਲਯ-ਵਿਜਨਾਨ ਤਿੰਨਾਂ ਗਤੀਆਂ ਜਾਂ ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਅਲਯ-ਵਿਜਨਾਨ ਦੀ ਮਹਾਂ ਸੂਖਸ਼ਮ ਗਤੀ ਜੀਵ-ਚਿੱਤ ਦੀ ਸਥੂਲ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਸਥਿਤ ਗਤੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਹੋ ਸਕੇ।

ਅਸੰਗ ਤੇ ਵਾਸੂਬੰਧੂ ਨੇ ਇਉਂ ਮਹਾਯਾਨ ਧਰਮ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸਿਧਾਂਤ, ਤ੍ਰੀ-ਕਾਯਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਤ੍ਰੀ-ਕਾਯਾ ਕੀ ਹੈ? ਅਲਯ-ਵਿਜਨਾਨ ਵਿੱਚ ਤੱਥਤ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੈ। ਤੱਥਤ ਬੋਧੀ-ਤੱਤ੍ਵ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ। ਇਉਂ ਬੁੱਧ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਕਾਯਾਂ ਹਨ : ਧਰਮਕਾਯਾ, ਸੰਭੋਗਕਾਯਾ ਤੇ ਨਿਰਮਾਣ ਕਾਯਾ। ਪੰਚਭੂਤਕ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਬੋਧੀ ਚਿੱਤ ਜੋ ਨਿਰਵਾਨ ਦੀ ਦੇਹਲੀ ਉੱਤੇ ਖੜਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਭੋਗ ਕਾਯਾ ਉਸ ਬੋਧੀ ਚਿੱਤ ਦਾ ਨਿਰਵਾਨ-ਗਤਿ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਧਰਮ ਕਾਯਾ, ਉਹ ਅਮਿੱਤ ਅਕਾਲ ਤੇ ਸਤਯ ਕੋਸ਼ੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੋਧੀ ਚਿੱਤ ਦਾ ਤਿੰਨ ਕਾਲ ਨਿਵਾਸ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਅਲਯ-ਵਿਜਨਾਨ ਹੈ।

ਇਹੋ ਸਮਾਂ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮਹਾਯਾਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੰਤਰ ਤੇ ਮੁੱਦਰਾ, ਧਰਮ ਸਾਧਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਗ ਬਣਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮਹਾਯਾਨੀਆਂ ਦੀ ਯੋਗਾਚਾਰਯ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਮਹਾਯਾਨੀ ਪੰਡਿਤ, ਅਸ਼ਵ ਘੋਸ਼, ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਤਾ ਹੈ।

ਕੋਈ ਸੱਤਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਮਸੀਹ ਵਿੱਚ, ਮਹਾਯਾਨੀ ਕਵੀ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇਵ ਨੇ ਜੋ ਕਿ ਨਾਲੰਦਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸੀ, ਸਿਕਸ਼ਾ-ਸਮੁੱਚਯ ਨਾਮੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰੰਥ ਰਚਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬੋਧੀ ਸੱਤਵ ਦੀ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਗ੍ਰੰਥ ਬੋਧੀਚਾਰੀਯਾ-ਵੱਤਰ, ਨਾਮੀ ਵੀ ਰਚਿਆ।

ਇਹ ਸੱਤਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ, ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਦੀ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਸਿਖਰ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਇਸ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਵੱਧ ਸਕਿਆ ਤੇ ਅਗਲੀਆਂ ਪੰਜ ਛੇ ਸ਼ਤਾਬਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਏਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਲਗਭਗ ਅਲੋਪ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ਼੍ਵੇਤ ਹੋਣ ਜਾਤੀ (white huns) ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੇ ਬੋਧੀ ਮੱਠਾਂ ਨੂੰ ਢਾ-ਢੇਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਸੱਤਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਪੂਰਬਾਰਧ ਵਿੱਚ ਹਰਸ਼ਵਰਧਨ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਬੋਧੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਤਾ ਤੇ

ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕੇ ਉਹ ਉਰੂਜ ਤੇ ਤੇਜ, ਜੋ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਤੱਕ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਸੁੰ-ਯੁੰਨ (Sung-Yun) ਨਾਮੀ ਚੀਨੀ ਭਿੱਖੂ ਜੋ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਛੇਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਮਸੀਹੀ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਸੀ ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਵਿਚਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤਾਂ ਵਿੱਚ, ਜੋ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖ ਕੇ, ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਆਪਣੇ ਜਾਹੋ ਜਲਾਲ ਦੇ ਸਿਖਰ ਉੱਤੇ ਪੁੱਜਿਆ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫੇਰ ਕੋਈ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਪਿਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ, ਯੌਨ-ਚਾਂਗ (Hiuen Tsang) ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਯਾਦਦਸ਼ਤਾਂ ਤੋਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜੁ ਬੁੱਧ ਧਰਮ, ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਜਰਾ-ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪੁੱਜ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਮੱਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਸੱਤਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇਕ ਹੋਰ ਚੀਨੀ ਭਿੱਖੂ ਈ ਸੀ (I. Tsing) ਇਥੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਮਰ ਰਹੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਦੁੱਖ ਭਰੇ ਹੰਝੂ ਕੇਰਦਾ ਹੈ। ਮਗਧ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪਾਲ ਰਾਜ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਛਤ੍ਰ ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਫੇਰ ਕੁਝ ਜੀਵਨ ਸੁਆਸ ਤੁਰੇ, ਪਰ ਸੰਨ 1000 ਈਸਵੀ ਦੇ ਲਗਭਗ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੁਰਕਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠਾਂ ਲਤਾੜਨਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਇਥੇ ਐਵੇਂ ਇੱਕ ਬੇਜਾਨ ਲਾਸ਼ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ। ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੁਕਨ ਹਨ ਬੁੱਧ, ਧਰਮ ਤੇ ਸੰਘ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਸੰਚਾਲਕ ਹੈ ਤੇ ਸੰਘ ਧਰਮ ਦਾ ਵਾਹਨ। ਸੰਘ ਦਾ ਆਧਾਰ ਤੇ ਨਿਰਬਾਹ ਸੇਵਕਾਂ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਦਾਨ ਉੱਤੇ ਹੈ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਬੋਧੀ ਮੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਮੱਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਮਿਲਗੋਭੇ ਨਾਲ ਗਿਲਾਨੀ ਆਉਂਦੀ ਗਈ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਉਪਾਸ਼ਕਾਂ ਤੇ ਸੇਵਕਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਤੀਬ੍ਰਤਾ ਢਿੱਲੀ ਪੈਂਦੀ ਗਈ ਤੇ ਸੰਘ ਦੇ ਨਿਰਬਾਹ ਦਾ ਆਧਾਰ ਢਿਲਕਦਾ ਗਿਆ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਸ਼ੈਵਈ ਤੇ ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਉਹਾਰ ਮਹਾਯਾਨੀ ਧਰਮ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਬਣਦੇ ਗਏ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਸੰਘ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਪਾਸ਼ਕਾਂ ਸੇਵਕਾਂ ਉੱਤੋਂ ਉਠਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਉਤੇਜਨਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਮੱਠਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਖਿਸਕ ਕੇ ਬਾਹਰ ਗ੍ਰਾਮਾਂ, ਨਗਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ ਤੇ ਇਉਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਮਹਾਯਾਨ ਇੱਕ ਆਲਮਗੀਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਧਰਮ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ, ਉਹ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਮੱਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਜੈ ਹੋ ਕੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ।

ਪਰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਕਥਾ ਇਥੇ ਹੀ ਮੁੱਕ ਨਹੀਂ ਗਈ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਆਪਣੇ ਸੁਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਮ੍ਰਿਤੂ, ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਨਵੇਂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਹੈ। ਇਹ ਧਰਮ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਫੈਲਿਆ ਤੇ ਉਥੇ ਇਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਤੇ

ਇਨਸਾਨੀ ਆਤਮਿਕ ਔਜ ਨੂੰ ਕਿਸ ਸਿਖਰ ਉੱਤੇ ਪੁਚਾਇਆ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਸੱਭਿਅਤਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਕਲਾ ਨੂੰ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਉਚਾਣਾ ਤੱਕ ਉਠਾਇਆ, ਇਹ ਕਥਾ ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਨਾਲੋਂ ਕਿਵੇਂ ਵੀ ਘੱਟ ਅਦਭੁਤ ਨਹੀਂ।

ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਆਦਿ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਰੁਚੀਆਂ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਗੌਤਮ ਸਾਕਯ ਮੁਨੀ ਨੂੰ ਗਯਾ ਵਿੱਚ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਦਰਖਤ ਹੇਠਾਂ ਬੈਠੇ ਨੂੰ ਬੁੱਧ-ਪਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਉਹ ਬਨਾਰਸ ਵੱਲ ਨੂੰ ਉਠ ਤੁਰਿਆ ਤੇ ਸਾਰਨਾਥ ਆ ਕੇ ਪਹਿਲਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ, ਇਸ ਦੇ ਤਪ ਸਾਧਨ ਕਰਨ ਵੇਲੇ, ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਸਾਰਨਾਥ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਬੀਤ ਗਏ ਤੇ ਸ਼ਰਦ ਰਿਤੂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਈ, ਤਦ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੇ ਸੱਠ ਚੇਲੇ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਤੇ ਆਨੰਦ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ 'ਪਿਆਰੇ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਉਹ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਠਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ। ਤਦ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੇ ਸਭ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਬਚਨ ਕੀਤਾ, "ਜਾਓ! ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਭ੍ਰਮਣ ਕਰੋ, ਬਹੁਤਿਆਂ ਦੇ ਲਾਭ ਲਈ, ਬਹੁਤਿਆਂ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਤੇ ਬਹੁਤਿਆਂ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ। ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਦੇਵਤਾ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਜਾਓ ਤੇ ਭ੍ਰਮਣ ਲਈ ਤੁਰੋ। ਜਿਸ ਰਾਹ ਉੱਤੇ ਇਕ ਤੁਰੇ, ਉਸ ਉੱਤੇ ਦੂਜਾ ਨਾ ਤੁਰੇ, ਇਉਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਭ੍ਰਮਣ ਲਈ ਤੁਰੋ। ਧਰਮ ਦਾ ਚੱਕਰ ਚਲਾਓ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਦਿ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੱਧ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਤ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹੈ।" ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਬੁੱਧ ਧਰਮ, ਇਸ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਕਿ ਧਰਮ ਦੇ ਸਤਯ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੇਵਲ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਹੀ ਸੁਣਨ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਕ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ, ਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

"ਉਪਦੇਸ਼ ਚਹੁੰ ਵਰਨਨ ਕਉ ਸਾਂਝਾ" ਜਿਸ ਵਿੱਚ
"ਸਭੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲ ਸਦਾਇਨਿ। ਤੂੰ ਕਿਸੈ ਨਾ ਦਿਸਹਿ ਬਾਹਰਾ ਜੀਉ ॥"

ਇਹ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਜਦੋ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਉਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਹੀ ਇੱਕ ਮੁਢਲਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਚਿਆਈਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾਂ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬੁੱਧ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਧਰੁਵੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਾਵੀ ਦੇਖੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਭਿਕਸ਼ੂ ਪਰਚਾਰਕ ਆਪਣਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਇਉਂ ਆਰੰਭਦਾ ਹੈ : "ਮੈਂ ਇਉਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ," "ਤਥਾਗਤ ਨੇ ਇਉਂ ਕਿਹਾ।" ਬਾਕੀ ਬੁੱਧ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਜੁ ਕੋਈ ਮੇਰੇ ਬਚਨਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇਸ ਲਈ ਸਵੀਕਾਰ ਨਾ ਕਰੇ ਜੁ ਇਹ ਮੈਂ ਆਖੇ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਰਤ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਖੇ, ਤੇ ਇਉਂ ਜੋ ਬਚਨ ਇਸ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਉੱਤੇ ਪੂਰਾ ਨਾ ਉਤਰੇ, ਉਸ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦੇਵੇ।

ਬੋਧੀਆਂ ਦੇ 'ਗਿਆਨਸਰ ਸਮੁਚਯ' ਨਾਮੀ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

"ਤਾਪਾਚ ਚੇਦਾਚ ਚ ਨਿਕਸ਼ਾਤ ਸੁਵਰਨਮ, ਇਵਾ ਪੰਡਤਹ
ਪ੍ਰੀਕਸ਼ੱਯਾ ਭਿੱਕਸ਼ਾਵੋ ਗ੍ਰਾਹਯਮ ਮਦਵਚੋ ਨ ਤੁ ਗੌਰਵਾਤ।"

ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਸਿਆਣੇ ਆਦਮੀ ਸੋਨੇ ਨੂੰ ਤਪਾ ਕੇ, ਕੱਟ ਕੇ ਤੇ ਘਸਾ ਕੇ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਬਚਨਾਂ ਨੂੰ ਪਰਖੋ ਤੇ ਕੇਵਲ ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਾ ਕਰੋ, ਜੋ ਉਹ ਮੇਰੇ ਮੁੱਖ-ਵਾਕ ਹਨ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਜਥਾ, ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਹਰ, ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਲੰਕਾ ਵਿੱਚ ਗਿਆ। ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਲੰਕਾ ਦੇ ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਤਿੱਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਜਾਂ ਭਤੀਜੇ ਮਹਿੰਦਰ ਨੂੰ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿਤ ਉਥੇ ਭੇਜਿਆ। ਦੀਪਵੰਸ ਅਤੇ ਮਹਾਵੰਸ, ਜੋ ਲੰਕਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸ ਹਨ ਤੇ ਜੋ ਚੌਥੀ ਤੇ ਪੰਜਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਮਸੀਹੀ ਵਿੱਚ ਰਚੇ ਗਏ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਕੁ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਮਹਾਰਾਜ ਤਿਸ ਦੇ ਰਾਜ ਘਰਾਣੇ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਇਹ ਧਰਮ ਝੱਟ ਪੱਟ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਫੈਲ ਗਿਆ ਤਾਂ ਲੰਕਾ ਦੀਪ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਅਲੌਕਿਕ ਚਮਤਕਾਰ ਹੋਏ। ਅੱਜ ਤੱਕ ਲੰਕਾ ਠੇਰਾਵਾਦ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਹਿੰਦਰ ਦੇ ਲੰਕਾ ਵਿਚ ਪੁੱਜਣ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸਮਾਂ ਹੀ ਪਿਛੋਂ ਮਹਿੰਦਰ ਦੀ ਭੈਣ ਭਿੱਕੁਸ਼ਨੀ, ਸੰਘ-ਮਿਤ੍ਰ, ਲੰਕਾ ਪੁੱਜ ਗਈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਬੁੱਧ ਗਯਾ ਤੋਂ ਉਸ ਪਵਿੱਤਰ ਪਿੱਪਲ ਦੀ ਟਾਹਣੀ ਲੈ ਗਈ, ਜਿਸ ਹੇਠਾਂ ਕਿ ਗੌਤਮ ਸਾਕਯਮੁਨੀ ਨੂੰ ਬੋਧ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਟਾਹਣੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਲੰਕਾ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ, ਅਨੁਰਾਧਪੁਰ, ਵਿੱਚ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਲੰਕਾ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਤੇ ਤਵਾਰੀਖਾਂ, ਪਿਛਲੇ 2200 ਸਾਲ ਤੋਂ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਬ੍ਰਿਛ ਦਾ ਅਨੁਰਾਧਪੁਰ ਵਿੱਚ ਖੜੇ ਹੋਣ ਦਾ ਮੁਸੱਲਸਲ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ, ਕੁ ਇਹ ਪਿੱਪਲ ਦਾ ਬ੍ਰਿਛ, ਜੋ ਅੱਜ ਵੀ ਅਨੁਰਾਧਪੁਰ ਦੇ ਖੰਡਰਾਂ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ, ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੇ ਬ੍ਰਿਛਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਬ੍ਰਿਧ ਬ੍ਰਿਛ ਹੈ। ਮਹਿੰਦਰ ਤੇ ਸੰਘ-ਮਿਤ੍ਰ ਨੇ ਆਪਣਾ ਡੇਰਾ, ਅਨੁਰਾਧਪੁਰ ਦੇ ਲਾਗੇ ਇੱਕ ਪਹਾੜੀ ਉੱਤੇ ਬਣਾਇਆ, ਜਿਥੇ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜ ਤਿਸ ਨੇ ਇੱਕ ਮੱਠ ਬਣਵਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਮ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਜਗੀਰ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਪਹਾੜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਮਹਿੰਦਰ-ਟਿੱਲਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਸਤੂਪ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੇ ਗਲੇ ਦੀ ਹੰਸਲੀ ਦੀ ਹੱਡੀ ਦੱਬੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਹੱਡੀ ਵੀ ਲੰਕਾ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਹੀ ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਭੇਜੀ ਸੀ। ਅਨੁਰਾਧਪੁਰਾ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਰਾਜ-ਨਗਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਅਬਾਦੀ

ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ 50 ਲੱਖ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਤੱਕ ਵਸਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਹੁਣ ਖੰਡਰ ਹੋਏ ਪਏ ਹਨ।

ਤੀਜੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਮਸੀਹੀ ਵਿੱਚ ਲੰਕਾ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਵੱਲੋਂ ਇੱਕ ਹੋਰ ਤੋਹਫ਼ਾ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦਾ ਇੱਕ ਦੰਦ ਸੀ। ਇਸ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਦੰਦ ਨੂੰ ਲੰਕਾ ਦੀ ਹੁਣ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਕਾਂਡੀ, ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਦੰਤ-ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਲੰਕਾ ਦੇ ਮਹਾਨ ਪਵਿੱਤਰ ਤੀਰਥਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਸੀਹੀ ਸੰਮਤ ਦੇ ਆਰੰਭ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਿਥਮ, ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਵਿੱਚ (100 B.C.) ਲੰਕਾ ਦੇ ਸੰਘ ਨੇ ਤ੍ਰਿਪਿਟਿਕ ਨੂੰ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਉਂ ਇਹ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਕੰਠਾਗ੍ਰ ਸ਼ਬਦ, ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ, ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਚੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਸੰਚਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਤ੍ਰਿਪਟਿਕ ਦੀ ਅੱਜ ਤੱਕ ਲੰਕਾ ਵਿੱਚ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਲੰਕਾ ਦੇ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿੱਚ ਲਿਖਤੀ ਅੱਖਰ, ਸਾਡੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੌ ਸਾਲ ਪਿਛਲੇ ਪਿੰਡ ਵਾਂਗਰ ਹੀ ਬੜੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲਿਖਤੀ ਅੱਖਰ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਪੂਜਾ ਦਾ ਹੀ ਸਥੂਲ ਰੂਪ ਹੈ, ਠੇਰਾਵਾਦੀ ਬੋਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਦਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਪੂਜਾ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ਨੇਪਾਲ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਵੇਖਣ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਠੇਰਾਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਂ ਬੁੱਧ ਜੋ ਕਿ ਗੌਤਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਧਿਆਨੀ ਬੁੱਧ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਤੱਤ੍ਵ ਕਿ ਭੂਤਤਥਾ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਜੁ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤ੍ਵ ਦੇ ਸਾਰ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤ ਹੀ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦਾ ਤਿੰਨ ਕਾਲ ਸਤਯ ਰੂਪ ਹਨ, ਉਸ ਦਾ ਪੰਚਭੂਤਿਕ ਸਰੀਰ ਨਹੀਂ। ਫੇਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਇਹ ਹੈ ਜੁ ਪਰਮ ਤੱਤ, ਜੋ ਸਭ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਹੈ, ਭੀ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੇ ਇਸ ਸਾਰੇ ਰੂਪ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੈ। ਇਉਂ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼, ਪਰਮ ਤੱਤ, ਅਨਾਦੀ ਸਾਰ-ਵਸਤੂ ਦਾ ਹੀ ਸਥੂਲ ਰੂਪ ਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਲਿਖਤੀ ਸੰਚਯ, ਇਸ ਕਾਰਨ ਪੂਜਯ ਬਣ ਗਿਆ।

ਇਹ ਖਿਆਲ ਆਪਣੇ ਆਦਿ ਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਜਨਮ ਲੈਣ ਨਾਲ ਫੇਰ ਉਜਾਗਰ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਇਹੋ ਖਿਆਲ ਦੀ ਲੜੀ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਪਿਛੋਂ ਮੁੜ ਪਕੜ ਲਈ ਗਈ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹਾ ਹੈ :

"ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਸਤਿ ਸਤਿ ਕਰ ਜਾਣਹੁ ਗੁਰਸਿਖਹੁ
ਹਰਿ ਕਰਤਾ ਆਪਿ ਮੁਹਹੁ ਕਢਾਏ॥" (ਪੰਨਾ 308)

ਫੇਰ ਕਿਹਾ : "ਸਤਿਗੁਰ ਬਚਨ, ਬਚਨ ਹੈ ਸਤਿਗੁਰ॥" ਤੇ ਫੇਰ 'ਸ਼ਬਦ' ਤੇ

'ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ' ਨੂੰ ਅਭੇਦ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਪਰ ਲੰਕਾ ਦੇ ਠੇਰਾਵਾਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਜਾ ਉਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਬੁੱਧ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਨੇਪਾਲ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਮੂਲ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਜਾਂ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਤੇ ਨਿਪਾਲੀ ਬੋਧੀਆਂ ਦੀਆਂ ਧਰਮ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਮਹਾਯਾਨੀ ਜਾਂ ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ-ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨੌਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੂਜਾ ਲਈ ਚੁਣ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਅੱਠ ਮਹਾਯਾਨੀ ਸੂਤ੍ਰ ਤੇ ਨੌਵਾਂ ਇੱਕ ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਸੂਤ੍ਰਾਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੌਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ, ਨੌਂ ਰਤਨਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰਦੇ ਹਨ, ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੀ ਜਾਣੀਏ, ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਪੂਜਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ, ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਇਹ ਐਵੇਂ ਕਿਆਸ ਹੀ ਹੈ। ਸ਼ਹਾਦਤ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਉਂਜ, ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ, ਰਿਗ-ਵੇਦ ਦੀਆਂ ਰਿਚਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿ ਵਾਕ-ਦੇਵੀ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਹਾਂ, ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਪਰਮ-ਤੱਤ੍ਵ ਦੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨੀ ਸਾਮੀ ਧਰਮਾਂ, ਮਸੀਹੀ ਧਰਮ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਨਵ ਵਿਧਾਨ ਅੰਜੀਲ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੀ ਇਉਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ: "ਆਦ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ ਸੀ।" ਕੁਰਾਨ ਵਿੱਚ ਵੀ 'ਕੁਨ' ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੋਣੀ ਮੰਨੀ ਹੈ। ਮਸੀਹੀ ਧਰਮ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਉਸ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਨਾਗਰਿਕ ਸਭਿਅਤਾ ਵਿਚੋਂ ਆਇਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਦੂਜੀ ਸੰਹਸ੍ਰਾਬਦੀ ਪ੍ਰਿਥਮ ਮਸੀਹ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ (2000 B.C.) ਬਾਬਲ, ਨਿੱਨਵਾਹ, ਅਸੀਰੀਆ, ਮਿਸਰ, ਹੜੱਪਾ, ਮਹਿੰਜੋਦਾਰੋ ਤੇ ਸਿੰਧੂ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਪਤ ਨੱਦ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਆਪਣੇ ਜੋਬਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਤੇ ਫੇਰ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਆਪਣੀ ਬ੍ਰਿਧ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਜੀਵਤ ਰਹਿ ਕੇ, ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਉੱਥਲ-ਪੁੱਥਲ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਜਾਂਗਲੀ ਤੇ ਸਿਰਕੀ-ਵਾਸ ਜਾਤੀ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਕੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸਿੰਧੂ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਸਪੱਤ ਨੱਦ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਾਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਰਿਗ-ਵੇਦ ਦੇ ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਦੱਸ ਆਏ ਹਾਂ। ਇਉਂ ਇਸ ਕਿਆਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਸ਼ਬਦ-ਪੂਜਾ ਜੋ ਕਿ ਓਪਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆਂ, ਗ੍ਰੰਥ-ਪੂਜਾ ਜਾਂ ਕਿਤਾਬ-ਪੂਜਾ ਦਿਸ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਇੱਕ ਬੜਾ ਮਹਾਨ ਤੇ ਸਨਾਤਨ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਾਮੀ ਤੇ ਵੈਦਿਕ ਤਥਾ ਆਰੀਆ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਜਨਮ ਲੈਣ ਵੇਲੇ ਉਸ ਪ੍ਰਲਯ, ਯਾ ਪ੍ਰਲੌ ਤੋਂ ਬਚ ਰਿਹਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ, ਨਗਰ, ਜਾਤੀਆਂ ਤੇ ਸੱਭਜਨਤਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਗਏ। ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ

ਦਾ ਉਹ ਪਹਿਲੂ ਜਿਸਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ, ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਉਸ ਕਿਰਤ ਕਰਮ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਸਾਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਹਬ ਜਾਂ ਰਿਲੀਜਨ (Religion) ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਵਾਸਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚੋਂ ਜੰਮੀਆਂ ਪਲੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਤੇ ਜਿਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਐਵੇਂ ਕੰਮ ਚਲਾਉਣ ਲਈ, 'ਧਰਮ' ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ, ਪੂਜਾ ਉਸ ਕਿਰਤ ਕਰਮ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅੰਸ਼ ਹੈ। ਇਹ ਪੂਜਾ ਜਦੋਂ ਉਸ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ, ਸਰਬਾਸ਼ਰ, ਪਰਮ ਤੱਤ ਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਮਜ਼ਹਬ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਤੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਟੀਸੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਇਨਸਾਨੀ ਆਤਮਾ ਪੁੱਜ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪੂਜਾ ਕੇਵਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਤੇ ਸਥੂਲ ਰੂਪ ਦੀ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਤੇ ਧਿਆਨੀ ਰੂਪ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਤੇ ਧਿਆਨੀ ਰੂਪ ਦੀ ਪੂਜਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਉਸ ਵੱਲ ਭਗਤੀ ਦੇ ਭਾਵ ਰੱਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਉਸ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਦੁਆ ਤੇ ਤਕਦੀਸ਼ ਅਰਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਤੇ ਪੂਜਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਤੇ ਪ੍ਰੇਅਰ (Prayer) ਤੇ ਵਰਸ਼ਿਪ (worship) ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ, ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਅਰਥਾਂ ਤੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀ ਮਜ਼ਹਬੀ ਕਰਮ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਹਾਮਿਲ ਹਨ। ਮਜ਼ਹਬ ਦਾ ਗੁੱਦਾ ਤੇ ਕੇਂਦਰ ਪੂਜਾ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ, ਛਿਲੜੇ। ਸਾਮੀ ਮਜ਼ਹਬ ਜਿਹਾ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਪ੍ਰੋਟੈਸਟੈਂਟ ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਜੋ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੁਵਾਹਿਦ, ਏਕ-ਪੂਜ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਭੈ ਤੋਂ ਕਿ ਮਤਾਂ ਕਿਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਤੇ ਸਥੂਲ ਵਸਤੂ ਦੀ ਤਕਦੀਸ, ਸਤਿਕਾਰ ਤੋਂ ਉਸ ਇੱਕ ਧਰਮ ਤੱਤ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ ਵਸਤੂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਨਾ ਮਿਲ ਜਾਵੇ, ਜਾਂ ਉਸ ਧਰਮ ਤੱਤ ਦੇ 'ਵਾਹਦਹੂ ਲਾਸ਼ਰੀਕਾ' ਦੀ ਪਦਵੀ ਦਾ ਕਿਵੇਂ ਅਚੇਤ ਹੀ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਪੂਜਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਹਬ ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਕਾ ਅਲੋਪ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਤੇ ਭਗਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨ ਕੇ, ਮਜ਼ਹਬ ਦੇ ਗੁੱਦੇ ਦੀ ਥਾਂ ਛਿੱਲੜ ਨੂੰ ਦੇ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਸਾਮੀ ਮਜ਼ਹਬ, ਰੋਮਨ ਕੈਥੋਲਿਕ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਮੱਤਾਂ ਮਤਾਂਤ੍ਰਾਂ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਪ੍ਰਬਲ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਿ ਮਜ਼ਹਬ ਦੀ ਆਤਮਾ ਤੇ ਨੀਂਹ ਪੂਜਾ ਹੈ, ਦੇਵ-ਪੂਜਾ, ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀ ਗੌਰਵਤਾ ਵਾਲੀ ਮੰਨ ਲਈ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਹੈ। ਪਰ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ, ਅਕਾਲ, ਸਰਬਾਸ਼ਰ, ਪਰਮ ਤੱਤ ਦੀ ਪੂਜਾ, ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਪਰਮ ਤੱਤ ਅਲੈਵਿਜਨਾਨ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਗਰਭ ਦਾ ਬੀਜ ਰੂਪ ਬੁੱਝ ਕੇ ਉਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸਥੂਨ ਵਾਹਿਨ ਦੀ ਪੂਜਾ, ਤਕਦੀਸ ਕਰਨ ਦਾ ਮਹਾਨ ਰਹੱਸਮਈ, ਸਰਬੋਤਮ ਸਿਧਾਂਤ, ਲੰਕਾ ਦੇ ਠੇਰਾਵਾਦੀ ਬੋਧੀਆਂ ਦੀ ਤੀਖਣ ਆਤਮਿਕ ਸੂਝ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ੁੱਧ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਨੇ ਹੀ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਵਿਚਾਰਿਆਂ, ਉਹ ਸ਼ਲੋਕ ਜਿਹੜਾ

ਕਿ ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿਤਾਪ੍ਰਤ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ, "ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਮਾਨਿਓ ਪ੍ਰਗਟ ਗੁਰਾਂ ਕੀ ਦੇਹ। ਜਾਂ ਕਾ ਹਿਰਦਾ ਸ਼ੁੱਧ ਹੈ ਖੋਜ ਸ਼ਬਦ ਮੇਂ ਲੇਹ।" ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਔਜ, ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਤ੍ਰੀਪਿਟਕ ਨੂੰ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ, ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ, ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ, ਵਿਸ਼ੁਧੀਮਗ, ਪਾਲੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਕਰਤਾ, ਮਹਾਨ ਬੋਧ ਪੰਡਤ, ਬੁੱਧ ਘੋਸ਼ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਗਯਾ-ਵਾਸੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੀ, ਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਲੰਕਾ ਵਿੱਚ ਵਾਸ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਵਿਸ਼ੁਧੀ-ਮੱਗ ਵਿੱਚ ਠੇਰਾਵਾਦ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਹੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਚੋਲਾ ਰਾਜ-ਘਰਾਣਾ, ਲੰਕਾ ਉੱਤੇ ਯਲਗਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤੇ ਸਾਰੇ ਦੀਪ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਅਫਰਾ-ਤਫਰੀ ਪਈ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੰਘ ਵੀ ਮੰਦੇ ਹਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਲੰਕਾ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਬਰ੍ਹਮਾ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰ ਭੇਜੀ ਸੀ ਕਿ ਕੁਛ ਬਰ੍ਹਮੀ ਭਿੱਖੂ ਲੰਕਾ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਭੇਜੇ ਜਾਣ। ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ, ਮਹਾਰਾਜ ਪ੍ਰਾਕਰਮ ਬਾਹੂ ਦੇ ਉੱਦਮ ਨਾਲ, ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਲੰਕਾ ਵਿੱਚ ਫੇਰ ਬੜਾ ਉੱਨਤ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਅੰਤ ਤੱਕ, ਲੰਕਾ ਠੇਰਾਵਾਦੀ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਤੇ ਥਾਈਲੈਂਡ, ਬਰਮਾ ਤੇ ਕੰਬੋਡੀਆ ਦੇ ਬੋਧੀਆਂ ਲਈ ਤੀਰਥ-ਭੂਮੀ ਤੇ ਪੁੰਨ-ਭੂਮੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ।

ਬਰਮਾ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਕੋਈ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਮਸੀਹੀ ਵਿੱਚ ਸਰਵਜਨਕ ਧਰਮ ਬਣਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਤੀਜੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਪ੍ਰਿਥਿਮ ਮਸੀਹ ਵਿੱਚ ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਬੋਧ, ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸ੍ਵਰਨ-ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਭੇਜੇ ਸਨ ਤੇ ਇਹ 'ਸ੍ਵਰਨ-ਭੂਮੀ' ਬਰ੍ਹਮਾ ਹੀ ਹੈ। ਬਰਮਾ ਵਿੱਚ ਰਵਾਇਤ ਹੈ, ਜੋ ਉਥੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਫੈਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਬੁੱਧਘੋਸ਼ ਸੀ, ਪਰ ਲੰਕਾ ਦੇ ਸਾਖੀ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਲਿਖਤ ਇਸ ਰਵਾਇਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਬਰਮਾ ਦਾ ਬੁੱਧ ਧਰਮ, ਹੀਨਯਾਨ ਤੇ ਮਹਾਯਾਨ ਮਤਾਂਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਰਲਾ ਮਿਲਾ ਜਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕੇਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਹਨ, ਪਾਲੀ ਦੇ ਨਹੀਂ। ਇਉਂ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ, ਜੋ ਬਰਮਾ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੋ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਪੁੱਜਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਬਰਮਾ ਵਿਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਰਾਜ-ਪਿਤਾਮਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਣਵਰ੍ਹਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਪਾਗਨ ਸੀ ਤੇ ਜੋ ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸੀਮਕ ਰਾਜ, ਥਾਟਨ ਦਾ ਵਾਸੀ ਇੱਕ ਭਿੱਖੂ ਸ਼ੀਅਰ੍ਹਨ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਣਵਰਤ ਬੋਧ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਠੇਰਾਵਾਦ ਬੁੱਧ ਮੱਤ, ਬਰਮਾ ਦਾ ਰਾਜ ਮੱਤ ਦੇ ਲੋਕ ਮੱਤ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ,

ਪਾਗਨ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕਾਂ ਅਦਭੁਤ ਮੰਦਰ ਬਣਵਾਏ ਜੋ ਕਿ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਇੱਕ ਸਦੀ ਪਿਛੋਂ ਰੰਗੂਨ ਦਾ ਜਗਤ-ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੰਦਰ ਸ਼੍ਵੇ-ਦਾਗੋਂ, ਨਾਮੀ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਗੁੰਬਦ ਖਾਲਸ ਕੁੰਦਨ ਪੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਮੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਅਸਥੀਆਂ ਦੱਬੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਮੰਦਰ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੇ ਬੋਧਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਟ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਕੁਬਲਾਈ ਖਾਂ ਮੁਗ਼ਲ ਨੇ ਪਾਗਨ ਨਗਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਜੈ ਕਰਕੇ ਢਾ ਢੇਰੀ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਤਿੰਨ ਸੌ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੱਕ ਬਰਮਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪੱਕਾ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਸਿਆਮ ਜਾਂ ਥਾਈਲੈਂਡ ਦੇ ਬੋਧ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸੰਘ ਵਿਨਾਯ-ਪਿਟਕ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ ਤੇ ਲੰਕਾ ਦਾ ਸੰਘ ਸੂਤਪਿਟਕ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮੋਹਰੀ ਹੈ। ਬਰਮਾ ਦਾ ਸੰਘ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਭਿਧੋਮਪਿਟਕ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਸ ਅਨੁਮਾਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਭਾਵੇਂ ਬਰਮਾ ਠੇਰਾਵਾਦੀ ਮੱਤ ਦਾ ਅਨੁਯਾਈ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਮਹਾਯਾਨੀ ਅਸਰਾਂ ਹੇਠ ਹੋਇਆ।

ਸਿਆਮ ਜਾਂ ਥਾਈਲੈਂਡ ਦੇ ਵਾਸੀ ਚੀਨੀ ਨਸਲ ਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਚੀਨ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸਿਆਮ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਵੱਸੇ ਸਨ। ਇਹ ਥਾਈ ਲੋਕ, ਕੋਈ ਦਸਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਮਸੀਹੀ ਵਿੱਚ ਥਾਈਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਆਏ ਜਾਪਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਹ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਸਨ। ਚੌਧਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ, ਸਿਆਮ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਦੂਤ ਲੰਕਾਪਤਿ ਕੋਲ ਭੇਜੇ ਤਾਂ ਲੰਕਾ ਤੋਂ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਪੰਡਿਤ ਭਿੱਖੂ ਥਾਈਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਆਇਆ। ਇਹ ਭਿੱਖੂ ਜਦੋਂ ਸਿਆਮ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਿਆਂ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਾਹੀ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਘਰਾਜ ਦੀ ਪਦਵੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਸਮਰਾਟ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਕੇ ਸਿਆਮ ਦਾ ਰਾਜਾ ਆਪ ਭਿੱਖੂ ਬਣ ਗਿਆ, ਤੇ ਇਉਂ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸੰਘ ਤੇ ਰਾਜ ਘਰਾਣੇ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਤੱਕ ਸਬੰਧ ਚਲੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਕੰਬੋਡੀਆ ਦਾ ਰਾਜ-ਧਰਮ ਤੇ ਲੋਕ-ਧਰਮ ਚੌਧਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਮਹਾਯਾਨ ਮੱਤ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਮੱਤ ਦਾ ਮਿਲਗੋਭਾ ਜਿਹਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਅੰਗਕੋਰਵਟ ਦਾ ਜਗਤ-ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੰਦਰ, ਜੋ ਕਿ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਖੇਮਰ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ, ਸੰਘਣੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਅਲੋਪ ਪਿਆ ਰਿਹਾ ਤੇ ਕੋਈ ਸੱਤਰ ਕੁ ਸਾਲ ਹੋਏ ਫੇਰ ਲੱਭ ਪਿਆ ਹੈ, ਦਾ ਹੁਨਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਕਲਾ ਤੇ ਬੋਧੀ ਕਲਾ ਦਾ ਸੰਗਮ ਹੈ। ਚੌਧਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ, ਕੰਬੋਡੀਆ ਦਾ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਸਿਆਮ ਦੇ ਸੰਘ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠਾਂ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਅੱਜ ਕੰਬੋਡੀਆ ਦਾ

ਸੰਘ ਠੇਰਾਵਾਦੀ ਮੱਤ ਦਾ ਹੀ ਪੈਰੋਕਾਰ ਹੈ।

ਚੀਨ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਪ੍ਰਬਲ ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਉਥੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਹਨ ਰਾਜ-ਘਰਾਣੇ (Han Dynasty) ਦੇ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਪ੍ਰਿਥਿਮ ਮਸੀਹ ਵਿੱਚ ਆਇਆ। ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਹੈ ਕਿ ਸੰਨ 61 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜ ਧੀਰਾਜ ਮਿੰਗ-ਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੁਪਨਾ ਆਇਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਤੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਾਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੂਤ ਭਾਰਤ-ਵਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਭੇਜੇ, ਜੋ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦੇ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਤੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਆਦਿ ਲੈ ਕੇ ਲੋਯਗ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿੱਚ ਪੁੱਜੇ। ਇਹ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਤੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਭਿੱਖੂ ਜੋ ਚੀਨ ਪਹੁੰਚੇ, ਮਹਾਯਾਨੀ ਮੱਤ ਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਉਲੱਥੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਪਾਲੀ ਦੇ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਮੰਗਵਾਏ ਗਏ ਤੇ ਉਲਥਾਏ ਗਏ। ਚੀਨ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਇਸ ਵੇਲੇ ਇੱਕ ਬੜੀ ਉੱਨਤ ਸੱਭਿਅਤਾ ਸੀ ਤੇ ਇਥੇ 'ਕੋਂ. ਫੂ. ਜ਼ੂ.' (Confucius) ਤੇ 'ਤਾਓ' (Tao) ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਸੈਂਕੜੇ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਚੀਨ ਵਿੱਚ ਝਟਪਟ ਸਫਲਤਾ ਨਾ ਹੋਈ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਮੱਠ-ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੁਖ਼ਾਲਫ਼ਤ ਹੋਈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਅੰਗ ਕੋ. ਫੂ. ਜ਼ੂ. ਤੇ ਤਾਓ ਦੇ ਦਰਸਾਏ ਹੋਏ ਧਰਮਾਂ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਸਨ। ਇਹ ਦੋ ਅੰਗ, ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ, ਅਵਿਵਹਾਤ ਜੀਵਨ ਤੇ ਭਿੱਕਸ਼ਾ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਬਾਹ ਬਾਰੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਚੀਨੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਵਿੱਚ ਪਿੱਤ੍ਰੀ ਪੂਜਾ ਤੇ ਸੰਤਾਨ ਉਤਪਤੀ ਮੁੱਖ ਧਰਮ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਮੱਠ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ, ਮੰਗ ਕੇ ਨਿਰਬਾਹ ਕਰਨਾ, ਚੀਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇੱਕ ਨਕਿਸ਼ਟ ਕਰਮ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਥੇ ਇਹ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣਾ ਬੜਾ ਮਨੋਰੰਜਕ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦੇ ਮੱਠ-ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਉੱਤੇ, ਦੋ ਸਹੰਸ੍ਰਾਬਦੀਆਂ ਬੀਤਣ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਰੂਪ ਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪੁਨਰ ਜੀਵਤ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਚੀਨ ਦੇ ਕੋਂ, ਫੂ. ਜ਼ੂ. ਤੇ ਤਾਓ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੋਂਹ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਅਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦੋਂਹ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੇ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਤਿਆਗ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਚੀਨ ਵਿੱਚ, ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ, ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਹੋਈ ਸੀ।

ਚੀਨ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ, ਕਿਤੇ ਚੌਥੀ ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤੀ ਭਿੱਖੂ, ਕੁਮਾਰਜੀਵ, ਚੀਨ ਵਿੱਚ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਬੋਧੀ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਟੀਕੇ ਤੇ ਉਲੱਥੇ ਚੀਨ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ। ਉਸ ਦੇ

ਟੀਕਿਆਂ ਤੇ ਉਲੱਥਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਸੈਂਕੜੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਟੀਕਿਆਂ ਤੇ ਉਲੱਥਿਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਚੀਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਤੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਇਤਨੀ ਵਧੀ ਕਿ ਚੀਨ ਵਿੱਚ ਮੱਠ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ ਤੇ ਬੋਧ ਉਪਾਸ਼ਕ ਭਿਕਸ਼ੂ ਬਣਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਇਉਂ ਚੀਨ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸੰਘ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋ ਗਈ। ਛੇਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ, ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਚੀਨ ਦਾ ਸਰਵਜਨਕ ਧਰਮ ਬੁਧ ਮੱਤ ਬਣ ਗਿਆ ਜੋ ਕਿ ਅਮਿੱਦ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਹੀ ਮਤਾਂਤ੍ਰ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਤੱਕ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਚੀਨੀ ਵਿੱਚ ਉਲਥਾਏ ਹੋਏ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਉਪਰਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਕ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਭਿੱਕਸ਼ੂ ਨੇ ਚੀਨ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਚੀਨੀ ਬੋਲੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਚੀਨੀ ਮੁਹਾਵਰੇ ਤੇ ਚੀਨੀ ਅਭਿਪ੍ਰਯਾਇ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਉਲਟਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਭਿਕਸ਼ੂ ਉਹ ਬੋਧੀ-ਧਰਮ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਬਾਬਤ ਕਿ ਪਿੱਛੇ ਜ਼ੈਨ ਮੱਤ ਦੇ ਕਥਨ ਵਿੱਚ ਕਹਿ ਆਏ ਹਾਂ। ਇਹ ਮਦਰਾਸ ਦੇ ਲਾਗੇ, ਕਾਂਜੀਵਰਮ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ, ਰਹਿਤ ਬਹਿਤ ਤੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਸਭ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਲਾਹ ਸੁੱਟਿਆ, ਤੇ ਅਭਿਧੰਮ, ਵਿਨਾਯ ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਵਾਣ ਆਦਿ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਪਰ੍ਹੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰ ਆਤਮੇ ਦਿੱਬ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪਾਣ ਨਾਲ ਹੀ ਬੁੱਧ ਪਦਵੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। "ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਬਿਨ ਆਪਾ ਚੀਨੇ, ਮਿਟੇ ਨਾ ਭ੍ਰਮ ਕੀ ਛਾਈ", ਇਹ ਹੀ ਬੋਧੀ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਹੀ ਉਹ ਧਿਆਨ ਆਖਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਚੀਨੀ ਵਿੱਚ ਚਾਅਨ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਬਣ ਗਿਆ। ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ਚੀਨ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਫੈਲਿਆ ਤੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਜੋ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਚੀਨੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਧਿਆਨ ਬੁੱਧ ਮਤਾਂਤ੍ਰ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੈ।

ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਚਾਅਨ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਜਾਪਾਨ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਜ਼ੈਨ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਬਣ ਗਿਆ। ਅੱਜ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹਾ ਬੀਤਣ ਉੱਤੇ ਵੀ ਜ਼ੈਨ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਜਾਪਾਨੀ ਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਦੋ ਵੱਡੀਆਂ ਆਤਮਿਕ ਧਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ।

ਚੀਨ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਸਿਖਰ, ਤਾਂਗ ਰਾਜ ਘਰਾਣੇ (Tang Dynasty) ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪੁੱਜਾ, ਜੋ ਸਮਾਂ ਕਿ ਸੰਨ 620 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੰਨ 707 ਤੱਕ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠਾਂ, ਚੀਨ ਵਿੱਚ ਉੱਗਮੀ ਤੇ ਉਜਾਗਰ ਹੋਈ ਚਿੱਤਰ-ਕਲਾ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਵਿਸ਼ਵ-ਕਲਾ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਸਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਤੇ ਚੀਨ ਦੀਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ

ਸਬੰਧ ਬੜੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਤੇ ਅਟੁੱਟ ਰਹੇ ਹਨ, ਤੇ ਇਸ ਹੀ ਸਮੇਂ ਛਾਪੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ ਚੀਨ ਵਿੱਚ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਛਾਪੀ ਗਈ। ਇਹ ਵੱਜਰ-ਛੇਦਿਕ ਸੂਤਰ ਨਾਮੀ ਗ੍ਰੰਥ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਅੱਜ ਵੀ ਚੀਨ ਤੇ ਜਾਪਾਨ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਪ੍ਰਿਯ, ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਟ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫੇਰ ਚੀਨ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਉੱਤੇ ਰਾਜ-ਕੋਪ ਦਾ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ ਤੋ ਪਿਛੋਂ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤੱਕ ਕਦੇ ਤਾਂ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਨੂੰ ਰਾਜ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਕਦੇ ਇਹ ਰਾਜ-ਕੋਪ ਹੇਠ ਆਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਇਸ ਸਾਰੇ ਸਮੇਂ ਚੀਨ ਦੇ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸੰਬੰਧ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਣੇ ਰਹੇ ਫਾ ਹੀਨ, ਯੌਨ ਚਾਂਗ, ਈ. ਸੀ ਆਦਿ ਚੀਨੀ ਬੁੱਧ ਭਿੱਖੂ ਭਾਰਤ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤਾਂ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਕਾਲ ਦੀ ਭਾਰਤੀ, ਤਵਾਰੀਖ਼ ਸੁਲਝਾਉਣ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਮਦਦ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਮਾਂਚੂ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਚੀਨ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦਾ ਅਸਤ-ਕਾਲ ਅਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਕੌਂ. ਫੂ. ਜ਼ੂ. ਦਾ ਮੱਤ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਗਿਆ।

ਕੋਰੀਆ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਵਿੱਚ ਚੀਨ ਜਾਂ ਜਾਪਾਨ ਦੇ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਨਾਲੋਂ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਚੀਨੀ ਲਿਖਤ ਢੰਗ ਤੇ.ਚੀਨੀ ਬੁੱਧ ਮੱਤ, ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਚਰਨ ਵਿੱਚ ਕੋਰੀਆ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪੁੱਜਾ। ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਉਰੂਜ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਜਦ ਚੌਧਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਕੌਂ. ਫੂ. ਜ਼ੂ. ਦਾ ਮੱਤ ਚੀਨ ਵਿੱਚ ਪੁਨਰ-ਜੀਵਤ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਕੋਰੀਆ ਦੇ ਰਾਜ ਘਰਾਣੇ ਨੇ ਵੀ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਮੋੜ ਲਈਆਂ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਕੋਰੀਆ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਢਹਿੰਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਅੱਜ ਜੋ ਕੁਛ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਕੋਰੀਆ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਉਹ ਜ਼ੇਨ ਮਤਾਂਤ੍ਰ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਪਿਛਲੀ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਕੋਰੀਆ ਜਾਪਾਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜਾਪਾਨੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਨਾਲ ਉਥੇ ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਬਹੁਤ ਹੋਇਆ। ਮੰਤਵ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕੋਰੀਆ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪਿੱੜ੍ਹੀ ਧਰਮ ਦੀ ਗੌਰਵਤਾ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਣ ਤੇ ਜਾਪਾਨੀ ਪ੍ਰਾਧੀਨਤਾ ਨੂੰ ਸੁਖੇਨ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਣ। ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕੋਰੀਆ ਦੇ ਬੋਧੀ-ਮੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਰੀਅਨ ਭਿੱਖੂਆਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਗਹੁ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਕੋਰੀਆ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਸਵਰਜਨਕ ਮੱਤ ਦੀ ਪਦਵੀ ਤੋਂ ਉਤਾਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪਰ ਮੱਠਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮਹਾਯਾਨੀ ਤੇ ਠੇਰਾਵਾਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸਮਿਲਤ ਉੱਚੇ ਆਦਰਸ਼ ਭਿੱਖੂਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਘਟਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੱਠਾਂ ਅੰਦਰ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਉਤੇਜਨਾ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਹੁਣ ਅਮਰੀਕਨਾਂ ਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੇ ਕੋਰੀਆ ਦਾ ਸਰੀਰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ

ਦੋਵੇਂ ਜਾਤੀਆਂ ਅਮਰੀਕਨ ਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਕੋਰੀਆ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਤੋਂ ਖੋਹਣ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹਨ।

ਜਾਪਾਨ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਸੰਨ 552 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਕੋਰੀਆ ਦੇ ਰਸਤੇ ਹੋਇਆ। ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਜਾਪਾਨੀਆਂ ਨੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਜਾਪਾਨ ਦੇ ਮਹਾਨ ਨੇਤਾ, ਸ਼ੋਤੋਕੂ ਤੈਇਸ਼ੀ ਨੇ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹਿਰਦੇ ਨਾਲ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਨੇਤਾ ਤੇ ਰਾਜ-ਕੁੰਵਰ ਸੀ ਤੇ ਜਾਪਾਨੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਬੜੀ ਡੂੰਘੀ ਛਾਪ ਛੱਡੀ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਨਗਰ, ਨਾਰਾ, ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਨੇ ਹੀ ਬਣਵਾਇਆ ਤੇ ਵਸਾਇਆ ਅਤੇ 'ਹੁਰਯੋਜੀ' ਨਗਰ ਵਸਾ ਕੇ ਉੱਥੇ ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਬੋਧੀ ਮੱਠ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ਕਰਮਣ-ਕਲਾ (Architecture) ਅੱਜ ਤੱਕ ਜਾਪਾਨ ਦੀ ਕੌਮੀ ਵਿਸ਼ਕਰਮਣ-ਕਲਾ ਮਿਥੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਚੀਨ ਤੇ ਕੋਰੀਆ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਕਲਾਕਾਰ ਮੰਗਵਾਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਮੰਦਰ ਤੇ ਮੱਠ ਉਸਾਰੇ ਤੇ ਕਾਸ਼ਟ ਅਤੇ ਤਾਂਬਰ ਦੇ ਬੜੇ ਸੋਹਣੇ ਸੋਹਣੇ ਬੁੱਧ ਤੇ ਬੁੱਤ ਬਣਾਏ, ਜੋ ਕਿ ਅੱਜ ਤੱਕ ਕਲਾ ਦੇ ਉੱਚ ਨਮੂਨੇ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹੁਰਯੋਜੀ ਦੇ ਮੱਠ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਉੱਤੇ ਜੋ ਮਹਾਨ ਚਿੱਤਰ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਚਿੱਤ੍ਰੇ ਗਏ ਉਹ ਅੱਜ ਤੱਕ ਜਾਪਾਨੀ ਚਿੱਤਰ-ਕਲਾ ਦੇ ਸਰਬੋਤਮ ਨਮੂਨੇ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

ਸੰਨ 1949 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮੱਠ ਅੱਗ ਨਾਲ ਸੜ ਗਿਆ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਦਾਨੇ, ਅਜੰਤਾ ਦੇ ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੇ ਮਹਾਨ ਚਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਵੀ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।

ਇਹ ਰਾਜ ਕੁੰਵਰ ਤੇ ਮਹਾਨ ਨੇਤਾ, ਹੁਨਰਾਂ ਤੇ ਕਲਾਂ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਤੇ ਵਰਧਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਪੰਡਤ ਵੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਬੋਧੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ, ਸੁਧਰਮ-ਪੁੰਡ੍ਰੀਕ, ਵਿਮਲਕੀਰਤੀ-ਸੂਤ੍ਰ ਤੇ ਸ੍ਰੀਮਲ ਸੂਤ੍ਰ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਜਾਯ ਲਿਖੇ, ਜਿਹੜੇ ਜਾਪਾਨੀ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦੀ ਬ੍ਰਿਧੀ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਸਹਾਈ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੱਧ ਤੱਕ, ਜਾਪਾਨ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ, ਪਰ ਸੰਨ 1868 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ 'ਸ਼ਿੰਤੋ' ਜਾਪਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਧਰਮ ਰਾਜ-ਧਰਮ ਬਣ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਬੋਧੀ ਮੱਠਾਂ ਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨੂੰ ਬੜਾ ਧੱਕਾ ਲੱਗਾ। ਹੁਣ 'ਸ਼ਿੰਤੋ ਧਰਮ' ਵੀ ਪ੍ਰਾਧੀਨ ਜਾਪਾਨ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਧਰਮ ਦੀ ਪਦਵੀ ਤੋਂ ਗਿਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੀ ਬੀਤਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਜਾਪਾਨ ਮੁੜ ਇੱਕ ਸ੍ਵਾਧੀਨ ਦੇਸ਼ ਗਿਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਕਿ

ਸ਼ਿੰਤੋ-ਮੱਤ ਲਈ ਤੇ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਲਈ, ਜਾਪਾਨ ਦੀ ਆਤਮਾ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਰਾਹ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਹਨ, ਇਹ ਭਵਿੱਖ ਦੱਸੇਗਾ ਕਿ ਜਾਪਾਨ ਕਿਹੜਾ ਰਾਹ ਫੜਦਾ ਹੈ।

ਤਿੱਬਤ ਦੇਸ਼ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲੋਂ ਕਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖਰਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਔਸਤ ਉਚਾਈ 1600 ਫੁੱਟ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਹੁਣ ਤੱਕ ਬਾਕੀ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲੋਂ ਕੱਟਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਨੇ ਜੋ ਰੂਪ ਇਥੇ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਸ਼ੇਵ-ਮੱਤ ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਮੱਤ, ਦਾਨਵ-ਮਤ, ਦਾ ਮਿਲਗੋਭਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਕਿ ਮਹਾਯਾਨ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦਾ ਮੁਲੰਮਾ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਵੀ ਇਹੋ ਮਿਲਗੋਭਾ ਜਿਹਾ ਧਰਮ, ਰੂਸੀ ਸਾਇਬੇਰੀਆ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਭਾਗਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਲੱਦਾਖ, ਸਿੱਕਮ, ਭੂਟਾਨ, ਨੇਪਾਲ ਤੇ ਯੂਨਾਨ ਵਿੱਚ ਪਰਵਰਤ ਹੈ, ਤੇ ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰੋਹਤ, 'ਲਾਮਾ' ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਤੱਕ ਸਾਰੇ ਤਿੱਬਤ ਦਾ ਧਰਮ ਬੋਧ ਧਰਮ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਸੁਰਾਂ ਦਾਨਵਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਬੁੱਧ-ਧਰਮ ਤਿੱਬਤ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਦਾਨਵ-ਮੱਤ ਨੂੰ ਅਪਣਾਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੋਕ ਲਿਆ ਤੇ ਇਉਂ ਤਿੱਬਤ-ਦੇਸ਼ ਦਾ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਬਾਕੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮੱਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵਚਿੱਤਰ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਿਆ। ਪੰਜਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਧਰਮ-ਪੁਸਤਕ, ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਤਿੱਬਤ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਥਿਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤਿੱਬਤ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਉੱਤੇ ਨਾ ਪਿਆ। ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚ, ਤਿੱਬਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹਾਂਬਲੀ ਤੇ ਵਿਜਈ ਰਾਜਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਸ੍ਰੋਂਗਤ-ਸੇਨ ਗਾਂਮਪੋ' ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਚੀਨ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਭਾਗ ਤੇ ਸਿੱਕਮ ਤੇ ਨੇਪਾਲ, ਭਾਰਤ ਖੰਡ ਦੇ ਦੇਸ਼, ਜਿੱਤਕੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਮਿਲਾ ਲਏ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਿੱਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਦੋ ਰਾਜ ਕੰਨਿਆ ਵਿਆਹੀਆਂ, ਇਕ ਚੀਨੀ ਰਾਜ ਕੰਨਿਆ ਤੇ ਇੱਕ ਨੇਪਾਲੀ ਰਾਜ ਕੰਨਿਆ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਯੁਵਤੀਆਂ ਬੋਧੀ ਸਨ, ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠਾਂ, ਸ੍ਰੋਂਗਤ ਸੇਨ-ਗਾਂਮਪੋ, ਬੋਧੀ ਬਣ ਗਿਆ ਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਤਤਪਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਬੋਨ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰੋਹਤਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਪਰ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦੇ ਪੈਰ ਬੜੇ ਪੱਕੇ ਜੰਮ ਗਏ। ਪਿੱਛੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਅਸੰਗ ਨੇ ਪੰਤਾਂਜਲੀ ਦੇ ਯੋਗ ਸੂਤਰਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ ਉੱਤੇ ਮਹਾਯਾਨੀ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਵਿੱਚ ਯੋਗਾਚਾਰਯ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਇਹ ਯੋਗਾਚਾਰਯ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਬੁੱਧ ਧਰਮ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ਮੰਤਰ, ਤੰਤ੍ਰ, ਮੁੰਦਰਾ, ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਤੇ ਲਿੰਗ ਪੂਜਾ ਆਦਿ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਰਲ ਗਏ ਹਨ ਹੀ ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਤਿੱਬਤ ਵਿੱਚ ਆਇਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਬੋਨ ਧਰਮ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਸੋਕ ਲਿਆ

ਤੇ ਜਜ਼ਬ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਧਰਮ ਨੂੰ ਤਿੱਬਤ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਕੇ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਭਾਰਤ ਦਾ ਮਹਾਨ ਬੋਧ, ਪੱਦਮ-ਸੰਭਵ ਸੀ। ਇਹ ਪੱਦਮ-ਸੰਭਵ ਹੁਣ ਤਿੱਬਤ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਰਿਮਪੋਚੇ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਿ ਅਰਥ ਹਨ, ਦੁਰਲੱਭ ਗੁਰੂ, ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੱਦਮ-ਸੰਭਵ ਨਾਲੰਦਾ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚ ਤਾਂਤ੍ਰ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸੀ ਤੇ ਬੜਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤਾਂਤ੍ਰੀ ਸੀ। ਤਿੱਬਤ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਨ 747 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਨਾਲੰਦਾ ਤੋਂ ਬੁਲਾਵਾ ਭੇਜਿਆ ਤੇ ਪਦਮ-ਸੰਭਵ ਆਪਣੀਆਂ ਦੋ ਇਸਤਰੀਆਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚੇਲਿਆਂ ਸਮੇਤ, ਤਿੱਬਤ ਵਿੱਚ ਉਸੇ ਸਾਲ ਪੁੱਜਾ। ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਉਲੱਥਾ ਤਿੱਬਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਬੋਧ ਮੱਤ ਦੀ ਮਾਨ, ਕੀਰਤੀ, ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਫੈਲਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਬੌਨ ਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਬੈਠੇ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਸਖ਼ਤ ਤੇ ਸਫ਼ਲ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦੇ ਪੈਰ ਤਿੱਬਤ ਵਿੱਚ ਪੱਕੇ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤੇ। ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦੀ ਪੂਰਨ ਵਿਜੈ, ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ, ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋਈ, ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹਾਯਾਨੀ ਬੌਧ ਭਿੱਖੂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚੋਂ ਤਿੱਬਤ ਪੁੱਜਾ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਅਤਿੱਸ਼ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਬੜਾ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਸੂਝ ਵਾਲਾ ਭਿੱਖੂ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਤਿੱਬਤ ਦੇ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਵਿਚ ਬੜੇ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤੇ ਤੇ ਗੈਲੁੱਗਪਾ ਨਾਮੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਦਲਾਈਲਾਮਾ ਅਤੇ ਤਾਸ਼ੀਲਾਮਾ ਇਸੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਹਨ। ਅਤਿੱਸ਼ ਦੇ ਤਿੱਬਤ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਜੋਬਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਮਹਾਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੱਠ ਉਸਾਰੇ ਗਏ। ਮਾਰਪਾ ਤੇ ਮਿਲਾਰੇਪਾ ਇਸ ਜੋਬਨ-ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਬੋਧ ਹਨ। ਮਿਲਾਰੇਪਾ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਨ 1038 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਮਿਲਾਰੇਪਾ ਦਾ ਅਰਥ ਹਨ, ਖੱਦਰ-ਪੋਸ਼ ਮੀਲਾ। ਇਹ ਮੀਲਾ ਨਾਮੀ ਬੋਧੀ ਸੰਤ, ਇੱਕ ਖੱਦਰ ਦੀ ਚਾਦਰ ਪਹਿਨ ਕੇ ਉੱਚੀਆਂ ਬਰਫਾਨੀ ਟੀਸੀਆਂ ਉੱਤੇ ਦਿਨ ਰਾਤ ਵਿਚਰਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੀ ਸਮਾਂ ਹੋਇਆ, ਇਸ ਸੰਤ ਦੀ ਜੀਵਨ ਕਥਾ, ਡਾਕਟਰ ਐਵੰਜ਼ ਵੈਂਜ਼ (Dr. Evants Wentz) ਨੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਬੜਾ ਮਹਾਨ ਤੇ ਵਚਿੱਤਰ ਜੀਵਨ ਹੈ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਤੁੱਲ ਦਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੰਤ ਘੱਟ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਬੜਾ ਕਾਮੀ, ਸੰਸਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਸੀ ਤੇ ਫੇਰ ਇੱਕ ਬੜਾ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਬੁੱਧ ਸੰਤ ਬਣ ਗਿਆ ਤੇ ਇਹ ਇੱਕ ਬੜਾ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਤੇ ਪੰਡਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਰਚੇ ਹੋਏ ਪਦ ਗੀਤ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਤਿੱਬਤ ਦੇ ਘਰ ਘਰ ਗਾਈ ਤੇ ਸੁਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਲੱਭਣਾ ਬਹੁਤ ਕਠਿਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਤਨੀਆਂ ਡੂੰਘਾਣਾਂ ਤੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਇਤਨੀਆਂ ਉਚਾਣਾਂ ਤੱਕ ਦਾ ਪੰਧ ਇੱਕੋ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇਤਨੀ ਛੇਤੀ ਮੁਕਾ ਲਿਆ ਹੋਵੇ।

ਇਸ ਮਿਲਾਰੇਪਾ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤਿੱਬਤੀ ਬੋਧੀ, ਸੌਂਗ-ਕਾ-ਪਾ (Tsang-Ka-Pa) ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ, ਗੰਢਾ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਵਾਸੀ। ਸੌਂਗ ਜਾਂ ਗੰਢਾ ਦੇਸ਼ ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਚੀਨ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਂਤ ਹੈ। ਇਹ ਗੰਢਾ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਵਾਸੀ, ਸੰਨ 1358 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਜਨਮਿਆ ਤੇ ਸੰਨ 1419 ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਨੇ ਅਤਿੱਸ਼ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ ਤੇ ਗੇਲੁੱਗਪਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਿ ਅਰਥ ਹਨ, ਵਿਸ਼ੁੱਧ ਮੱਗ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਠੇਰਾਵਾਦ ਦੇ ਵਿਨਾਯਪਿਟਕ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਅਤਿੱਸ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲਾਮੇ ਲਾਲ ਬਸਤ੍ਰ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਕਿ ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਮੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਰੰਗ ਹੈ। ਸੌਂਗ-ਕਾ-ਪਾ ਦੀ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਤੇ ਵਿਨਾਯ-ਪਿਟਕ ਵਿੱਚ ਦੱਸੀ ਰਹਿਤ ਬਹਿਤ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੇ ਕੇਸਰੀ ਬਾਣਾ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਜੋ ਕਿ ਸੰਨਿਆਸ ਤੇ ਤਿਆਗ ਦਾ ਰੰਗ ਹੈ ਤੇ ਇਉਂ ਪੀਤਾਂਬਰੀ ਬਣ ਗਏ। ਗੇਲੁੱਗਪਾ ਦੀਆਂ ਇਹ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਹੁਣ ਲਾਲ ਬਸਤ੍ਰੀ (Red Hats), ਤੇ ਪੀਤ-ਬਸਤ੍ਰੀ (Yellow Hats) ਅਖਵਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤਿੱਬਤੀ ਧਰਮ ਬੌਨ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਕਾਲੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਦਾਨਵ-ਬਿਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਜਾਦੂ ਦਾ ਰੰਗ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਕਾਲ-ਬਸਤ੍ਰੀ (Black Hats) ਅਖਵਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੌਂਗ-ਕਾ-ਪਾ ਬੜਾ ਰਿਸ਼ਟ-ਪੁਸ਼ਟ ਤੇ ਪ੍ਰਾਕਰਮੀ ਸਾਧੂ ਸੀ ਤੇ ਬੜੀ ਉੱਚੀ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਤਿੱਬਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਤੇ ਤੀਰਥ ਲ੍ਹਾਸਾ ਤੋਂ ਬਾਰਾਂ ਮੀਲ ਅੱਗੇ ਹੈ, ਤੇ ਤਿੱਬਤ ਦੇ ਬੋਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਵਿੱਤਰ ਅਸਥਾਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਤਿੱਬਤ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਵਿਚੋਂ ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢ ਕੇ ਇਸਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਬੜਾ ਕੀਰਤੀ-ਯੋਗ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਰਚਿਤ ਗ੍ਰੰਥ, 'ਲੱਮਰਿਨ ਚੇਮਬੋ' ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਸੌਂਗ-ਕਾ-ਪਾ ਬਾਬਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਸੰਦੇਹ, ਅਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ, ਸੂਰਜ ਲੋਕ, ਚੰਦਰ ਲੋਕ, ਆਦਿ ਉੱਚ ਮੰਡਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਮੰਗੋਲੀਆ ਵਿੱਚ ਫੈਲਿਆ। ਮਾਰਪਾ ਨੇ ਤਿੱਬਤ ਵਿੱਚ, ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸਾਕਯ-ਮੱਠ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਭਿੱਖੂ-ਲਾਮਾ ਨੂੰ ਮੰਗੋਲੀਆ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਰੋਗ ਦੀ ਨਵਿਰਤੀ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਜੋ ਪਿਛੋਂ ਮੰਗੋਲੀਆ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ, ਪੀਕਿੰਗ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿ ਪਿਆ। ਇਸ ਭਿੱਖੂ-ਲਾਮਾ ਦਾ ਚੇਲਾ, ਦ੍ਰੋਗੋਨ, ਕੁਬਲਾਈ ਖਾਂ, ਮਹਾਨ ਵਿਜਈ ਦਾ ਅਤੇ ਚੀਨ ਤੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਮਹਾਰਾਜ-ਧੀਰਾਜ ਦਾ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾਤਾ ਗੁਰੂ ਸੀ, ਤੇ ਕੁਬਲਾਈ ਖਾਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਦ੍ਰੋ-ਗੋਨ ਨੇ ਮੰਗੋਲੀਆ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਆਰੰਭਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਮੰਗੋਲੀਆ

ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਦਾਨਵ ਮੱਤ ਜਾਂ ਬੌਨ ਮੱਤ ਹੀ ਸੀ। ਕੁਬਲਾਈ ਖਾਂ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਪਿਛੋਂ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮੰਗੋਲੀਆ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਢਿੱਲਾ ਪੈ ਗਿਆ ਪ੍ਰਿਆ, ਪਰ ਅਗਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸ਼ਤਾਬਦੀਆਂ ਵਿਚ ਬੁੱਧ ਮੱਤ, ਮੰਗੋਲੀਆ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਰਵਜਨਕ ਮੱਤ ਬਣ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਸੰਨ 1253 ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹਾਲੈਂਡ ਦਾ ਈਸਾਈ ਸਾਧੂ, ਰੁਬਰੁਕੁਈ (Rubruqies) ਨਾਮੀ, ਮੰਗੋਲੀਆ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਕੱਰਾਕੁਰਮ ਪੁੱਜਾ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਤੇ ਬੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਉੱਨਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸਥਿੱਤ ਦੇਖਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਇਥੋਂ ਦੇ ਭਿੱਖੂ ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਜਾਪਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਈਸਾਈ ਸਾਧੂ, ਮੰਗੋਲੀਆ ਦੇ ਭਿੱਖੂਆਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਰੁਚੀਆਂ ਤੇ ਵਿੱਦਵਤਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਬੁੱਧ-ਮੱਤ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਇੱਕ ਲਘੂ-ਚਿੱਤਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰਲੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਜੁ ਧੰਮਪਦ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਰਥਾਂ ਦੇ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਪਿਛੋਕੜ ਸਹਾਇਕ ਹੋਵੇ। ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਉਤ੍ਰਾਰਧ ਵਿੱਚ, ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਲੋਕ ਮੁੜ ਬੁੱਧ-ਮੱਤ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ-ਪੂਰਤ ਖੋਜ ਵੱਲ ਮੁਖਾਗਰ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਹੁਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਜਰਮਨ, ਰੂਸੀ ਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਸਾਹਿਤ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਉੱਤੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਪੜ੍ਹੀਆਂ-ਲਿਖੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ, ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਦੇ ਕਈ ਅਨੁੱਤ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਬਾਰੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੀ ਝਲਕ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਸੰਨ 1891 ਵਿੱਚ, ਥੀਓਸੋਫੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਿਥਮ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਕਰਨੈਲ ਆਲਕੂੱਟ (Colonel H.S Olcott) ਨੇ ਹੀਨ ਯਾਨ, ਠੇਰਾਵਾਦ ਤੇ ਮਹਾਯਾਨ ਮੱਤਾਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਕਿ ਚਤੁਰਦਸ-ਬੋਧੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਵਰ੍ਹੇ, ਅਧਿਯਾਰ, ਮਦਰਾਸ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ਾਂ-ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬੋਧੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮਾਗਮ ਸੱਦਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜਾਪਾਨ, ਲੰਕਾ, ਚਿੱਟਾਗਾਂਗ, ਬਰ੍ਹਮਾ ਤੋਂ ਬੋਧੀ ਆਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੌਦਾਂ ਬੋਧੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਪਿਛੋਂ ਮੰਗੋਲੀਆ ਦੇ ਬੋਧਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਲਏ। ਇਹ ਚੌਦਾਂ ਬੋਧੀ ਸਿਧਾਂਤ ਇਉਂ ਹਨ :

1. ਬੁੱਧ-ਮੱਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤ੍ਰ ਮਨੁੱਸ਼ ਨਾਲ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ, ਬਿਨਾਂ ਵਿਤਕਰੇ ਤੇ ਦ੍ਵੈਸ਼ ਤੋਂ, ਮੈਤ੍ਰੀ ਭਾਵ ਵਾਲਾ ਵਰਤਾਰਾ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਹੈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਜੰਤੂ ਮਨੁੱਸ਼ ਕੋਲੋਂ ਪ੍ਰੇਮ ਪੂਰਵਕ ਮੈਤ੍ਰੀ ਭਾਵ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹਨ।

2. ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਿਰਜੀ ਨਹੀਂ ਗਈ। ਇਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸ੍ਵੈ-ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਹੋਈ ਹੈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਰਵ-ਰਚਨਾ ਤਿੰਨ ਕਾਲ ਸਤਯ ਧਰਮ-ਬੱਧ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤੇ, ਈਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦੀ ਇੱਛਾ-ਬੱਧ ਨਹੀਂ।
3. ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਸਨਾਤਨ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ, ਤੇ ਹਰ ਯੁੱਗ ਤੇ ਕਲਪ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਗਤਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਮਨੁੱਸ਼, ਮਨੁੱਸ਼-ਮਾਤ੍ਰ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।
4. ਵਰਤਮਾਨ ਕਲਪ ਦਾ ਚੌਥਾ ਬੁੱਧ, ਸਾਕਯ ਮੁਨਿ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਕੋਈ ਢਾਈ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋਏ, ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਨਮਿਆ। ਇਹ ਬੁੱਧ ਇੱਕ ਤਵਾਰੀਖੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿਧਾਰਥ ਗੌਤਮ ਸੀ।
5. ਸਾਕਯਮੁਨਿ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਇਹ ਸੀ, ਕੁ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦਾ ਮੂਲ-ਕਾਰਨ ਅਗਿਆਨ ਹੈ, ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੀ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ, ਆਵਾਗਵਨ ਦਾ ਮੂਲ ਕਰਨ ਹੈ। ਆਵਾਗਵਨ ਦੁੱਖ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਦੁੱਖ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਲਈ, ਆਵਾਗਵਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਲੋੜੀਏ, ਤੇ ਆਵਾਗਵਨ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰੇ ਲਈ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ-ਨਵਿਰਤੀ ਤੇ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ-ਨਿਵਿਰਤੀ ਲਈ ਅਗਿਆਨ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਅਵੱਸ਼ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਏ।
6. ਅਗਿਆਨ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਹੈ ਇਸ ਭਰਮ ਦਾ ਇਕ ਜਨਮ ਮਰਨ ਅਵੱਸ਼ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਗਿਆਨ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਸਾਰਤਾ ਤੇ ਆਵਾਗਵਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਚੇਸ਼ਟਾ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਭਰਮ ਕਿ ਮਨੁੱਸ਼ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਹੀ ਹੈ, ਤੇ ਮ੍ਰਿਤੂ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਮਨੁੱਸ਼ ਕਿਸੇ ਸਦੀਵ ਨਰਕ ਸੁਰਗ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਗਿਆਨ-ਆਸ਼੍ਰਿਤ ਹੈ।
7. ਇਸ ਆਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼, ਹਉਮੈ ਵਿਨਾਸ਼ਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਨ, ਬਚਨ, ਕਰਮ ਕਰਕੇ ਹਉਮੈ, ਅਹੰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ।
8. ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਉਮੈ, ਅਹੰਕਾਰ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋ ਕੇ ਜੀਵਤ-ਮ੍ਰਿਤੂ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਨਿਰਵਾਨ ਹੈ।
9. ਸਾਕਯਮੁਨੀ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਅਸ਼ਟਾਂਗੀ ਸਾਧਨਾ ਦੁਆਰਾ ਤੇ ਚਤੁਰ ਆਰਯਾਨਿ ਸਤਯ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਗਿਆਨ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
10. ਸਮ-ਸਮਾਧੀ ਦੁਆਰਾ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬੋਧੀ-ਤੁਤ੍ਵ ਜੋ ਕਿ ਹਰ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਬੀਜ-ਮਾਤ੍ਰ ਤਿੰਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ

ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

11. ਤਥਾਗਤਿ ਬੁੱਧ ਨੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਸਾਰ ਇਉਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ :-ਪਾਪ ਬਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਨਾਸ਼, ਪੁੰਨ ਬਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ।
12. ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਕਾਰਕ ਰੂਪ ਕੇਵਲ ਕਰਮ ਹੀ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਜੀਵਨ ਦੀ ਗਤੀ, ਪਿਛਲੇ ਜਨਮਾਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਹੀ ਫਲ ਹੈ, ਇਉਂ ਮਨੁੱਸ਼ ਆਪਣਾ ਆਪ ਹੀ ਵਿਧਾਤਾ ਹੈ।
13. ਨਿਮਨ-ਅੰਕਤ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਗਤਿ ਸ਼ੁਭ ਹੋ ਆਉਂਦੀ ਹੈ :

    1. ਹਿੰਸਾ ਨਾ ਕਰੋ, 2. ਚੋਰੀ ਨਾ ਕਰੋ, 3. ਵਿਵਰਜਤ ਲਿੰਗ-ਕਾਮਨਾ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਨਾ ਕਰੋ, 4. ਝੂਠ ਨਾ ਬੋਲੋ ਤੇ 5. ਨਸ਼ੇ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾ ਵਰਤੋ।
14. ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ। ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਆਪਣੀ ਸੰਤਾਨ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ, ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾਵੇ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਉਕਤੀ ਯੁਕਤੀ ਉੱਤੇ ਪੂਰੇ ਨਾ ਉਤਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਾ ਕਰੇ।

ਹੁਣ ਧੰਮਪਦ ਦੇ ਕੁਝ ਸਲੋਕ, ਪਾਲੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਰਥ ਟੀਕੇ ਸਹਿਤ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ।

1

ਅੱਪਮਾਦੋ ਅਮਤਪਦਮ, ਪਮਾਦ ਮੱਚੁਨੋ ਪਦਮ॥
ਅੱਪਮੱਤਾ ਨਾ ਮਿਯੰਤਿ, ਯਿ ਪਮੱਤਾ ਯਥਾ ਮਤਾ॥

ਅੱਪਮਾਦ, ਪ੍ਰਮਾਦ, ਉੱਦਮ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਦ ਦਾ ਕਾਰਕ ਹੈ ਅਤੇ ਤਮਸ, ਸੁਸਤੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਕਾਰਕ ਹੈ। ਉੱਦਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਰਦਾ ਨਹੀਂ, ਨੀਚ ਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਜੋ ਆਲਸੀ ਤੇ ਤਾਮਸੀ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਹੀ ਮਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

2

ਏਤਮ ਵਿਸ਼ੇਸਤੋ ਜਣੱਤਵਾ ਅੱਪਮਾਦੇ ਪੰਡਤਹ।
ਅੱਪਮਾਦੇ ਪਮੋਦੰਤਿ, ਆਰਯਾਮਣਮ ਗੋਚਰੇ ਰਤਹ।

ਪੰਡਤ, ਬੁੱਧੀਵਾਨ ਪੁਰਸ਼, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਰੂਪੀ ਉੱਦਮ ਦੇ ਲਾਭ ਨੂੰ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਣ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਸਦਾ ਸਾਵਧਾਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਸ ਸਾਵਧਾਨਤਾ ਨੂੰ ਸੁਖ ਰੂਪ ਮੰਨ ਕੇ, ਆਰਯ ਲੋਕਾਂ, ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਹਾਰ, ਆਚਾਰ ਉੱਤੇ ਚਲਦੇ ਹਨ।

3

ਉਠਾਨਵਤੋ ਸੱਤਿਮਤੋ, ਸੁੱਚਿਕੱਮਸ ਨਿਸ਼ੱਮਕਾਰਿਨੋ।
ਸੱਮਯਤਸਾ ਚ ਧੁੱਮਜੀਵਨੋ, ਅੱਪਮਤੱਸ ਯਸੋ ਬਿਵੱਧਤਿ॥

ਜੋ ਪੁਰਸ਼ ਸਾਵਧਾਨ ਤੇ ਤਿਆਰ ਬਰ ਤਿਆਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਤਯ ਵਿਚਾਰ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਸ਼ੁੱਭ ਕਰਮ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਦ੍ਵੈਸ਼-ਰਹਿਤ ਕੰਮ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਸਥਿਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਧਰਮਾਨੁਸਾਰ ਹੈ, ਉਹ ਉੱਦਮੀ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਨਿਤਾ ਪ੍ਰਤ ਵਧਦਾ ਹੈ।

4

ਉਠਾਨੇਣ ਅੱਪਾਦੇਨ ਸ਼ੰਨਮੇਨ ਦਮੇਨ ਵਾ।
ਦੀਪਮ ਕਯਰਾਥ ਮੇਧਾਵਿ, ਯਮ ਉਘੋ ਨ ਅਭਿਕੀਰਤਿ॥

ਉੱਦਮ ਦੁਆਰਾ, ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਦੁਆਰਾ, ਸੰਜਮ ਦੁਆਰਾ ਤੇ ਸ੍ਵੈ-ਕਾਬੂ ਨਾਲ, ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਦੀਪ ਜਾਂ ਟਾਪੂ ਬਣਾ ਸਕੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹੜ੍ਹ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ।

5

ਪੱਮਾਦਮ ਅਨੁਯੁਣਜੰਤਿ, ਬਾਲਾ ਦੁੱਮੇਧਿਨੋ ਜਨਾ।
ਅੱਪਮਾਦਮ ਚ ਮੇਧਾਵਿ ਧੱਨਮ ਸੇਠਮ ਵ ਰੁੱਖਤਿ॥

ਆਲਸੀ ਪੁਰਸ਼, ਮੱਧਮ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼, ਮੂਰਖ ਲੋਕ ਤਮਸ ਤੇ ਆਲਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਿਆਣੇ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਦੀ ਰਾਖੀ ਇਉਂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਧਨ ਦੌਲਤ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰੀਦੀ ਹੈ।

6

ਮਾ ਪੱਮਾਦਮ ਅਨੁਯੁਣ ਜੇਥ, ਮਾ ਕਾਮਰਤੀ ਸੰਥਵਮ।
ਅਪਮੱਤੋ ਹੀ ਝਾਯਾਨਤੋ ਪੱਪੋਤਿ ਵਿਪਲਮ ਸੁੱਖਮ॥

ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਦੇ ਆਲਸ ਵਿੱਚ ਨਾ ਪੈਣ ਦਿਓ, ਕਦੇ ਕਾਮ ਚੇਸ਼ਟਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨੇੜੇ ਨਾ ਆਉਣ ਦਿਓ। ਜੋ ਪੁਰਸ਼ ਉੱਦਮ-ਸਹਿਤ, ਧਿਆਨ-ਸਥਿੱਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਮਹਾਨ ਸੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

7

ਪਮਾਦਮ ਅੱਪਮਾਦੇਨਾ ਯਦਾ ਨੁਦਤਿ ਪੰਡਿਤੋ।
ਪਣਾਪਾਸਾਦਮ ਆਰਯੂ ਅਸ਼ੋਕੋ ਸ਼ੋਕਿਨਿਮ ਪਜਮ।
ਪਬੱਤਥੋ ਵ ਭੂਮੱਥੇ ਧੀਰੋ ਬਾਲੇ ਅਵੇਖਿਤ॥

ਪੰਡਿਤ ਤੇ ਸਿਆਣੇ ਪੁਰਸ਼ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਉੱਦਮ ਦੁਆਰਾ ਆਲਸ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਗਿਆਨ ਦੀ ਟੀਸੀ ਉੱਤੋਂ ਦੁਖੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਦੁੱਖ-ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਇਉਂ ਤੱਕਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਪਰਬਤ ਦੀ ਚੋਟੀ ਉੱਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਆਦਮੀ ਹੇਠਾਂ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਵਿਚਰਦੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ।

8

ਅੱਪਮੱਤੋ ਪਮੱਤੇਸੁ ਸੁੱਤੇਸੁ ਬਹਜਾਗਰੋ।
ਅਬਲੱਸਮ ਵ ਸੀਘੱਸੋ, ਹਿਤਵਾ ਯਾਤੀ ਸੁਮੇਧਸੋ॥

ਆਲਸੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਦਮ ਯੁਕਤ ਪੁਰਸ਼ ਇਉਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸੁੱਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਆਦਮੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਬਲ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਟੱਟੂਆਂ ਵਿੱਚ, ਤੇਜ਼ ਰਫ਼ਤਾਰ ਘੋੜੇ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਹਨ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

9

ਅੱਪਮਾਦੇਨ ਮਘਵਾ, ਦੇਵਾਨਮ ਸਿੱਥਤਮ ਗਤੋ।
ਅੱਪਮਾਦਮ ਪਸੰਸੰਤਿ, ਪੱਮਾਦੋ ਗ੍ਰਹਿਤੋਂ ਸਦਾ॥

ਉੱਦਮ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਇੰਦਰ ਆਪਣੀ ਉੱਚ ਪਦਵੀ 'ਤੇ ਪੁੱਜਾ ਹੈ। ਉੱਦਮ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਨੀਯ ਹੈ। ਆਲਸ ਸਦਾ ਹੀ ਨਿੰਦਨੀਯ ਹੈ।

10

ਅੱਪਮਾਦ ਰਤੋ ਭਿੱਖੂ ਪੱਮਾਦਿ ਭੂੱਯਦੱਸੀਵਾ।
ਅਭਾਬੋ ਪ੍ਰਿਹਾਨਾਯ, ਨਿਬਾਨੱਸ ਏਵ ਸੰਤਿਕਿ।

ਜੋ ਭਿੱਖੂ ਉੱਦਮ-ਯੁਕਤ ਹੈ, ਅਤੇ ਜੋ ਆਲਸ ਤੋਂ ਭੈ ਖਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਹਾਨੀ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਗਿਰਾਵਟ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਉਹ ਨਿਰਬਾਣ ਪਦਵੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨੇੜੇ ਹੈ।

11

ਫੰਧਨਮ ਚਪਲਮ ਚਿੱਤਮ ਦੂਰਖਮ ਦੁੱਨਿਵਾਰਯਮ।
ਉਜਮ ਕਰੋਤਿ ਮੇਧਾਵਿ, ਉਸੁਕਾਰੋ ਵਾ ਤਜਨਮ॥

ਬੁੱਧੀਵਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਆਪਣੇ ਚਪਲ, ਕਾਬੂ ਨਾ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਅਸਥਿਰ ਚਿੱਤ ਨੂੰ ਇਉਂ ਸਥਿਰ ਤੇ ਕਾਬੂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਫੰਦਕ ਜਾਂ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਆਪਣੇ ਤੀਰ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

12

ਵਾਰਿਜੋਵਾ ਥਲੇ ਖਿੱਤੇ, ਓਕਮੋਕਤ ਉੱਭਤੋ।
ਪਰਿਫੰਧਤਿ ਦਮ ਚਿੱਤਮ ਮਾਰਧੇਯਮ ਪਹਾਤਵਹ॥

ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਹੋਈ ਸੁੱਕੇ ਥਾਂ ਪਈ ਮੱਛੀ ਤੜਫਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ 'ਮਾਰ' ਦੀ ਫਾਹੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਚਿੱਤ ਅਸ਼ਾਂਤ ਹੈ।

'ਮਾਰ' ਦਾ ਪਾਲੀ ਉਚਾਰਨ 'ਮਾੜ' ਵੀ ਹੈ, ਤੇ ਬੁੱਧ-ਮੱਤ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ 'ਮਾੜ' ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਉਹੀ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਸਾਮੀ ਧਰਮਾਂ, ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਈਸਾਈ ਮੱਤ, ਵਿੱਚ 'ਸ਼ੈਤਾਨ' ਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਨੂੰ ਭ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ, ਮਾਯਾ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਫਸਾਉਣ ਵਾਲੀ, ਕਾਮਵਾਸ਼ਨਾ ਵਲ ਪ੍ਰੇਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ 'ਮਾੜ' ਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ, 'ਮਾੜਾ' ਇਹੋ ਮਾਰ ਜਾਂ 'ਮਾੜ' ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਹੈ।

13

ਦੁਨਿੱਗਹੱਸ ਲਹੁਨੋ, ਯਥਾਕਾਮਨੀਪਾਤਿਨੋ।
ਚਿੱਤਸ ਦਮਥੋ ਸਾਧੂ, ਚਿੱਤਮ ਦੰਤਮ ਸੁਖਾਵਹਮ॥

ਦੁਨਿੱਗਹੱਸ, ਬੜੀ ਔਖਿਆਈ ਨਾਲ ਰੁਕਣ ਵਾਲਾ, ਲਹੁਨ, ਕਾਬੂ ਨਾ ਆਉਣ ਵਾਲਾ, ਯੱਥਾਕਾਮਨੀਪਾਤਿਨੋ, ਜਿਧਰ ਵੇਗ ਹੋਵੇ ਉਧਰ ਹੀ ਟੁਰ ਪੈਣ ਵਾਲਾ, ਚਿੱਤ ਸਾਧਨਾ ਦੁਆਰਾ ਜਿੱਤਿਆ ਹੋਇਆ, ਸ਼ੁਭ ਤੇ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੈ। ਜਿੱਤਿਆ ਹੋਇਆ ਚਿੱਤ ਹੀ ਸੁਖਕਾਰਕ ਹੈ।

14

ਦੂਰੰਗਮਮ ਏਕਾਚਰਮ ਅਸ਼ੀਰਮ ਗੁਹਾਸਯਮ।
ਯੇ ਚਿੱਤਮ ਸੰਨਣਾਮੇਸਿੰਤ, ਮੌਖੰਤਿ ਮਾਰਬੰਧਨਹ॥

ਜਿਹੜਾ ਚਿੱਤ ਬੜੇ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਦੇ ਪੰਧ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ, ਜੋ ਇਕੱਲਾ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਰੀਰ-ਰਹਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਗੁਫਾ ਵਿੱਚ ਨਿਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਨਾਲ 'ਮਾਰ' ਯਾ 'ਮਾਫ਼ਾ' ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

15

ਅਨਵਥਿੱਤ ਚਿੱਤਸ, ਸਾਧੱਮਮ ਅਵਿਗਾਨਤੋ।
ਪ੍ਰਿਪਲੱ ਪਮਾਦੱਸਾ, ਪੱਨਣਾ ਨ ਪਰਿਪੂਰਤਿ॥

ਜੋ ਚਿੱਤ ਅਸਥਿਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ, ਉਥੇ ਤੱਤ ਗਿਆਨ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਨਹੀਂ ਹੈ।

16

ਅਨਵੱਸੁਤਚਿੱਤਸ ਅਨਨਵਾਹਤ ਚੇਤਸੋ।
ਪੁੱਨਪਾਪਹੀਨਸ, ਨਥਿ ਜਾਗ੍ਰਥੋ ਭਯਮ॥

ਜਿਹੜਾ ਮਨ ਸ਼ੰਕਾ-ਗ੍ਰਸਤ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਚਿੱਤ ਵਿੱਚ ਉਤਾਰ ਚੜ੍ਹਾ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਚਿੱਤ ਵਿੱਚ ਪੁੰਨ ਪਾਪ ਦੇ ਭੇਦ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਚਿੱਤ ਵਿੱਚ ਭੈ ਨਹੀਂ ਉਪਜਦਾ।

17

ਕੁੰਭੂਪਮਮ ਕਾਯਮ ਇਮਮ ਵਿੱਦਤਵਾ।
ਨਗਰੂਪਧਮਮ ਚਿੱਤਮ ਇਦਮ ਥਪੇਪਵਾ॥
ਯੋਧਿਥ ਮਾਰਮ ਪੰਨਾਵੁਧੇਨ। ਜਿੱਤਮ ਚ ਰੱਖਿ, ਅਨਿਵੇਸਨੋ ਸਿਯ॥

ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਘੜੇ ਵਾਂਗੂ ਕੱਚਾ ਅਤੇ ਨਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸਮਝੇ। ਚਿੱਤ ਨੂੰ ਨਗਰ, ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਾਂਗਰ ਜਾਣੇ ਤੇ ਪੱਕਾ ਰੱਖੇ। ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਸ਼ਸਤ੍ਰਾਂ ਨਾਲ ਮਾਰ ਨਾਲ ਯੁੱਧ ਕਰੇ। ਜੋ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਭੀ ਸਾਵਧਾਨਤਾ ਨਾਲ ਰੱਖਿਆ ਕਰੇ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਿਆਨ ਮੁਦਰਾ ਵਿਚ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ

ਧਾਤ ਵਿਚ ਬਣਿਆ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਗਿਆਨ ਮੁਦਰਾ ਵਿਚ

ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮਾਰਕ

ਵੈਸ਼ਾਲੀ ਬੁੱਧਾ ਵਿਹਾਰ ਬਰਮਿੰਘਮ-ਇੰਗਲੈਂਡ

ਤਕਸ਼ਲਾ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਵਿਹਾਰ-ਲੁਧਿਆਣਾ

ਬੁੱਧਾ ਵਿਹਾਰ, ਲੰਡਨ

18

ਅਚਿਰਮ ਵਤ ਅੱਯਮ ਕਾਯੋ ਪੱਥਿਵਮ ਅਧਿਸੇਸਿਤ।

ਛੁੱਧੋ ਅਪੇਤ ਵਿੱਨਾਨੋ, ਨਿਰੱਥਮ ਵ ਕਲਿੰਗ੍ਰਮ॥

ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਹ ਸਰੀਰ ਆਦਰ-ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਉੱਤੇ ਢਹਿ ਪਏਗਾ, ਮ੍ਰਿਤੂ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਨਿਰਾਰਥ, ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਦਾ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਲਿੰਗ੍ਰ, ਬੁਝਿਆ ਹੋਇਆ ਕੋਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

19

ਦਿਸੋ ਦਿਸਮ ਯਮ ਤਮ ਕਯੀਰਾ ਵੈਰੀਵਾ ਪਨ ਵੈਰੀਨਮ।

ਮਿੱਛਾਪਣਿਹਿਤਮ ਚਿੱਤਮ ਸੱਯਸੋ ਨਮ ਤਤੋ ਕਰਮ॥

ਜੋ ਕੁੱਛ ਇੱਕ ਦ੍ਵੇਸ਼ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਦ੍ਵੇਸ਼ ਰੱਖੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕੁਝ ਵੈਰ ਭਾਵ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਆਪਣੇ ਵੈਰੀ ਨਾਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕੁਛ ਸ੍ਵੈ-ਕਾਬੂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਚਿੱਤ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

20

ਨ ਤਮ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਕਯੀਰਾ, ਅੱਨਿਹ ਵਾ ਪੀਚ ਨਾਤਕਾ।

ਸਮਪੱਨਿ ਹਿੱਤਮ ਚਿੱਤਮ ਸੱਯਸੋ ਨਮ ਤਤੋ ਕਰਹ॥

ਜੋ ਲਾਭ ਇੱਕ ਸ੍ਵੈ-ਕਾਬੂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਚਿੱਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਜਾਂ ਭਾਈ ਬੰਧੂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।

21

ਕੋ ਇਮਮ ਪੱਥਵਿਮ ਵਿਜੱਸਤਿ, ਯਮ ਲੋਕਮ ਚ ਇਮਮ ਸਦੇਵਕਮ।

ਕੋ ਧੱਮਪਦਮ ਸੁਦੇਸਿਤਮ, ਕੁਸ਼ਲੋ ਪੁਫਮ ਇਵਾ ਪਚੱਸਤੀ॥

ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਜੋ ਕਿ ਯਮ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਦੇਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਕੌਣ ਜਿੱਤੇਗਾ? ਧਰਮ ਦਾ ਸ਼ੁੱਧ ਪੰਥ ਕੌਣ ਲੱਭੇਗਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਿਆਣਾ ਮਾਲੀ, ਸੋਹਣਾ ਫੁੱਲ ਚੁਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ?

22

ਸੇਖੋ ਪੱਥਵਿਮ ਵਿਜੱਸਤਿ, ਯਮ ਲੋਕਮ ਚ ਇਮਮ ਸਦੇਵਕਮ।

ਸੇਖੋ ਧਮਪਦਮ ਸੁਦੇਸਿਤਮ, ਕੁਸ਼ਲੋ ਪੁਫਮ ਇਵਾ ਪਿਚੱਸਤੀ॥

ਸਿੱਖ ਹੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਜੋ ਕਿ ਯਮ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਦੇਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਜਿੱਤੇਗਾ। ਸਿੱਖ ਹੀ ਸ਼ੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਪੰਥ ਲੱਭੇਗਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਿਆਣਾ ਮਾਲੀ ਸੋਹਣਾ ਫੁੱਲ ਚੁਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਧਰਮ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਚਲਦਾ ਹੈ।

23

ਨ ਪ੍ਰੇਸਮ ਵਿਲੋਮਾਨੀ, ਨ ਪ੍ਰੇਸਮ ਕਟਾਕਟਮ।
ਅੱਤਨੋ ਵਾ ਅਵੇਖਿਯਾ ਕਟਾਨਿ ਅਕਟਾਨਿ ਚ॥

ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਔਗੁਣ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਅਸ਼ੁਭ ਤੇ ਪਾਪ ਕਰਮ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

24

ਯੱਥਾਪਿ ਰੁਚਿਰਮ ਪੁਫਮ, ਵੱਨਵੰਤਮ ਅਗੰਧਕਮ।
ਏਵਮ ਸੁਭਾਸ਼ਿਤਾ ਵਾਚਾ ਅਫਲਾ ਹੋਤਿ ਅਕੁੱਬਤੋ।

ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਬੜਾ ਸੋਹਣਾ ਫੁੱਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਵੰਨ ਤੇ ਰੰਗ ਭਰਪੂਰ ਪਰ ਸੁਗੰਧ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਇਉਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੁਭ ਕਥਨੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਰਨੀ ਨਹੀਂ।

25

ਯਥਾਪਿ ਰੁਚਿਰਮ ਪੁਫਮ ਵੱਨਵੰਤਮ ਸਾਗੰਧਕਮ।
ਏਵਮ ਸੁਭਾਸ਼ਿਤਾ ਵਾਚਾ ਸਫਲਾ ਹੋਤਿ ਸਕੁੱਬਤੋ॥

ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਬੜਾ ਸੋਹਣਾ ਫੁੱਲ ਹੋਵੇ, ਵੰਨ ਤੇ ਰੰਗ-ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਬੜਾ ਸੁਗੰਧੀ ਭਰਿਆ, ਇਉਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੁਭ-ਕਥਨੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਰਨੀ ਵੀ ਹੈ।

26

ਤੇਸ਼ਮ ਸੰਪੰਨਸ਼ੀਲਮ, ਅੱਪਮਾਦ ਵਿਹਾਰਿਨਮ
ਸਮੱਦਮਣਾ ਵਿਮੁੱਤਾਨਮ ਮਾਰੋ ਮੱਗਮ ਨ ਵਿੰਦਤਿ॥

ਜਿਹੜੇ ਸ਼ੀਲਾਚਾਰ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਉੱਦਮ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਚਾਨਣ ਦੁਆਰਾ ਮੁਕਤ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ 'ਮਾਰ' ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।

27

ਯਥ ਸੰਕਾਰਧਾਨਸਮਿਮ ਉੱਝਿਤਸਮਿਮ ਮਹਾਪਥਹ।
ਪਦੁਮਮ ਤਥਾ ਜਾਯਥ, ਸੁਚਿਗੰਧਮ ਮਨੋਰਮਮ॥
ਏਵਮ ਸੰਕਾਰਭੂਤੇਸ਼ੁ ਅੰਧਭੂਤੇ ਪੁਥੁੱਜਨਹ।
ਅਤਿਰੋਚਿਤ ਪੱਨਣਾਯ ਸਮਾਸੰਬੁੱਧ ਸਾਵਕੋ॥

ਜਿਵੇਂ ਮਹਾਂ ਪੱਥ, ਵੱਡੀ ਸੜਕ, ਉਤੇ ਕੂੜਾ ਕਰਕਟ ਪਾਈਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਸੋਹਣੀ ਖੁਸ਼ਬੋਈ ਵਾਲਾ ਤੇ ਮਨੋਰਮ, ਸੋਹਣੇ ਰੂਪ ਵਾਲਾ, ਕੰਵਲ ਫੁੱਲ ਉਗਮ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਇਉਂ ਹੀ ਸੰਮਸੰਬੁਧ ਤਥਾਗਤ ਦਾ ਸਿੱਖ, ਆਪਣੇ ਬੋਧ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਮਾਯਾ ਦੇ ਰੂਪਕਾਰ ਵਿੱਚ ਅੰਨ੍ਹੇ ਤੇ ਕੂੜੇ, ਕਰਕਟ ਵੱਤ ਸੰਸਾਰੀ ਆਦਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਿਯ-ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟਦਾ ਹੈ।

'ਪੱਨਣਾਯ', ਪਾਲੀ ਵਿੱਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ 'ਪ੍ਰਜਨ' ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਪ੍ਰਜਨ,

ਉਹ ਬੋਧ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਜੋ ਪੰਜ ਇੰਦਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਦਿੱਬ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਗਾਰਜੁਨ ਦੇ ਜਗਤ-ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗ੍ਰੰਥ, ਪ੍ਰਜਨ ਪਾਰਮਿੱਤਾ, ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਜਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਕਿ 'ਯਥਾ ਭੂਤਮ ਪਾਜੰਤਿ ਤੇ ਵੀਤਰਾਗ ਤੇ ਵਿਦੋਸ਼ ਤੇ ਪ੍ਰਿਮੁਚੰਤਿ ਜੱਤੀਯ ਜੱਰਯ।' ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਜੋ ਲੋਕ ਪ੍ਰਜਨ-ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਬੀਤਰਾਗ, ਦੋਸ਼ ਰਹਿਤ ਤੇ ਜਨਮ ਬੁਢਾਪੇ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਜਪੁਜੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਜਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਰਸਤਾ ਇਉਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ :—

ਜਤੁ ਪਾਹਰਾ ਧੀਰਜੁ ਸੁਨਿਆਰੁ॥ ਅਹਰਣਿ ਮਤਿ ਵੇਦੁ ਹਥੀਆਰੁ॥
ਭਉ ਖਲਾ ਅਗਨਿ ਤਪ ਤਾਉ॥ ਭਾਂਡਾ ਭਾਉ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਤਿਤੁ ਢਾਲਿ॥

(ਪੰਨਾ 8)

ਮਹਾਯਾਨੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਆਦਿ ਬੁੱਧ ਦੇ ਸ੍ਵੈ ਪ੍ਰਗਟਾਓ ਦੀ ਇੱਛਾ, ਜੋ ਕਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ਪ੍ਰਜਨ ਹੈ। ਮਹਾਯਾਨੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ, ਅਲਯਵਿਜਨਾਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਮੱਤ ਦੇ ਲਕਸ਼-ਰਹਿਤ, ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸੰਕੇਤਕ ਤੇ ਆਦਿ ਬੁੱਧ, ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਵਰ ਦਾ। ਆਦੀ ਬੁੱਧ, ਬੁੱਧ-ਚਿੱਤ ਦਾ ਉਹ ਲੱਛਣ ਹੈ, ਜੋ ਅਨਾਦ ਤੋਂ ਕਾਲ ਚੱਕਰ ਦੇ ਆਰੰਭ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਅਲਯ-ਵਿਜਨਾਨ ਵਿੱਚ ਅਭੇਦ ਹੈ, ਪਰ ਕਾਲ ਚੱਕਰ ਦੇ ਆਰੰਭ ਉੱਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਬੋਧ ਤੇ ਪ੍ਰਜਨ ਦੇ ਸੰਭੋਗ ਕਾਯਾ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਕ ਹੈ। ਸਿੱਧਾਰਥ ਗੌਤਮ, ਨਿਰਮਾਣ ਕਾਯਾ ਸੀ ਆਦੀ ਬੁੱਧ ਦੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹਰ ਕਲਪ ਵਿੱਚ ਜੋ ਮਾਨੁਸ਼ ਬੁੱਧ-ਗਤੀ ਨੂੰ ਅਪੜਦੇ ਹਨ, ਆਦੀ ਬੁੱਧ ਦੀ ਹੀ ਨਿਰਮਾਣ ਕਾਯਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਆਦੀ ਬੁੱਧ ਆਪ ਪਾਰਲੌਕਿਕ ਤੇ ਕਿਸੇ ਸਾਰ ਰੂਪ ਆਤਮਿਕ ਤੇ ਦਿੱਬ ਮੰਡਲ ਦੀ ਵਸਤੂ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਮੰਡਲ ਬਾਬਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਜਪੁਜੀ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ :-

"ਤਿਥੈ ਲੋਅ ਲੋਅ ਆਕਾਰ।"

ਇਉਂ ਆਦੀ ਬੁੱਧ ਦੇ ਅਰਥ, ਪਹਿਲਾ ਬੁੱਧ ਜੋ ਕਿਸੇ ਕਲਪ ਵਿੱਚ ਪੰਚਭੂਤਕ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਿਆ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਜੋ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ, ਆਦੀ ਗੁਰੂ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਦਾ ਭਾਵ ਭੀ ਪਹਿਲਾ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਉਹ ਲੱਛਣ ਜੋ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਤਾ ਦੇ ਗੁਰੂ ਲਕਸ਼ ਹੈ, ਉਹ ਜੁਗਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਕਾਲ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੱਤਨਾਮ ਅਕਾਲ ਮੂਰਤ ਵਿੱਚ ਅਭੇਦ ਹੈ ਤੇ ਜੁਗਾਦ ਵਿੱਚ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸਮੇਂ, ਆਦੀ ਗੁਰੂ ਦਾ ਲਕਸ਼ਕਾਰ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਦੀ ਗੁਰੂ, ਪਾਰਲੌਕਿਕ ਮੰਡਲ, ਸੱਚ ਖੰਡ ਦਾ ਲਕਸ਼, ਜਿਥੇ ਕਿ ਨਿਰਾਕਾਰ ਸਤਨਾਮ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ।

"ਸੱਚ ਖੰਡਿ ਵਸੈ ਨਿਰੰਕਾਰੁ॥"

ਜਦੋਂ ਪੰਦਰ੍ਹਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਖੰਡ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪੰਚਭੂਤਕ ਸਰੀਰ, ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਆਦੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਹੋਰ ਨੌਂ ਗੁਰੂ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਦੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਹ ਇਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ, ਦੂਜਾ ਨਾਨਕ, ਤੀਜਾ ਨਾਨਕ ਆਦਿ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਨਨਕਾਣੇ ਸਾਹਿਬ ਜਨਮਿਆ ਆਦੀ ਗੁਰੂ ਪਹਿਲਾ ਨਾਨਕ ਸੀ। ਇਉਂ ਹੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਧਰਮ ਪੁਸਤਕ, ਆਦੀ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਰੇ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਏ। ਆਮ ਖਿਆਲ ਇਉਂ ਹੈ, ਜੋ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪਹਿਲਾ ਗ੍ਰੰਥ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਨਾਮੀ ਗ੍ਰੰਥ, ਦੂਜਾ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਜੇ ਇਉਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜਾ ਗ੍ਰੰਥ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਨਾ ਕਹਾਉਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਦੁਤੀਯ ਗ੍ਰੰਥ ਅਖਵਾਉਂਦਾ। ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਭਾਵ ਤਾਂ ਹੈ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਜਾਂ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਛਤਰ-ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਗ੍ਰੰਥ। ਪਰ ਆਦੀ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਭਾਵ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ, ਉਸ ਗਿਆਨ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਜਿਸ ਦਾ ਸ਼ਬਦਾਕਾਰ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਦ ਵਿੱਚ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਗੁਰੂ ਲਕਸ਼ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿੱਚ ਬੱਝਾ। ਇਉਂ ਇਹ ਆਦੀ ਗ੍ਰੰਥ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤ, ਮਹਾਯਾਨੀ ਮੱਤ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਮੱਤ, ਦੋਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਅਗੇਰੇ ਚਲ ਕੇ ਅੰਤਰ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹੋ ਨੁਕਤਾ ਹੈ, ਜਿਥੋਂ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਸਭ ਮੱਤ ਮਤਾਂਤ੍ਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਮਹਾਂ ਪੱਥ ਉੱਤੇ ਤੁਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਹ ਵਚਨ 'ਤੀਸਰ ਪੰਥ ਕੀਉ ਪ੍ਰਧਾਨੀ' ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਉੱਤੇ ਘਟਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਆਰਯ ਮੱਤਾਂ, ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਤੇ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਆਦਿ ਦੇ ਸਾਮੀ ਮੱਤਾਂ, ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਇਸਾਈ ਮੱਤ ਆਦਿ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਵਾਂ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨੁਕਤਾ ਰਾਹ ਨਿਖੜਣ ਦਾ ਹੈ, ਸਰਬਾਸ਼ਰ ਸਤਯ, ਅਕਾਲ ਤੇ ਸੰਸਾਰਾਧਾਰ ਸੱਤਿਆ ਦੇ ਰੂਪ ਲੱਛਣਾਂ ਬਾਰੇ। ਮਹਾਯਾਨੀ ਬੋਧੀਆਂ ਦੇ ਅਲਯਵਿਜਨਾਨ ਰੂਪ ਲਕਸ਼ ਬਾਰੇ ਪਿੱਛੇ ਦੱਸ ਆਏ ਹਾਂ, ਜੋ ਕਿ ਉਪਨਿਖਿਦਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਬ੍ਰਹਮ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਹੀ ਦੂਜਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਸੱਤਾ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਕਰਤਾ ਵਿਧਾਤਾ ਹਰਤਾ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ, ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਧਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਮਜ਼ਹਬ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ। ਇਉਂ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ, ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਬੁੱਧਾਂ ਤੇ ਬੋਧੀਸੱਤਵਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਮੀ ਮੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ਵਰ ਸ਼ਕਤੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਹੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲਤ ਰੂਪ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹੀ ਗੁਣ ਤੇ ਰੂਪ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਕੇ ਉਠੇ ਹੋਏ ਤੇ ਉੱਨਤ ਹੋਏ ਹੋਏ, ਕਾਲ ਮ੍ਰਿਤੂ ਰਹਿਤ। ਇਹੋ ਅੱਲਾ, ਯਾਹਵਹ, ਗਾਡ ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਮਜ਼ਹਬ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਰਬਾਸ਼ਰ ਤੇ ਸੰਸਾਰਾਧਾਰ ਸੱਤਿਆ ਨੂੰ ਪੁਰਖ ਰੂਪ

ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲਤ ਰੂਪ ਨਹੀਂ। ਅਲਯ-ਵਿਜਨਾਨ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮ, ਦਾ ਸਥਿਤੀ ਗਰਭ, ਇਹ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਸਤਿਨਾਮ, ਅਕਾਲ ਮੂਰਤ, ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ, ਨਿਰ-ਭਉ, ਨਿਰਵੈਰ, ਆਦ ਸਚ, ਜੁਗਾਦ ਸਚ, ਹੈ ਭੀ ਸਚ, ਤੇ ਹੋਸੀ ਭੀ ਸਚ। ਇਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸਚ-ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਹੈ ਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਕਿ ਇਹ ਸਾਜਨਹਾਰ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਸਬੰਧ 'ਕਰਿ ਕਰਿ ਵੇਖੈ ਨਦਰਿ ਨਿਹਾਲ' (Aesthetic Contemplation, emanating grace) ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਟੂਕ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਸਵਿਸਥਾਰ ਬਹਿਸ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਪਰ ਉਪਰੋਕਤ ਧੱਮਪਦ ਦੇ ਸਲੋਕ ਵਿੱਚ ਆਏ 'ਪਾਨਨਾਯ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਜੋਂ ਇਹ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਕਹੇ ਹਨ।

28

ਦੀਘਾ ਜਾਗ੍ਰਤੋ ਰੱਤਿ, ਦੀਘਮ ਸੰਤੱਸ ਯੋਜਨਮ।
ਦੀਘੋ ਬਾਲਨੇਮ ਸੰਮਾਰੋ, ਸਾਧੱਮਮ ਅਵਿਜਾਨਤਮ॥

ਜੋ ਜਾਗਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਰਾਤ ਬੜੀ ਲੰਮੀ ਹੈ। ਜੋ ਥੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਯੋਜਨ ਜਾਂ ਪੈਂਡਾ, ਬਹੁਤ ਲੰਮਾ ਹੈ। ਜੋ ਧਰਮ ਤੋਂ ਅਗਿਆਤ ਮੂਰਖ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਆਵਾਗਵਨ ਬਹੁਤ ਚਿਰ-ਕਾਲ ਤੱਕ ਹੈ।

29

ਚਰਣ ਚਿ ਨ ਆਧਿ ਗੱਛੱਯ ਸਯਮ ਸਦਿਸਮ ਅੱਤਨੋ।
ਏਕ ਚਰਿਯਮ ਦਲ੍ਹਮ ਕੱਯਰਾ ਨਤਿ ਬਾਲੇ ਸਹਾਯਤਾ॥

ਜੇ ਧਰਮ ਦੇ ਰਾਹ ਉੱਤੇ ਤੁਰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਵਰਗਾ ਸਾਥੀ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਇਕੱਲੇ ਹੀ ਚਲਣਾ ਉਚਿਤ ਹੈ। ਮੂਰਖ ਨੂੰ ਸੰਗੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ।

30

ਪੁੱਤਾ ਮ ਅਥਿ, ਧੱਨਮ ਮ ਅਥਿ ਇਤਿ ਬਾਲੋ ਵਿਹੱਨਤਿ।
ਅੱਤਾ ਹਿ ਅੱਤਨੋ ਨਥਿ, ਕੁਤੋ ਪੁੱਤਾ, ਕਤੋ ਧੱਨਮ॥

ਮੂਰਖ ਇਉਂ ਜਾਣਦਾ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, "ਇਹ ਮੇਰਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ', 'ਇਹ ਮੇਰਾ ਧਨ ਹੈ।' ਜਦ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣਾ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਪੁੱਤ ਤੇ ਧਨ ਨੇ ਕੀ ਹੋਣਾ ਹੋਇਆ ?

31

ਯੋ ਬਾਲੋ ਮੱਨਤਿ ਬਾਲਯਮ, ਪੰਡਿਤੋ ਵਾਪਿ ਤੇਨਸਾ।
ਬਾਲੋ ਚਾ ਪੰਡਿਤਮਾਨੀ ਸੇ ਵੇ ਬਾਲੋ ਤਿ ਵੁੱਚਤਿ॥

ਜੋ ਮੂਰਖ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਮੂਰਖ ਹਾਂ, ਉਹ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਤਾਂ

ਪੰਡਿਤ ਹੈ, ਪਰ ਜੋ ਹੋਵੇ ਮੂਰਖ ਤੇ ਸਮਝੇ ਕਿ ਮੈਂ ਪੰਡਿਤ ਹਾਂ, ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ ਮੂਰਖ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।

32

ਯਾਵਜੀਵਮ ਪਿ ਚ ਬਾਲੋ, ਪੰਡਿਤਮ ਪਯਰੁਪਾਸਤਿ।
ਨ ਸੁਧੱਮਮ ਵਿਜਾਨਾਤਿ, ਦੱਬਿ ਸੁਪਰਸਮ ਯੱਥਾ॥

ਜੇ ਕੋਈ ਮੂਰਖ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਵੀ ਪੰਡਿਤ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰੇ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੀ ਸੋਝੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਆਉਂਦੀ, ਜਿਵੇਂ ਡੋਈ ਜਾਂ ਕੜਛੀ ਤਾਂਬੀਏ ਵਿਚਲੇ ਭੋਜਨ ਨੂੰ ਸਪਰਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸੁਆਦ ਨਹੀਂ ਚੱਖ ਸਕਦੀ।

33

ਮੁਹੁੱਤਮ ਆਪਿ ਚ ਵਿੰਨੂ, ਪੰਡਿਤਮ ਪਯਰੁਪਾਸਤਿ।
ਖਿੱਪਮ ਧੱਮਮ ਵਿੱਜਾਨਾਤੀ ਜਿਹਵਾ ਸੁਪਰਸਮ ਯਥਾ॥

ਸਿਆਣਾ ਆਦਮੀ ਜੇ ਪੰਡਿਤ ਦੀ ਸੰਗਤ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੋ ਆਵੇਗੀ, ਜਿਵੇਂ ਜੀਭ ਭੋਜਨ ਨੂੰ ਸਪਰਸ਼ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਸਵਾਦ ਚੱਖ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

34

ਨ ਤਮ ਕੱਮਮ ਕੱਤਮ ਸਾਧੂ, ਯਮ ਕਤਵਾ ਅਨੁਤਪਤਿ।
ਯੱਸ ਅਸ੍ਸੁਮੁਖੋ ਰੋਦਮ ਵਿਪਾਕਮ ਪਤਿਸੇਵਿਤ।

ਉਹ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਕੀਤਿਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਅਫਸੋਸ ਹੋਵੇ ਤੇ ਜਿਸਦਾ ਫਲ ਆਦਮੀ ਰੋਂਦਿਆਂ ਰੋਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਹੰਝੂ ਭਰੇ ਮੁੱਖ ਨਾਲ ਭੁਗਤੇ।

35

ਮੱਧੁਵਾ ਮੰਨਤਿ ਬਾਲੋ, ਯਾਵ ਪਾਪਮ ਨ ਪੱਚਤਿ।
ਯਦਾ ਚ ਪੱਚਤਿ ਪਾਪਮ ਅਥਾ ਦੁੱਖਮ ਨਿਗੱਛਤਿ॥

ਜਦ ਤਕ ਪਾਪ ਦਾ ਫਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਮੂਰਖ ਪਾਪ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਦ, ਮਧੂ ਵਤ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਦ ਪਾਪ ਦਾ ਫਲ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੂਰਖ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਭੁਗਤਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

36

ਨ ਹਿ ਪਾਪਮ ਕੱਤਮ ਕੱਮਮ ਸਜ੍ਜੁ ਖੀਰਮ ਵਾ ਮੁੱਚਿਤਿ।
ਦੱਹਮ ਤਮ ਬਾਲਮ ਅਨਵੇਤਿ ਭੱਸਮ ਛੰਨੋ ਵਾ ਪਾਵਕਹ॥

ਪਾਪ ਕਰਮ ਸੱਜਰੇ ਦੁੱਧ ਵਾਂਗੂੰ ਝੱਟ ਪੱਟ ਖੱਟਾ ਦਹੀਂ ਨਹੀਂ ਬਣ ਜਾਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ

ਦਾ ਫਲ ਮੂਰਖ ਨੂੰ ਸਰਕੰਡੇ ਵਿੱਚ ਦੱਬੀ ਹੋਈ ਅੱਗ ਵਾਂਗ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਭੁਗਤਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

37

ਅੱਨਹਿ ਲਾਭੂਪਨਿਸਾ, ਅੱਨ ਨਿੱਬਾਨਗਾਮਿਨੀ।
ਏਵਮ ਏਤਮ ਅਭਿਨਾਯ ਭਿੱਖੂ ਬੁੱਧਸ ਸਾਵਕੋ।
ਸਕਾਰਮ ਨ ਅਭਿਨਨਦੇਯ ਵਿਵੇਕਮ ਅਨੁਬ੍ਰਹਯ।

ਇਕ ਰਾਹ ਸੰਸਾਰਕ ਲਾਭਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਰਸਤਾ ਨਿਰਵਾਣ ਵੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਬੁੱਝ ਕੇ, ਬੁੱਧ ਦੇ ਸੇਵਕ ਤੇ ਭਿੱਖੂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਏ ਜੁ ਸੰਸਾਰਕ ਲਾਭਾਂ ਦਾ ਰਾਹ ਤਿਆਗ ਕੇ ਬਿਬੇਕ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰੇ।

38

ਨ ਭਜੇ ਪਾਪਕਹ ਮਿੱਤੇ, ਨ ਭਜੇ ਪੁਰਿਸਾਧਮੇ।
ਭਜੇਥਾ ਮਿੱਤੇ ਕਲਯਾਣੇ, ਭਜੇਥਾ ਪੁਰਿਸੁੱਤਮੇ॥

ਪਾਪ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨਾ ਕਰੇ। ਨੀਚ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨਾ ਕਰੇ। ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਿੱਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰੇ ਤੇ ਉੱਤਮ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰੇ।

39

ਸੇਲੋ ਯਥਾ ਏਕਘਨੋ, ਵਤਿਨਾ ਨਾ ਸਮੀਰਤਿ।
ਏਵਮ ਨਿੰਦਾਪਸੰਸਾਸੁ, ਨ ਸਮਿੰਜਤਿ ਪੰਡਤਹ॥

ਜਿਵੇਂ ਏਕਘਨ (Monolithic) ਪਹਾੜੀ ਹਵਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹਿੱਲਦੀ, ਇਉਂ ਨਿੰਦਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਨੂੰ ਪੰਡਿਤ ਲੋਕ ਮਨ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਲਿਆਉਂਦੇ।

40

ਨ ਅੱਤਹੇਤੂ ਨ ਪ੍ਰੱਸਹੇਤੂ ਨ ਪੁਤਮ ਇੱਛੇ ਨ ਧਨਮ ਨ ਰਥਮ
ਨ ਇੱਛੇ ਅਧਮੇਨ ਸੀਮੱਧਿਮ ਅੱਤਨੋ
ਸਾ ਸ਼ੀਲਵਾ, ਪੱਨਾਵਾ ਧਮਿਕੋ ਸਿਯਾ॥

ਜਿਹੜਾ ਆਦਮੀ ਨਾ ਆਪਣੇ ਲਈ, ਨਾ ਬਿਗਾਨੇ ਲਈ, ਨਾ ਪੁੱਤ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦਾ, ਨਾ ਧਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਧਰਮ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਬ੍ਰਿਧੀ ਲੋੜਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਸ਼ੀਲਵਾਨ, ਉਹੀ ਗਿਆਨੀ ਤੇ ਉਹੀ ਧਰਮੀ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ।

41

ਗਤਿੱਧਨੋ ਵਿਸੋਕੱਸ ਵਿਪੱਮੁੱਤੱਸ ਸੱਬਧਿ।
ਸਬੱਗੰਥੱਪਹੀਨਸ ਪ੍ਰਿਲਾਹੋ ਨ ਵਿੱਜਤਿ॥

ਜੋ ਆਪਣੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਮੁਕਾ ਬੈਠਾ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ, ਕਲੇਸ਼ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਭ ਵਿਪੱਦੀਆਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬੰਧਨ ਕੱਟ ਗਏ ਹਨ।

ਇਹ ਅੱੜ੍ਹਤ ਦੀ ਗਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬੋਧੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਭਲੇ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਜਾਂ ਆਰਯ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅੱੜ੍ਹਤ ਪਦਵੀ 'ਤੇ ਪੁੱਜਣ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਸ੍ਰੋਤਾਪਨ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਸਮੁੰਦਰ ਪਾਰ ਉਤਰਨ ਲਈ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਵੜ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਸਕ੍ਰਦਗਾਮੀ, ਜਿਹੜਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਵਾਰ ਹੀ ਮੁੜ ਕੇ ਆਵੇ ਜਾਂ ਜਨਮ ਲਵੇ ਤੇ ਫੇਰ ਉਸ ਦਾ ਪਾਰ ਉਤਾਰਾ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਅਨਾਗਾਮੀ, ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਮੁੜ ਕੇ ਜਨਮ ਨਾ ਲਵੇ, ਦੇਵ-ਲੋਕ ਜਾਂ ਚੰਦਰ-ਲੋਕ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲਵੇ, ਤੇ ਅੱੜ੍ਹਤ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇ।

42

ਯੇਸਮ ਸਮਨਿਚਯੋ ਨਥਿ, ਯੇ ਪ੍ਰਿਨੱਤਾ ਭੋਜਨਹ।
ਸੁਨੱਤੋ ਅਨਿੱਮਿੱਤੋ ਚ ਵਿਮੋਖੋ ਯੇਸਮ ਗੋਚਰੋ।
ਅਕਾਸ਼ੇ ਵਾ ਸਕੁੰਤਨਾਮ ਗਤਿ ਤੇਸਮ ਦੁਰੱਨਯਾ॥

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥ ਇਕੱਠੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਹੋਏ, ਜਿਹੜੇ ਸੁਲਵ-ਅਹਾਰੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਮੁੱਲ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਤੀ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੇ ਪੰਛੀਆਂ ਵਾਂਗੂੰ ਹੈ ਤੇ ਪਛਾਣੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ।

43

ਯੱਸ ਇੰਦ੍ਰਯਾਨੀ ਸਸਥਮ ਗਤਾਨੀ। ਅੱਸਾ ਯਥਾ ਸਾਰਥੀਨਾ ਸੁੰਦਤਾ॥
ਪਹੀਨਮਾਨੱਸ ਅਨਾਸਵੱਸਹ। ਦੇਵਾਪਿ ਤੱਸ ਪਿੱਹਯੰਤਿ ਪਾਦਿਨੋ॥

ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਉਂ ਕਾਬੂ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਚਵਾਨ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਲਗਾਮਾਂ ਫੜ ਕੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੰਕਾਰ ਦਾ ਲੇਸ਼ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਪਦਵੀ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਦੇਵਤੇ ਵੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

44

ਗਾਮੇ ਵਾ ਯਦਿ ਵਾਰਨੇ ਵਾ ਯਦਿ ਵਾ ਥਲੇ।
ਯੱਥ ਅੜ੍ਹੰਤੋ ਵਿਹਾਰੰਤਿ ਭੂਮਿਮ ਰਮਣੀਯਕਮ॥

ਜਿਸ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ, ਜਿਸ ਬਨ ਵਿੱਚ, ਜਿਸ ਟੋਭੇ ਉੱਤੇ ਜਾਂ ਜਿਸ ਥਲ ਵਿੱਚ ਅਰਹੰਤ ਜਾਂ ਸੰਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਣ, ਉਹੀ ਥਾਂ ਰਮਣੀਕ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

"ਜਿਥੈ ਜਾਇ ਬਹੈ ਮੇਰਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸੋ ਥਾਨੁ ਸੁਹਾਵਾ ਰਾਮ ਰਾਜੇ॥"

(ਪੰਨਾ 450)

45

ਸਹੱਸਮ ਅਪਿ ਚਿ ਵਾਚਾ ਅਨੱਥਪਦ ਸਮਹਿਤਾ।
ਏਕਮ ਅੱਥਪਦਮ ਸੱਯੋ ਸੁਤਵਾ ਉਪਸੱਮਤੀ॥

ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਅਜਿਹੇ ਵਚਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿ ਕੁਝ ਅਰਥ ਨਹੀਂ, ਇਕ ਸੁਅਰਥ ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਮਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇਵੇ, ਅੱਛਾ ਹੈ।

46

ਯੋ ਸਹੱਸਮ ਸਹੱਸੇਨਾ ਸੰਗਾਮੇ ਮਾਨੁਸੇ ਜਿਨੇ।
ਏਕਮ ਚ ਜੱਯਾ ਅੱਤਾਨਮ ਸਾ ਵੇ ਸੰਗਾਮਜੁੱਤਮੋਂ॥

ਜਿਹੜਾ ਆਦਮੀ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸ਼ਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਵਾਰੀ ਜਿੱਤੇ, ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਉਹ ਕਿਤੇ ਵੱਡਾ ਮਹਾਂ ਵਿਜਈ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਮਨ ਨੂੰ ਹੀ ਜਿੱਤ ਲਵੇ॥

47

ਮਾਸੇ ਮਾਸੇ ਸਹੱਸੇਨਾਂ ਯੋ ਯੋਜਥ ਸ਼ੱਤਮ ਸਮਮ
ਏਕਮ ਚ ਭਾਵਿੱਰਤਾਨਮ ਮੁਹੁੱਤਮ ਅਪਿ ਪਜਯ।
ਸਾ ਯੇਵ ਪੂਜਨਾ ਸੱਯੋ ਯਮ ਚ ਵਸੱਸਤਮ ਹੁਤਮ॥

ਜਿਹੜਾ ਆਦਮੀ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬੱਧੀ, ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਤੱਕ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਯੱਗ ਕਰਦਾ ਰਹੇ, ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਉਸ ਆਦਮੀ ਦਾ ਪੁੰਨ ਵਧੇਰੇ ਹੈ, ਜੋ ਇਕ ਖਿੰਨ ਲਈ ਸਾਧੂ ਸੰਤ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵੀ ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

"ਤੀਰਥ ਤਪੁ ਦਇਆ ਦਤੁ ਦਾਨੁ॥ ਜੇ ਕੋ ਪਾਵੈ ਤਿਲ ਕਾ ਮਾਨੁ॥"

(ਪੰਨਾ 4)

ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ : 'ਨ ਹਿ ਅੱਮਯਾਨਿ ਤੀਰਥਾਨਿ ਨ ਦੇਵਾ ਮ੍ਰਿਛਲਾਮਯ। ਤੇ ਪੁੰਨਤਿ ਉਰਕਾਲੇਨਾ ਦਰਸਨਾਦ ਏਵ ਸਾਧਵਹ।' ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਤੀਰਥਾਂ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਜਲ ਤੇ ਮਿੱਟੀ ਪੱਥਰ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਦੇਵਤੇ ਤਾਂ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਪੁੰਨ ਫਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਸਾਧੂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਝੱਟ ਹੀ ਪੁੰਨ ਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

48

ਯੋ ਚ ਵੱਸਸੱਤਮ ਜੀਵੇ, ਦੁੱਸੀਲੋ ਅੱਸਮਾਹਿਤੋ।

ਏਕਾਹੰ ਜੀਵਤਮ ਸੱਯੋ ਸੀਲਵੰਤੱਸ ਝਾਯਨੋ।

ਜੋ ਆਦਮੀ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਜੀਵੇ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸੰਜਮ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਹ ਸ਼ੀਲ ਆਚਾਰ ਯੁਕਤ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਲੰਘਾਈ ਹੋਈ ਤੇ ਸ਼ੀਲਵੰਤ, ਇੱਕ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਹੀ ਚੰਗੀ ਹੈ।

ਜਪੁਜੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ :

"ਜੇ ਜੁਗ ਚਾਰੇ ਆਰਜਾ ਹੋਰ ਦਸੂਣੀ ਹੋਇ॥
ਨਵਾ ਖੰਡਾ ਵਿਚਿ ਜਾਣੀਐ ਨਾਲਿ ਚਲੈ ਸਭੁ ਕੋਇ॥
ਚੰਗਾ ਨਾਉ ਰਖਾਇ ਕੈ ਜਸੁ ਕੀਰਤਿ ਜਗਿ ਲੇਇ॥
ਜੇ ਤਿਸੁ ਨਦਰਿ ਨ ਆਵਈ ਤ ਵਾਤ ਨ ਪੁਛੈ ਕੇ॥

49

ਯੋ ਚ ਵੱਸਸ਼ੱਤ ਜੀਵੇ, ਅੱਪਸਮ ਅੱਮਤਮ ਪਦਮ।

ਏਕਾਹਮ ਜੀਵਤਮ ਸੱਯੋ, ਪੱਸਤੋ ਅੱਮਤਮ ਪਦਮ॥

ਜੋ ਆਦਮੀ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਜੀਵੇ, ਪਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਦ ਨੂੰ ਨਾ ਪਰਸੇ, ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਇੱਕ ਵਰ੍ਹੇ ਦਾ ਜੀਵਨ ਹੀ ਚੰਗਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਦ ਨੂੰ ਪਰਸੇ।

50

ਅਭਿੱਥਰਥ ਕੱਲਯਾਣੇ ਪਾਪਾ ਚਿੱਤਮ ਨਿਵਾਰਯ।

ਦੰਧਮ ਹਿ ਕਰਤੋ ਪੁੱਨਮ ਪਾਪਸਮਿਮ ਰਮਤੀ ਮਨੋਂ।

ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਚਾਹੀਏ ਜੁ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਤਤਪਰ ਰਹੇ ਤੇ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਚਿੱਤ ਨੂੰ ਹੋੜ ਕੇ ਰੱਖੇ। ਜਿਹੜਾ ਆਦਮੀ ਪੁੰਨ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਲਸ ਕਰੇ, ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਪਾਪਾਂ ਵਿੱਚ ਖੱਚਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

51

ਪਾਪਾਣ ਚਿ ਪੁਰਿਸ਼ੋ ਕੱਯਰਾ, ਨ ਤਮ ਕੱਯਰਾ ਪੁਨਾਪੁਨਮ।

ਨ ਤਮਹਿ ਚੰਡਮ ਕੱਯਰਾਥ, ਦੁੱਖੋ ਪਾਪਸ ਉਚੱਯੋ॥

ਜਿਹੜਾ ਆਦਮੀ ਇੱਕ ਵਾਰ ਪਾਪ ਕਰੇ, ਉਸਨੂੰ ਮੁੜ ਮੁੜ ਪਾਪ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਪਾਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਲਗਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਪਾਪ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਦੁੱਖ ਰੂਪ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਵਾਕ ਹੈ,

"ਪੁੰਨੀ ਪਾਪੀ ਆਖਣੁ ਨਾਹਿ॥
ਕਰਿ ਕਰਿ ਕਰਣਾ ਲਿਖਿ ਲੈ ਜਾਹੁ॥" (ਪੰਨਾ 4)

52

ਪੁੱਨਾਣ ਚਿ ਪੁਰਿਸ਼ੋ ਕੱਯਰਾ, ਕੱਯਰਾਥ ਏਨਮ ਪੁਨਾਪੁਨਮ।
ਤੱਮਹਿ ਚੰਡਮ ਕੱਯਰਾਥ ਸੁੱਖੋ ਪੁੰਨ ਉਚੱਯੋ॥

ਜਿਹੜਾ ਆਦਮੀ ਇੱਕ ਵਾਰ ਪੁੰਨ ਕਰਮ ਕਰੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਮੁੜ ਮੁੜ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਪੁੰਨ ਵਿੱਚ ਲਗਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪੁੰਨ-ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਬੜਾ ਸੁਖਦਾਈ ਹੈ।

53

ਪਾਪੋ ਪਿ ਪੱਸਤਿ ਭੱਦਰਮ, ਯਾਵ ਪਾਪਮ ਨਾ ਪੱਚਤਿ।
ਯਦਾ ਚ ਪੱਚਤਿ ਪਾਪਮ, ਪਾਪੋ ਪਾਪਾਨਿ ਪੱਸਿਤ॥

ਪਾਪ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਪਾਪਾਂ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਰੂਪ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੱਕ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਤੱਕ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਭਰ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਜਦੋਂ ਪਾਪ ਪੱਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਾਪ ਦੁੱਖ ਰੂਪ, ਪਾਪ-ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਦਿਸ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

54

ਭਦਰੋ ਪਿ ਪੱਸਤਿ ਪਾਪਮ, ਯਾਵ ਭਦਰਮ ਨ ਪੱਚਤਿ।
ਯਦਾ ਚ ਪੱਚਤਿ ਭਦਰਮ, ਭਦੋਰ ਭਦਰਾਨਿ ਪੱਸਤਿ॥

ਪੁੰਨ ਵੀ ਦੁੱਖ ਰੂਪ ਹੀ ਦਿਸਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਤੱਕ ਪੁੰਨਾਂ ਦਾ ਫਲ ਪੱਕ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਜਦੋਂ ਪੁੰਨਾਂ ਦਾ ਫਲ ਪੱਕਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਪੁੰਨ-ਸੁੱਖ ਰੂਪ ਦਿਸ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

55

ਮਾਪਮੌਨੇਥ ਪਾਪੱਸ ਨ ਮਮ ਤਮ ਆਗਮਿੱਸਤਿ।
ਉਦਬਿੰਦੁਨਿਪਾਤੇਨ ਉਦਕੁੰਭੋਪਿ ਪੂਰਤਿ।
ਬਾਲੋ ਪੂਰਤਿ ਪਾਪੱਸ ਥੋਕਥੋਕਮ ਪਿ ਆਚਿਨਮ॥

ਪਾਪ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਐਵੇਂ ਨਾ ਜਾਣੋ, ਇਹ ਕਹਿਕੇ, "ਇਹ ਮੇਰੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਆਉਣਗੇ।" ਤੁਪਕਾ ਤੁਪਕਾ ਪੈਣ ਨਾਲ ਘੜਾ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੂਰਖ ਜੋ ਥੋੜ੍ਹਾ-ਥੋੜ੍ਹਾ ਪਾਪ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਪਾਪ ਨਾਲ ਪੂਰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

56

ਵਣਿਜੋ ਵਾ ਭਯਮ ਮੱਗਮ ਅਪੱਸਥੋ ਮਹਾਧਨੋ।
ਵਿਸ਼ਮ ਜੀਵਤੁਕਾਮੋ ਵਾ, ਪਾਪਾਣਿ ਪ੍ਰਿਵੱਜਯ॥

ਜਿਵੇਂ ਬਹੁਤ ਧਨ ਮਾਲ ਵਾਲਾ ਵਿਉਪਾਰੀ, ਜਿਸਦੇ ਨਾਲ ਤਕੜੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਨਾ ਹੋਣ, ਖ਼ਤਰੇ ਵਾਲੇ ਰਾਹ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਜ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਉਂ ਹੀ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

57

ਨਾ ਅੰਤਲਿਖੇ ਨਾ ਸਮੁੰਦਮੱਝੇ, ਨਾ ਪੱਬਤਾਨਮ ਵਿਵਰਮ ਪਵਿੱਸ।
ਨਾ ਵਿੱਜਤਿ ਸੋ ਜਗਤਿੱਪਦੇਸੋਂ ਯਥਾਥਿਤੋ ਮਨੁੱਚਯ ਪਾਪਕਮ॥

ਨਾ ਆਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ, ਨਾ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਕੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਥਾਂ ਹੈ ਜਿਥੇ ਆਪਣੇ ਪਾਪ-ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਆਦਮੀ ਲੁਕ ਕੇ ਬੈਠ ਸਕੇ।

58

ਸੱਬੇ ਤਸੰਤਿ ਡੰਡੱਸ੍ਹ ਸੱਬੇ ਭਯੰਤਿ ਮੱਚੁਨੋ।
ਅੱਤਾਨਮ ਉਪਮਮ ਕੱਤਵਾ ਨਾ ਹੱਨਯ ਨਾ ਘਾਟਯ॥

ਡੰਡ ਤੋਂ ਸਭ ਹੀ ਡਰਦੇ ਹਨ। ਮੌਤ ਤੋਂ ਸਭ ਹੀ ਭੈ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਵਰਗਾ ਜਾਣ ਕੇ, ਆਦਮੀ ਨਾ ਹੀ ਹਿੰਸਾ ਕਰੇ, ਤੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦੀ ਹਾਨੀ। ਹਿੱਤੋਪਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ : "ਪ੍ਰਾਣਾ ਯਥਾਤਮਨੋ ਭੀਸ਼ਤਾ ਭੂਤਾਨਾਮ ਅਪਿ ਤੇ ਤਥਾ। ਆਤਮਾ-ਉਪਾਮਯਨ ਭੂਤੇਸ਼ੂ ਦਯਾਮ ਕੁਰਵੰਤੀ ਸਾਧਵਹ।" ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਭਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਰਗਾ ਜਾਣ ਕੇ ਸਭ ਨਾਲ ਦਯਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

59

ਸੁਖਾਮਾਨਿ ਭੂਤਾਨਿ ਯੋ ਡੰਡੇਨ ਵਹਿੰਸਤਿ।
ਅੱਤਨੋ ਸੁੱਖਮ ਏਸ਼ਾਨੋ ਪਚਤੋ ਨ ਲੱਭਤੇ ਸੁਖਮ॥

ਜਿਹੜਾ ਪੁਰਸ਼ ਆਪਣੇ ਸੁੱਖ ਲਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਡੰਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਨੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਵਾਂਗੂ ਹੀ ਸੁੱਖ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

60

ਪ੍ਰਿਜਿੱਣੰ ਇਦਮ ਰੂਪਮ, ਰੋਗਨਿੱਧਮ ਪਭੰਗੁਰਮ।
ਭਿੱਜਤੀ ਪੂਤਿਸੰਦੇਹੋ ਮਰਣੰਤਮ ਹਿ ਜੀਵਤਮ॥

ਇਹ ਸਰੀਰ ਟੁੱਟਿਆ ਹੋਇਆ, ਰੋਗਾਂ ਦੀ ਖਾਣ ਤੇ ਸੱਤਿਆ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਜੁ ਇਹ ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਤੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਤ ਮੌਤ ਹੈ।

ਇਸ ਸਰੀਰ ਦਾ ਅੰਤ ਨਫ਼ਰਤ-ਭਰਿਆ ਤੇ ਨਖਿੱਧ ਹੈ, ਇਹ ਖਿਆਲ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ :

"ਘਰਿ ਕੀ ਨਾਰਿ ਬਹੁਤੁ ਹਿਤੁ ਜਾ ਸਿਉ ਸਦਾ ਰਹਤ ਸੰਗ ਲਾਗੀ॥
ਜਬ ਹੀ ਹੰਸ ਤਜੀ ਇਹ ਕਾਂਇਆ ਪ੍ਰੇਤ ਪ੍ਰੇਤ ਕਰਿ ਭਾਗੀ॥"

ਸ਼ੰਕ੍ਰਾਚਾਰਯ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ : "ਭਾਰਯ ਬਿੱਭਯਤਿ ਤਸਮਿਨ ਕਾਯਾ।"

61

ਅਥਿਨਮ ਨੱਗ੍ਰਮ, ਮਾਨਸਲੋਹਿਤ ਲੇਪਨਮ।

ਯਥਾ ਜਰਾ ਚ ਮਚੁ ਨ ਮਾਨੋ ਮਖੋ ਚ ਓਹਿਤੋ॥

ਸਰੀਰ ਇੱਕ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਹੈ, ਹੱਡੀਆਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਤੇ ਲਹੂ ਮਾਸ ਨਾਲ ਲਿੰਬਿਆ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜਰਾ, ਮੌਤ, ਮਾਨ ਤੇ ਧੋਖਾ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ।

62

ਜੀਰੰਤਿ ਵੇ ਰਾਜਰਥਾ ਸੁਚਿਤਾ।

ਅਥੋ ਸ੍ਰੀਰਮ ਪਿ ਜਰਮ ਉਪਤਿ।

ਸੱਤਮ ਚ ਧੱਮੋ ਨ ਜਰਮ ਉਪਤਿ।

ਸੰਤੋ ਹਾਵੇ ਸਭਿ ਪਵੇਦਯੰਤਿ॥

ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਬੜੇ ਸੋਹਣੇ ਸੋਹਣੇ ਰੱਥ, ਪੁਰਾਣੇ ਹੋ ਕੇ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਉਂ ਸਰੀਰ ਵੀ ਬੁੱਢਾ ਹੋ ਕੇ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੱਤਯ ਤੇ ਧਰਮ ਕਦੇ ਬੁਢੇਪੇ ਨਾਲ ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਸੰਤ ਸਭ ਨੂੰ ਇਹੋ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

63

ਗਹਕਾਰਕ ਡਿੱਠੋ ਸਿ, ਪੁਨਾ ਗੇਹਮ ਨਾ ਕਾਹਸੀ।

ਸਭਾ ਤੇ ਫਾਸੁਕਾ ਭੱਗਾ, ਗਹਕੂਟਮ ਵਿਸੰਖਿਤਮ।

ਵਿਸੰਖਾਰਗਤਮ ਚਿੱਤਮ ਤੱਨਹਾਣੰ ਖਯਮ ਅੱਝਗਾ।

ਹੇ ਘਰ ਉਸਾਰਨ ਵਾਲੇ ਮੈਂ ਹੁਣ ਤੈਨੂੰ ਦੇਖ ਲਿਆ ਹੈ। ਤੂੰ ਹੁਣ ਮੁੜ ਕੇ ਘਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਵੇਂਗਾ। ਤੇਰੇ ਸਭ ਬਾਲੇ ਭੱਜ ਗਏ ਹਨ, ਤੇ ਤੇਰੀ ਸ਼ਤੀਰੀ ਟੁੱਟ ਗਈ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਚਿੱਤ ਹੁਣ ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਤੇ ਤਤਪਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਮੇਰੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਗਯਾ ਦੇ ਲਾਗੇ, ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਦਰਖਤ ਹੇਠਾਂ ਬੈਠਿਆਂ, ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਈ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦਾ ਭੇਤ ਪਾ ਲਿਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੱਢੇ ਸਨ। ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਸ਼ਬਦ ਉੱਤੇ ਦੇ ਆਏ ਹਾਂ : "ਵਾਯਧੱਮਾ ਸੰਖਾਰਾ, ਅੱਪਮਾਦੇਨ ਸੰਪਾਦਥ।"

ਸਰ ਏਡਵਿਨ ਆਰਨਲਡ (Sir Edwin Arnold) ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕ, ਏਸ਼ੀਆ ਦਾ ਚਾਨਣ (Light of Asia) ਵਿੱਚ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੇ ਬੋਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਉੱਤੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਹੀ ਉਲੱਥਾ ਕੀਤਾ ਹੈ :

Many a house of life
Hath held me-seeking ever him who wrought
These Prisons of the Senses, sorrow-fraught;
Sore was my ceaseless strife
But now,
Thou builder of this tabernacle-thou !
I Know Thee! Never shalt thou build again
These walls of pain
Nor raise the roof tree of deceits, nor lay
Fresh rafters on the caly;
Broken thy house is, and the ridgepole split,
Delusion fashioned it !
Safe pass I them, deliverance to obtain.

64

ਅੱਤਾਨਮ ਏਵਾ ਪਠਮਮ ਪਤਿਰੂਪੇ ਨਿਵੇਸਯ।
ਅਥ ਅਨੋਮ ਅਨੁਸਾਸਯ ਨਾ ਕਲੇਸ਼ਯ ਪੰਡਿਤੋ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਸ਼ੁਭ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਪੱਕਾ ਹੋਵੇ। ਫੇਰ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ੇ। ਇਉਂ ਸਿਆਣਾ ਪੁਰਸ਼ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ।

65

ਅੱਤਾ ਹਿ ਅੱਤਨੋ ਨਾਥੋ, ਕੋ ਹਿ ਨਾਥੋ ਪਰੋ ਸਿੱਯ।
ਅੱਤਨਾ ਹਿ ਸੁਦੰਤੇਨ ਨਾਥਮ ਲੱਭਤਿ ਦੁਲੱਭਮ॥

ਆਪਣਾ ਆਪ ਹੀ ਆਪੇ ਦਾ ਨਾਥ ਹੈ। ਹੋਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਕੋਈ ਮਾਲਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਸਾਧਨ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ੁੱਧ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਆਪੇ ਵਰਗਾ ਮਾਲਕ ਬੜਾ ਔਖਾ ਲੱਭਦਾ ਹੈ।

66

ਅੰਧਭੂਤੋ ਅੱਯਮ ਲੋਕੋ ਤਨੁਕ ਏਥਾ ਵਿਪੱਸਤਿ।
ਸਕੁੰਤੋ ਜਾਲਮੁੱਤੋ ਵਾ ਅਪੋ ਸੱਗਾਯ ਗੱਛਤਿ॥

ਇਹ ਦੁਨੀਆ ਅੰਨ੍ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੁਜਾਖੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਫਸੇ ਪੰਛੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਕੋਈ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਕੇ ਹੀ ਅਸਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਡਦਾ ਹੈ।

67

ਏਕਮ ਧੱਮਮ ਅਤੀਤੱਸਾ, ਮੁਸਵਾਦਿੱਸ ਜਨਤੁਨੋ।
ਵਿੱਤਣ ਪਲੋਕੱਸ ਨਾ ਅਥਿ ਪਾਪਮ ਅਕਾਰੀਯਮ॥

ਜਿਹੜਾ ਆਦਮੀ, ਧਰਮ ਵਿਰੁੱਧ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਝੂਠ ਬੋਲਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪਰਲੋਕ ਦਾ ਮਖੌਲ ਉਡਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕੋਈ ਪਾਪ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜੋ ਨਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ।

68

ਪੱਥਵਯਾ ਏਕਰੱਜੇਨ ਸੱਗੱਸ ਗਮਨੇਨ ਵਾ।
ਸੱਬਲੋਕਾਧੀਪੱਚੇਨ ਸੋਤਾਪੱਤਿ ਫਲਮ ਵਰਮ॥

ਸੰਸਾਰ ਉੱਤੇ ਸਰਵਾਧਿਕਾਰੀ ਰਾਜਾ ਹੋਣ ਨਾਲੋਂ ਜਾਂ ਸਵਰਗ ਜਾਣ ਨਾਲੋਂ, ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰਾਜਾਧੀਰਾਜ ਹੋਣ ਨਾਲੋਂ, ਧਰਮ ਦੇ ਰਾਹ ਉੱਤੇ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣਾ ਵਧੇਰੇ ਅੱਛਾ ਹੈ।

69

ਸੱਬ ਪਾਪੱਸ ਅਕ੍ਰਣਮ, ਕੁਸ਼ਲੱਸ ਉਪਸੰਪਦਾ।
ਸਚਿੱਤਪ੍ਰਿਯੋਦਪਨੰ, ਏਤੰ ਬੁੱਧਾਨਿ ਸ਼ਾਸਨਮ॥

ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਮੁਕੰਮਲ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦੇਣਾ, ਸ਼ੁਭ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਣਾ, ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਮੈਲ ਕੱਢ ਦੇਣੀ, ਇਹੋ ਬੁੱਧ ਪਦਵੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ।

70

ਸੁਸੁੱਖਮ ਵਤ ਜੀਵਾਮ ਵੈਰੀਨੇਸ਼ੁ ਅਵੈਰੀਨੋ।
ਵੈਰੀਨੇਸ਼ੁ ਮਨੁੱਸ਼ੇਸੁ ਵਿਹਰਾਮ ਅਵੈਰੀਨੋ।

ਜੋ ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ, ਅਸੀਂ ਬੜੇ ਸੁਖੀ ਵਸਦੇ ਹਾਂ। ਜੋ ਈਰਖਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਈਰਖਾ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਵਸਦੇ ਹਾਂ।

71

ਸੁਸੁੱਖਮ ਵਤ ਜੀਵਾਮ ਯੇਸਨ ਨੱਨਥਿ ਕਿੰਚਮ।
ਪੀਤਿਭਖਾ ਭਾਵਿੱਸਾਮ ਦੇਵਾ ਆਭੱਸਰਾ ਯਥਾ॥

ਅਸੀਂ ਸੁਖੀ ਵਸਦੇ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਧਨ ਮਾਲ ਨਹੀਂ। ਜਿਵੇਂ ਤੇ ਜਮਈ ਦੇਵਤੇ ਸਦਾ ਪ੍ਰਸੰਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਉਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਸੁਖੀ ਵੱਸਾਂਗੇ।

ਜਿਹੜੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਭਿੱਖੂ ਬਣ ਗਏ ਹਨ, ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਅਖਾਣ ਹੈ "ਨੰਗਾ ਪੁੱਤ ਭਾਵੇਂ ਚੋਰਾਂ ਨਾਲ ਖੇਡੇ।" ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ : "ਸੁਸੁਖ ਵਤਾ ਜੀਵਾਮਿ ਯੱਸਯ ਮੇ ਨਾਸਤਿ ਕਿੰਚਨ। ਮਿਥਲਾਯਮ ਪ੍ਰਦੀਪਤਾਯਮ ਨਾ ਮੇ ਦਹਿਯਤਿ ਕਿੰਚਨਾ।" ਮੈਂ ਬੜਾ ਸੁਖੀ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਕੁੱਛ ਨਹੀਂ। ਮਿਥਲਾਪੁਰੀ ਸ਼ਹਿਰ ਅੱਗ ਨਾਲ ਸੜ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਮੇਰਾ ਕੁੱਛ ਨਹੀਂ ਸੜ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਠੇਰਾਵਾਦੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਹੈ।

ਮਹਾਯਾਨੀ ਆਦਰਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਜੋ ਜਿਤਨਾ ਚਿਰ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਅਗਨੀ ਨਹੀਂ ਬੁੱਝ ਜਾਂਦੀ, ਮੈਂ ਸੁੱਖ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬੈਠਾਂਗਾ।

72

ਜੈਯਮ ਵੇਰਮ ਪਸਵਤਿ, ਦੁੱਖਮ ਸੇਤ ਪ੍ਰਾਜਿਤੋ।
ਉਪਸੰਤੋ ਸੁਖਮ ਸੇਤਿ, ਹਿਤਵਾ ਜੈਯਪ੍ਰਾਜਯਮ॥

ਜਿੱਤ ਪਾਉਣ ਨਾਲ ਵੈਰ ਉਪਜਦਾ ਹੈ, ਹਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਖੀ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਨ ਜਿੱਤੇ ਤੇ ਨਾ ਹਾਰੇ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਬਚਨ ਹੈ :

"ਭੈ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੇਤ ਨਹਿ ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨੁ ਰੇ ਮਨਾ ਗਿਆਨੀ ਤਾ ਹਿ ਬਖਾਨਿ॥"

(ਪੰਨਾ 1427)

73

ਨ ਅਥਿ ਰਾਗਸਮੋ ਅੱਗੀ, ਨਾ ਅਥਿ ਦੋਸਸਮੋ ਕਲਿ।
ਨ ਅਥਿ ਖੰਡਾਧਿਸਾ ਦੁੱਖਾ, ਨਾ ਅਥਿ ਸ਼ਾਂਤੀਪਰਥ ਸੁੱਖਮ॥

ਰਾਗ ਕਹੀਏ ਕਾਮ ਵਰਗੀ ਕੋਈ ਅਗਨੀ ਨਹੀਂ। ਵਿਰੋਧ ਵਰਗਾ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ। ਸਰੀਰ ਧਾਰਕੇ ਜੀਵਤ ਰਹਿਣ ਵਰਗਾ ਕੋਈ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਰਗਾ ਕੋਈ ਸੁੱਖ ਨਹੀਂ।

ਸਿੱਖ-ਮੱਤ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜੀਵਨ ਮੁੱਢੋਂ ਹੀ ਦੁੱਖ-ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਜੀਵਨ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਪਰਾਯਣ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਬਾਬਤ ਕਿਹਾ ਹੈ :

"ਊਠਤ ਸੁਖੀਆ ਬੈਠਤ ਸੁਖੀਆ॥
ਭਉ ਨਹੀਂ ਲਾਗੈ ਜਾ ਐਸੇ ਬੁਝੀਆ॥" (ਪੰਨਾ 1136)

74

ਜਿਗੱਛਾ ਪਰਮਾ ਰੋਗਾ, ਸੰਖਾਰਾ ਪਰਮਾ ਦੁਖਾ।
ਏਤਮ ਨਾਤਵਾ ਯਥਾ ਭੂਤਮ ਨਿੱਬਾਨਮ ਪਰਮਮ ਸੁਖਮ॥

ਲਾਲਚ ਵਰਗੀ ਕੋਈ ਬਿਮਾਰੀ ਨਹੀਂ। ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਵਰਗਾ ਕੋਈ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ। ਜਿਹੜਾ ਇਉਂ ਬੁੱਝ ਲਵੇ, ਉਸ ਲਈ ਨਿਰਵਾਣ ਹੀ ਪਰਮ ਸੁੱਖ ਹੈ।

75

ਆਰੋਗਯ ਪਰਮ ਲਾਭਾ, ਸਮੁੱਤਥਿ ਪਰਮਮ ਧੰਨਮ॥
ਵਿਸਾਸਪਰਮਾ ਨਾਤੀ, ਨਿੱਬਾਨਮ ਪਰਮਮ ਸੁੱਖਮ॥

ਅਰੋਗਤਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਲਾਭ ਹੈ। ਸਬਰ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ ਕੋਈ ਧਨ ਨਹੀਂ। ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਰਗਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਮਿੱਤਰ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਿਰਵਾਣ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸੁੱਖ ਨਹੀਂ।

76

ਰੱਤੀਆ ਜਾਯਤੀ ਸ਼ੋਕੋ, ਕਾਮਤੋ ਜਾਯਤੀ ਭਯਮ।

ਕਾਮਤੋ ਵਿੰਧਮੁਤੱਸ ਨਾ ਅਥਿ ਸ਼ੋਕੋ ਕੁਤੋ ਭਯਮ॥

ਜੋ ਆਦਮੀ ਸੰਸਾਰੀ ਸੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਤਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਫਲ ਸ਼ੋਕ ਹੈ। ਜੋ ਕਾਮ ਵਿੱਚ ਰੱਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਫਲ ਭੈ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਕਾਮ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਸ਼ੋਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਭੈ ਕਿਥੋਂ ਹੋਣਾ ਹੋਇਆ ?

77

ਤਥਾ ਏਵਾ ਕਤਾਪੁੱਨਮ ਪਿ ਅਸਮਾ ਲੋਕਾ ਪਰਮਗਤਮ।

ਪੁੱਨਾਣਿ ਪਤਿਗਣਹੰਤਿ ਪਿਯਮ ਨਾਤੀ ਵਾ ਆਗਤਮ॥

ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਮਰ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ, ਪੁੰਨ ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਇਉਂ ਸਵਾਗਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਅਤਿ ਹਿਤੂ ਸਬੰਧੀ।

78

ਅਕੋਧੇਨਾ ਜੀਨੇ ਕੋਧਮ, ਅਸਾਧੁਮ ਸਾਧੁਨਾ ਜਿਨੇ।

ਜੀਨੇ ਕਦੂਯਮ ਦਾਨੇਨਾ, ਸੱਚ ਨਾਲਿ ਕੁਵਾਦਿਨਮ॥

ਕ੍ਰੋਧ ਨੂੰ ਅਕ੍ਰੋਧ ਜਾਂ ਸ਼ਾਤੀ ਨਾਲ ਜਿੱਤੋ।

ਮੰਦੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਭਲਮਣਸਊ ਵਾਲ ਜਿੱਤੋ। ਕੰਜੂਸ ਨੂੰ ਦਾਨ ਨਾਲ ਜਿੱਤੋ ਤੇ ਝੂਠੇ, ਕੁਵਾਦੀ ਨੂੰ ਸੱਚ ਨਾਲ ਜਿੱਤੋ।

ਚੀਨੀ ਧਾਰਮਿਕ ਨੇਤਾ ਜੋ ਕਿ ਛੇਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਪ੍ਰਿਥਿਮ ਮਸੀਹ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਕੋਂ. ਫੂ. ਜ਼ੂ. (Confucious) ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ: "ਮੈਂ ਇਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਬਦੀ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਬਦਲਾ ਨੇਕੀ ਵਿੱਚ ਦਿਓ। ਮੇਰੀ ਸ਼ੰਕਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਇਉਂ ਹੈ ਤਾਂ ਜਿਹੜਾ ਨੇਕੀ ਕਰੇ, ਉਸ ਦਾ ਬਦਲਾ ਕਿਵੇਂ ਚੁਕਾਈਏ ? ਕੋਂ. ਫੂ. ਜ਼ੂ. ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨਾਲੋਂ ਕੋਈ ਇਕ ਸਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਈਸਾ ਮਸੀਹ ਨਾਲੋਂ ਪੰਜ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ, ਜਿਸ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ : "ਜੇ ਕੋਈ ਤੁਹਾਡੀ ਗੱਲ੍ਹ 'ਤੇ ਚਪੇੜ ਮਾਰੇ ਤਾਂ ਦੂਜੀ ਉਸ ਦੇ ਮੂਹਰੇ ਕਰ ਦਿਓ।" ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਦਾ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੋ. ਫੂ. ਜ਼ੂ. ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੈ, "ਜੇਹਾ ਵੇਖੇ ਤੇਹਾ ਵੇਖ।" ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ :

"ਧਰਮ ਚਲਾਵਨ ਸੰਤ ਉਬਾਰਨ॥

ਦੁਸ਼ਟ ਸਭਨ ਕੋ ਮੂਲ ਉਪਾਰਨ॥ (ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 57)

"ਦਾਦੂ ਦੁਨੀਆ ਦੇਖ ਕੇ, ਸਭ ਸਿਉਂ ਰਖੀਏ ਭਾਇ॥

ਜੇ ਕੋ ਮਾਰੇ ਇੱਟ ਛੀਮ ਪੱਥਰ ਦਿਓ ਚਲਾਇ॥"

ਪੋਰਾਣਮ ਏਤਮ ਅਤੁੱਲ, ਨਾ ਏਤਮ ਅਜਤਨਾਮ ਇਵ।
ਨਿੰਦੰਤਿ ਤੁਨਹਿਮ ਆਸ਼ੀਨੰ, ਨਿੰਦੰਤਿ ਬਹੁ ਭਾਨਿਨੰ॥
ਮਿਤਭਾਨਿਨੰ ਪੀ ਨਿੰਦੰਤਿ, ਨ ਆਥਿ ਲੋਕੋ ਅਨਿੰਦਤੋ।

ਹੇ ਅਤੁੱਲ! ਇਹ ਕਥਾ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ, ਕੋਈ ਅੱਜ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਕਥਾ ਇਉਂ ਹੈ: "ਜਿਹੜਾ ਚੁੱਪ ਕਰ ਰਹੇ, ਸੰਸਾਰ ਉਸ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਬਹੁਤ ਬਚਨ ਕਰੇ, ਸੰਸਾਰ ਉਸ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਨਾ ਚੁੱਪ ਰਹੇ, ਨਾ ਬਹੁਤੇ ਬਚਨ ਕਰੇ, ਸੰਸਾਰ ਉਸ ਦੀ ਵੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਅਨਿੰਦਤ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦਾ।"

ਅਤੁੱਲ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਿਅ ਚੇਲਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਹ ਬਚਨ ਕਹੇ ਗਏ ਹਨ।

ਇਹ ਕਥਾ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਪੰਜਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਪ੍ਰਿਥਮ ਮਸੀਹ ਵਿੱਚ, ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੇ ਬੜੀ ਪੁਰਾਣੀ ਕਥਾ ਦੱਸੀ ਸੀ, ਉਹੋ ਕਥਾ ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿੱਖ ਨੇ ਬੜੇ ਸੁਚੱਜੇ ਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠਾਂ ਰੱਚ ਕੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਬੀੜ ਬੱਧੀ ਤੇ ਮਾਂਗਟਾਂ ਵਾਲੇ ਭਾਈ ਬੰਨੋ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਜਿਲਦ ਬੰਨ੍ਹਵਾਉਣ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਭੇਜਿਆ ਤਾਂ ਭਾਈ ਬੰਨੋ ਨੇ ਇਸ ਬੀੜ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਕਰਵਾਇਆ ਤੇ ਇਸ ਉਤਾਰੇ ਵਿੱਚ ਧੰਮਪੱਦ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਲੋਕ ਦਾ ਜੋ ਉਲੱਥਾ ਕਿਸੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿੱਖ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠਾਂ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਮਝ ਕੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲੋਂ ਬੀੜ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵੇਲੇ, ਭੁੱਲ ਨਾਲ ਰਹਿ ਗਈ ਸਮਝ ਕੇ ਆਪਣੇ ਉਤਾਰੇ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹਾ ਲਿਆ। ਪਰ ਪਿਛੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕ੍ਰਿਤ ਨਾ ਮੰਨਿਆ ਤੇ ਅਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਸਤ੍ਹਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਉਤ੍ਰਾਰਧ ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਇਉਂ ਹੈ :

"ਇਸ ਕਲੀਓਂ ਪੰਜ ਭੀਤੀਉਂ ਕਰਤਾ ਰੱਖੇ ਪੱਤ।
ਚੁੱਪ ਰਹਾਂ ਤਾਂ ਆਖੀਏ, ਇਸ ਘਟ ਨਾਂਹੀ ਮੱਤ।
ਗੱਲ ਕਰਾਂ ਤਾਂ ਆਖੀਏ ਬੜ ਬੜ ਕਰੇ ਬਹੁੱਤ।
ਘਰ ਬੈਠਾਂ ਤਾਂ ਆਖੀਏ, ਬੈਠਾ ਸੱਥਰ ਘੱਤ।
ਚੱਲ ਪਵਾਂ ਤਾਂ ਆਖੀਏ, ਛਾਰ ਗਿਆ ਸਿਰ ਘੱਤ।
ਏਥੇ ਓਥੇ ਨਾਨਕਾ, ਕਰਤਾ ਰੱਖੇ ਪੱਤ।"

80

ਕਾਯਨਾ ਸੰਵੁਤਾ ਧੀਰਾ, ਅਥੋ ਵਾਚਾਯ ਸੰਵੁਤਾ।
ਮਨਸਾ ਸੰਵੁਤਾ ਧੀਰਾ, ਤੇਵੇ ਸੁਪ੍ਰਸਮਵੁਤਾ॥

ਬੁੱਧੀਵਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਉਹ ਹਨ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਬਚਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜੋ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

81

ਪੰਢੁਪਲਾ ਸੋ ਵਾ ਦਾਨਿਸੀ, ਯਮਪੁਰੀਸ ਪਿ ਚ ਤਮ ਉਪੱਥਤਿ।
ਉਇਯੋਗਮੁਖੇ ਚ ਤਿਥੱਮਿ, ਪਾਥਯਮ ਪਿ ਚ ਤੇ ਨ ਵਿੱਜਤੀ॥

ਸੁੱਕੇ ਹੋਏ ਪੱਤਰ ਵਾਂਗ ਹੁਣ ਤੇਰੀ ਦਿਸ਼ਾ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਯੱਮ ਦੇ ਦੂਤ ਤੇਰੇ ਬੂਹੇ ਉੱਤੇ ਪੁੱਜ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਤੂੰ ਰਾਹ ਲਈ ਕੋਈ ਤੋਸ਼ਾ ਇਕੱਠਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ :

"ਜਿਹ ਮਾਰਗ ਕੇ ਗਨੇ ਜਾਹਿ ਨ ਕੋਸਾ॥
ਹਰਿ ਕਾ ਨਾਮੁ ਊਹਾ ਸੰਗਿ ਤੋਸਾ॥" (ਪੰਨਾ 264)

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਬਚਨ ਹੈ :

"ਸਿਰੁ ਕੰਪਿਓ ਪਗ ਡਗਮਗੇ ਨੈਨ ਜੋਤਿ ਤੇ ਹੀਨ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਇਹ ਬਿਧਿ ਭਈ ਤਊ ਨ ਹਰਿ ਰਸਿ ਲੀਨ॥"
(ਪੰਨਾ 1428)

82

ਸੁਜੀਵਮ ਅਹਿਰਿਕੇਨ, ਕਾਕਾਸੁਰੇਨਾ ਧੰਸਿਨਾ।
ਪਾਖੰਡੀਨਾ ਪੱਗਭੇਨਾ ਸੰਕਿਲੱਥੇਨਾ ਜੀਵਤਮ॥

ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਕਾਂ ਵਾਂਗਰ ਬੇ-ਹਯਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਪਾਖੰਡੀ ਹੈ, ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਲਫੰਗਾ ਅਤੇ ਲੁੱਚਾ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਸੌਖਾ ਹੈ।

83

ਹਰੀਮਤਾ ਚ ਦੁੱਜੀਵਮ ਨਿਚਮ ਸੁਚੀਗ ਵੇਸ਼ਨਾ।
ਅਲੀਨੇਨ, ਅਪਗੱਭੇਨ, ਸੁੱਧਾਜੀਵੇਨ ਪੱਸਤਾ॥

ਪਰ ਉਸ ਲਈ ਜੀਵਨ ਬੜਾ ਔਖਾ ਹੈ ਜੋ ਹਯਾਦਾਰ ਹੈ, ਜੋ ਸੱਭਯ-ਮਾਰਗੀ ਹੈ, ਜੋ ਅਲੀਨ ਕਹੀਏ, ਕਿਸੇ ਦੇ ਹਾਨ ਲਾਭ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਔਖਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸ਼ੁੱਧ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਬਿਬੇਕ ਬੁੱਧੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

84

ਯੋ ਪਾਣਮ ਅਤਿਪਾਤਿਤ, ਮੁਸਾਵਾਦਮ ਚ ਭਾਸ਼ਤੀ।
ਲੋਕ ਆਦਿੱਨਮ ਆਦਯਾਤਿ, ਪਰਾਦਾਰਮ ਚ ਗੱਛਤਿ॥

ਜਿਹੜਾ ਜੀਵ-ਹੱਤਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਝੂਠ ਬੋਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਜੋ ਚੀਜ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਆਪ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ, ਉਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪਰਦਾਰਾਗਾਮੀ ਹੈ।

85

ਸੁਰਾਮੇਰਯਪਾਨਮ ਚ ਯੋ ਨਰੋ ਅਨੁਯੁੰਜਤਿ।
ਇਧਿ ਏਵੰਏਸੋ ਲੋਕਸਮਿਸ ਮੂਲਮ ਖਣਤਿ ਅੱਤਨੋ॥

ਜੋ ਸੁਰਾ ਸ਼ਰਾਬ ਆਦਿ ਪਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਏਸੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਪੁੱਟਦਾ ਹੈ।

86

ਨਾ ਤੇਨਾ ਪੰਡਤੋ ਹੋਤਿ ਯਾਵਤਾ ਬਹੁ ਭਾਸ਼ਤੀ।
ਖੇਮੀ, ਅਵੈਰੀ, ਅਭਯੋ ਪੰਡਤੋ ਤਿ ਅਵੁੱਚਤੀ॥

ਪੰਡਤ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਆਖੀਦਾ, ਜਿਹੜਾ ਬਹੁਤੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰੇ। ਪੰਡਿਤ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਖਿਮਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਵੈਰ-ਰਹਿਤ ਤੇ ਭੈ-ਰਹਿਤ ਹੋਵੇ।

87

ਨਾ ਤੇਨਾ ਠੇਰੋ ਸੋ ਹੋਤਿ, ਸੇਨ ਅੱਸ ਫੱਲਿਤੋ ਸਿਰੋ।
ਪਰਿਪੱਕੋ ਵੱਯੋ ਤੱਸਾ ਮੋਘਜਿੱਨੋ ਤਿ ਵੁੱਚਤਿ॥

ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਏਸੇ ਗੱਲੋਂ ਨਹੀਂ ਅਖਵਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਸਦੇ ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ ਚਿੱਟੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਕੇਵਲ ਉਮਰ ਵੱਡੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਕਹਿਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ।

88

ਯੱਮਹਿ ਸਚਮ 'ਚ, ਧੱਮੋ ਚ, ਅਹਿੰਸਾ ਸ਼ੰਨਮੋ,
ਸਾ ਵੇ ਵੰਤਮਲੋ, ਧੀਰੋ, ਠੇਰੋਤਿ ਪਵੁੱਚਤਿ ਦਮੋ।

ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੱਚ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੋਵੇ ਜੋ ਧਰਮ ਉੱਤੇ ਚਲਦਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਅਹਿੰਸਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਸਨੂੰ ਸਵੈਕਾਬੂ ਹੋਵੇ ਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਧਿਆ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਮਲ ਤੋਂ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋਵੇ, ਜੋ ਧੀਰਜਵਾਨ ਹੋਵੇ, ਉਸਨੂੰ ਹੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਕਹਿਣਾ ਉਚਿਤ ਹੈ।

89

ਨਾ ਤੇਨ ਭਿੱਖੂ ਸੋ ਹੋਤਿ, ਯਾਵਤਾ ਭਿੱਖਤੇ ਪਰੇ।
ਵਿੱਸਮ ਧੱਮਮ ਸਮਾਦਾਯ ਭਿੱਖੂ ਹੋਤਿ ਨਾ ਤਾਵਤਾ॥

ਭਿੱਖੂ ਕੇਵਲ ਭਿੱਖਿਆ ਮੰਗ ਕੇ ਨਿਰਬਾਹ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਜਾਈਦਾ। ਜੋ ਧਰਮ ਦੇ ਸਭ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰੇ, ਨਾ ਕਿ ਇੱਕ ਅੰਗ ਨੂੰ ਹੀ, ਭਿੱਖੂ ਉਹ ਹੈ।

90

ਨਾ ਤੇਨ ਆਰੀਯ ਹੋਤਿ, ਯੇਨ ਪਾਣਨਿ ਹਿੰਸਤਿ।
ਅਹਿੰਸਾ ਸੱਬਪਾਣਾਨਾਮ ਆਰਯੋ ਤਿ ਪਵੁੱਚਤਿ॥

ਆਰਯ, ਉੱਚ ਕੁੱਲ ਦਾ ਪੁਰਸ਼, ਉਹ ਨਹੀਂ ਜੋ ਜੀਵ-ਹਿੰਸਾ ਕਰੇ। ਜਿਹੜਾ ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਨਾਲ ਅਹਿੰਸਾ ਦਾ ਵਰਤਾਓ ਕਰੇ, ਆਰਯ ਉਹ ਹੈ।

91

ਮੱਗਨਾ ਅਠੰਗੀਕੋ ਸੇਠੋ, ਸੱਚਨਮ ਚਤੁਰੋ ਪਦਾ।
ਵਿਰਗੋ ਸੇਠੋ ਧੱਮਾਨਮ, ਦਿਪਦਾਨਮ ਚ ਚੱਖੁਮਾ॥

ਅਸ਼ਟਾਂਗੀ ਪੰਥ, ਸਭ ਪੰਥਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ। ਚਾਰ ਸੱਚ ਸਭ ਸੱਚਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹਨ। ਸਭ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੈਰਾਗ-ਧਰਮ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ। ਦ੍ਵੀਪਦਮ, ਦੋਂਹ ਪੈਰਾਂ ਉੱਤੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲਿਆਂ, ਤਥਾ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਚੱਖੁਮਾ, ਚੱਕਸ਼ੁਆ ਵਾਲਾ, ਅੱਖਾਂ ਵਾਲਾ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਹੋਣ, ਉਹ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ।

ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦਾ ਅਸ਼ਟਾਂਗੀ ਪੱਥ, ਇਉਂ ਹੈ :

1. ਸਮ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ 2. ਸਮ ਸੰਕਲਪ 3. ਸਮ ਵਾਕ, 4. ਸਮ-ਕਰਮ, 5. ਸਮ ਉਪਜੀਵਕਾ, 6. ਸਮ-ਵਯਮ, 7. ਸਮ ਸ਼੍ਰਤੀ, 8. ਸਮ-ਸਮਾਧੀ।

ਚਾਰ ਆਰਯ ਸੱਚ ਇਹ ਹਨ :

1. ਦੁੱਖ, 2. ਸਮੁਦਾਯ, 3. ਨਿਰੋਧ, 4. ਮਾਰਗ।

92

ਸੱਬੇ ਸੰਖਾਰਾ ਦੁੱਖਤਿ ਯਦਾ ਪਾਣਾਯ ਪੱਸਤਿ।
ਅਥ ਨਬਿੰਦਤੀ ਦੁੱਖੇ ਏਸ ਮੱਗੋ ਵਿਸ਼ੁੱਧਿਯ॥

ਜੋ ਸਾਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਦੁੱਖ-ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਉਂ ਬੁੱਝ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਦੁੱਖ-ਰਹਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹੋ ਰਾਹ ਸ਼ੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਰਾਹ ਹੈ।

93

ਯਾਵਮ ਵਨਥੋ ਨਾ ਛਿੱਜਤਿ ਅਨੁਮੱਤੋ ਪਿ ਨਰੱਸ ਨਾਰੀਸ।
ਪਤਿਬੱਧਮਾਨੋ ਵਾ ਤਾਵ, ਸੋ, ਵੱਛੋ ਖੀਰਪਾਨੋ ਵਾ ਮਾਤਰੀ॥

ਜਿਤਨਾ ਚਿਰ ਇਸਤਰੀ ਵਾਸਤੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਵਾਸ਼ਨਾ ਭੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਉਤਨਾ ਚਿਰ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲੋਂ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਟੁੱਟ ਸਕਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦੁੱਧ ਪੀਣਾ ਵੱਛਾ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਹੀਂ ਟੁੱਟ ਸਕਦਾ।

94

ਨਾ ਸੰਤਿ ਪੁੱਤਾ ਤਾਣਯ, ਨ ਪਿਤਾ ਨ ਆਪਿ ਬੰਧਵਾ।
ਅਨੱਤਕੇਨਾਧਿਪੱਨੱਸ ਨਾ ਅਥਿ ਨਾਤੀਸੁ ਬੰਧਵਾ ਤਾਣਤਾ॥

ਨਾ ਪੁੱਤਰ, ਨਾ ਪਿਤਾ, ਨਾ ਸਬੰਧੀ, ਕੋਈ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਮੌਤ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆ ਜਾਵੇ।

95

ਏਕਾਸਨਮ ਏਕਾਸਯਮ ਏਕੋ ਚਰਮ ਅਤੰਦਿਤ।
ਏਕੋ ਦਮਯਮ ਅਤੱਨਮ ਵਨੰਤੇ ਰਮਤੋ ਸਿਯਾ॥

ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਬੈਠੇ, ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਸੌਵੇਂ, ਆਲਸ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਉੱਦਮ ਕਰੇ। ਆਪਣੇ ਹੀ ਯਤਨਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰੇ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੀ ਅਨੰਦ ਲਵੇ।

96

ਸਯੋ ਅਯੋਗੁਲੋ ਭੁਤੋ ਤਤੋ ਅੱਗਸਖੁਪਮੇ।
ਯਮ ਸੇ ਭੁਣਜੇਯ ਦੁਸਿੱਲੋ ਰਥ ਪਿੰਡਮ ਅਸੰਨੱਤੋ॥

ਜਿਹੜਾ ਸਾਧੂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਰਾਜ ਭੋਜਨ ਦਾ ਆਹਾਰ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਚੰਗਾ ਹੈ, ਜੋ ਲੋਹੇ ਦਾ ਅੱਗ ਵਾਂਗੂ ਤਪਿਆ ਹੋਇਆ ਗੋਲਾ ਖਾ ਲਵੇ।

97

ਕੁੱਸੋ ਯਦਾ ਦੁੱਗਹਿਤੋ ਹੱਥਮ ਏਵਾਨੁਕੰਤਤਿ।
ਸਾਮਣਮ ਦੁੱਪਰਾਮਠੱਮ ਨਿਰਾਯਾਯ ਉਪਕੱਧਤਿ॥

ਜਿਵੇਂ ਕੁਸ਼ਾ ਘਾ ਦਾ ਤੀਲਾ ਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਾ ਫੜੀਏ ਤਾਂ ਹੱਥ ਨੂੰ ਕੱਟ ਸੁੱਟਦਾ ਹੈ, ਇਉਂ ਹੀ ਸਾਧੂਪੁਣਾ ਜੇ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਨਰਕ ਦਾ ਭਾਗੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

98

ਦੰਦਮ ਨਯੰਤਿ ਸਮਿਤਿਮ, ਦੰਤਮ ਰਾਜਾ ਭਿਰੂਹਤਿ
ਦੰਤੋ ਸੇਠੋ ਮਨੁੱਸ਼ੇਸੁ ਯੋ ਤਿਵਾਕਯਮ ਤਿਤਿੱਖਤਿ॥

ਸਿਧਾਏ ਹੋਏ ਹਾਥੀ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਿਧਾਏ ਹੋਏ ਹਾਥੀ ਉੱਤੇ ਹੀ ਰਾਜਾ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਆਪ ਸਾਧਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਮਨੁੱਸ਼ ਹੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਕਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਜਿਹੜਾ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦੁਰਬਚਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਸਹਿ ਲਵੇ।

99

ਨੋ ਚ ਲੱਭੇਤਾ ਨਿਪਕਮ ਸਹਾਯਮ। ਸਾਧਿਮਚਰਮ ਸਾਧੂ ਵਿਹਾਰਿਧਿਰਮ।
ਰਾਜਾ ਵਾ ਰੱਥਮ ਵਿਜਿਤਮ ਪਹਾਯ। ਏਕੋ ਚਰੇ ਮਚੰਗ ਅਰਣੇ ਵਾ ਨਾਗੋ।

ਜੇ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਸਾਥੀ ਨਾ ਮਿਲੇ ਜਿਸ ਦੇ ਆਚਾਰ ਸਾਧੂਆਂ ਵਾਲੇ ਹੋਣ ਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਸਾਧੂਆਂ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਰਾਜਾ ਵਾਂਗੂ ਜੋ ਆਪਣੇ ਜਿੱਤੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਉਸ ਹਾਥੀ ਵਾਂਗੂ ਜੋ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾਨੁਸਾਰ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ, ਇਕੱਲੇ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

100

ਹਨੰਤਿ ਭੋਗਾ ਦੁੱਮੇਧੰ, ਨੋਵੇ ਪਾਰਗਵੇਸ਼ੀਨੋ।
ਭੋਂਗਤਨਹਾਯ ਦੁੱਮੇਧ ਹੰਤਿ ਅਣੇ ਵਾ ਅੱਤਨਮ।

ਭੋਗ ਮੂਰਖ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤਿਆਗੀਆਂ ਦੀ ਭੋਗ ਹਾਨੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਭੋਗਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮੂਰਖ ਆਪਣਾ ਨਾਸ਼ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦਾ ਵੀ।

101

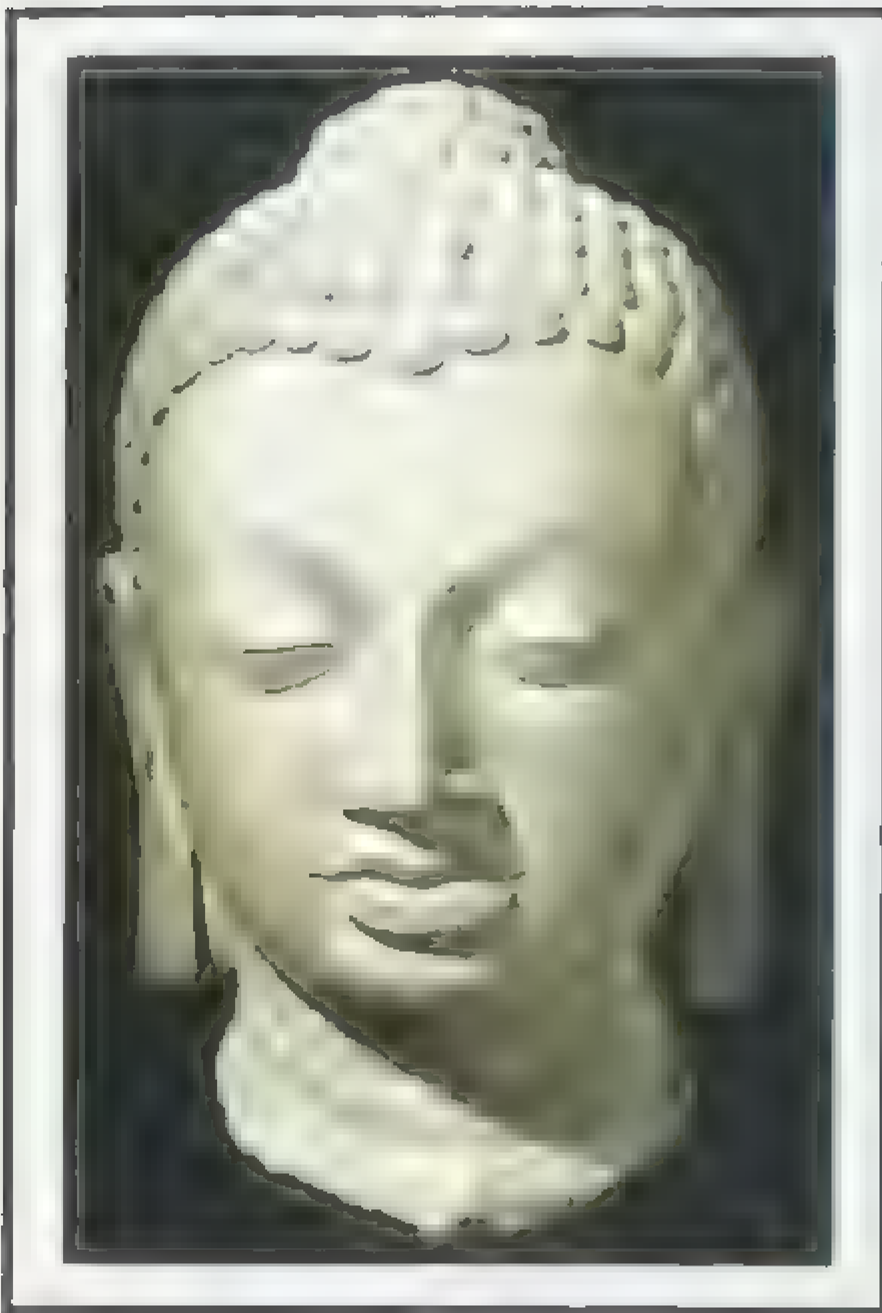
ਸਿੰਚਾ ਭਿੱਖੂ ਇਵਮ ਨਾਵਮ ਸਿੱਤਾ ਤੇ ਲਹੁਮ ਇੱਸਿਤਿ।
ਚੇਤਵਾ ਰਾਗਮ ਚ ਦੋਸਮ ਚ ਤਤੋ ਨਿੱਬਾਨਮ ਏਹਸਿ॥

ਹੇ ਭਿੱਖੂ! ਬੇੜੀ ਨੂੰ ਖਾਲੀ ਕਰ। ਖਾਲੀ ਬੇੜੀ ਸੋਹਣੀ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਰਾਗ, ਦ੍ਵੈਸ਼ ਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ। ਇਉਂ ਨਿਰਬਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਦਾ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣ

ਜੇ ਅਸੀਂ ਅੰਤਰ ਧਿਆਨ ਹੋ ਕੇ ਅੱਜ ਤੋਂ ਪੰਝੀ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵੱਲ ਤੱਕੀਏ, ਤਾਂ ਅਸਾਨੂੰ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਜ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਚਹੁੰ ਵਰਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵੰਡ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਜਨਮ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਪਰ ਜਿਸਦਾ ਆਧਾਰ ਪਿਤਾਪੁਰਖੀ ਕਿੱਤਾ-ਕਿਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਸਮਾਜ ਦੀ ਰਾਖੀ ਸੰਭਾਲ ਦਾ ਕੰਮ ਜਨਮਾਧਿਕਾਰ ਸਿੱਧ ਰਾਜੇ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦਾ ਰਾਜਕਾਲ ਨਿਰੋਲ ਲੋਕਾਸਥਾਪਿਤ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਹੈ। ਇਸ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਮੰਡਲਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੱਥਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਲਹਿਰਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਇਸਥਿਤ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹਨ-ਇਕ ਵੈਦਿਕ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਸ਼੍ਰਮਣਕ ਤਥ ਉਪਨਿਸ਼ਦਿਕ। ਵੈਦਿਕ ਧਾਰਾ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਇਸ ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ, ਧਰਾਧਰਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਯੱਗਯ ਹੋਮ ਕਰਮ ਇਸਦੀ ਕਰਮ ਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਤੀ ਦਾ ਸਰੀਰਬੱਧ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਸੁੱਖ-ਦੁੱਖ ਦੀ ਸਾਰ ਰੂਪ ਹਨ ਅਤੇ ਸੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੇ ਦੁੱਖ ਦੇ ਬਚਾਓ ਦੇ ਯਤਨ ਹੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਹਨ। ਯੱਗ, ਬਲੀ ਆਦਿਕ ਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀਆਂ ਸੂਖਸ਼ਮ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਕੇ ਰਾਜ, ਧਨ ਧੀਰਆਯੂ, ਪੁੱਤਰੇ ਪੋਤਰ ਆਦਿ ਸੁੱਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਤਰੂ ਰੋਗ, ਉਪਾਧੀ, ਅਲਪ ਮ੍ਰਿਤੂ ਤੋਂ ਸਵੈ-ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਸਾਧਨ ਹੀ ਧਰਮ ਦੀ ਮੂਲ ਕਿਰਿਆ ਹਨ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਮੰਨ ਕੇ, ਨਿੱਤਯ, ਇਕਰਸ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸੰਸਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਖੋਜਭਾਲ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਧਰਮ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਅਤੇ ਧਰਮ ਕਿਰਿਆ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਆਦਿ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਪਠਨ ਪਾਠਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਤਮਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੀ ਇਸ ਸ਼੍ਰਮਣਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸਾਰਤੱਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਜੋ ਕਿ ਆਪੋ ਵਿੱਚ ਇਕਸਾਰ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਰਬਾਸ਼ਰ। ਇਸ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਆਤਮਾ ਦੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਅਭੇਦਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤਥਾ ਸੰਪਰਕ ਦੇ ਸਾਧਨ ਦੇ ਯੋਗ ਤੇ ਪਰਮ ਧਰਮ ਕਹਿਲਾਂਦੇ ਹਨ।

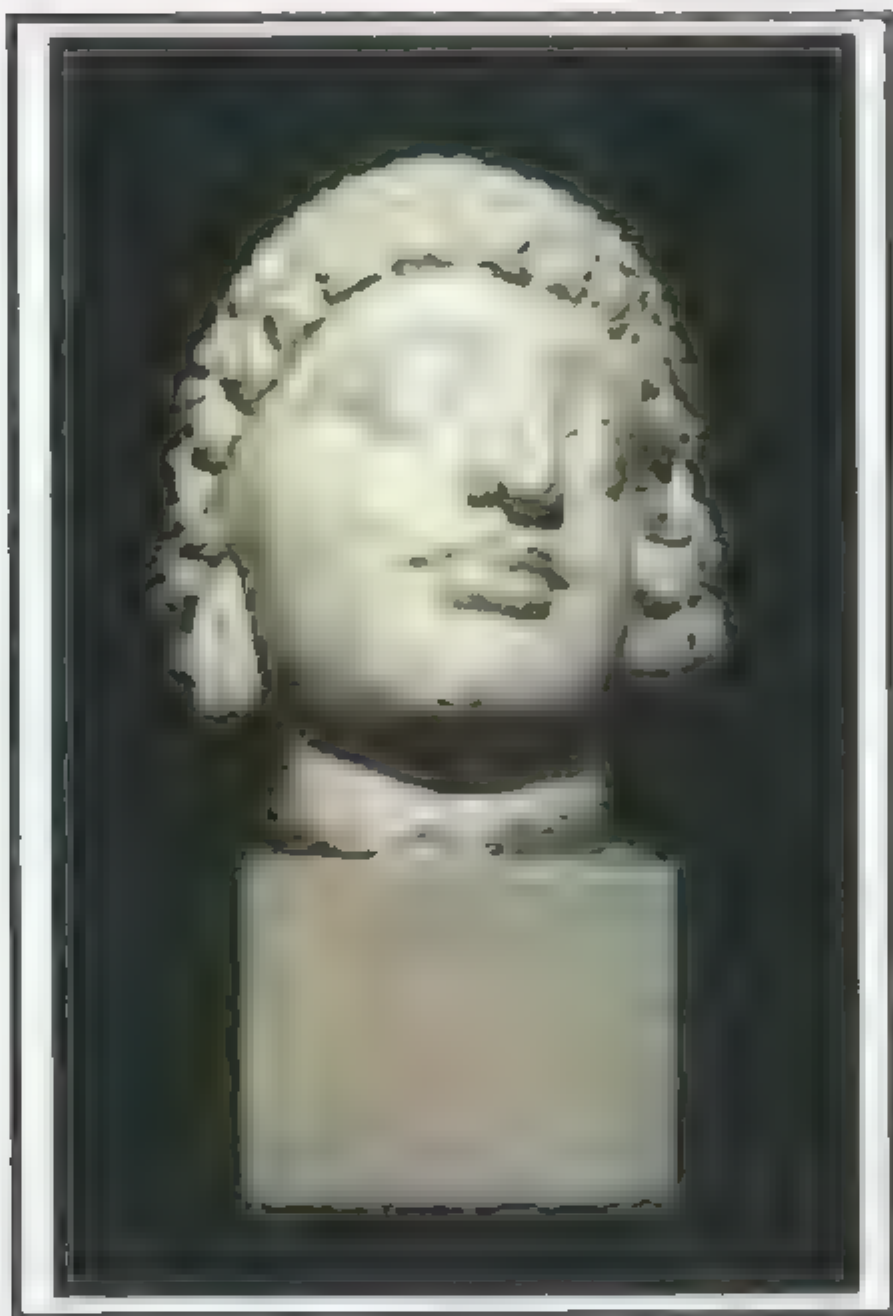
ਇਸ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਮਹਾਤਮਾ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੇ ਢਾਈ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਜਨਮ

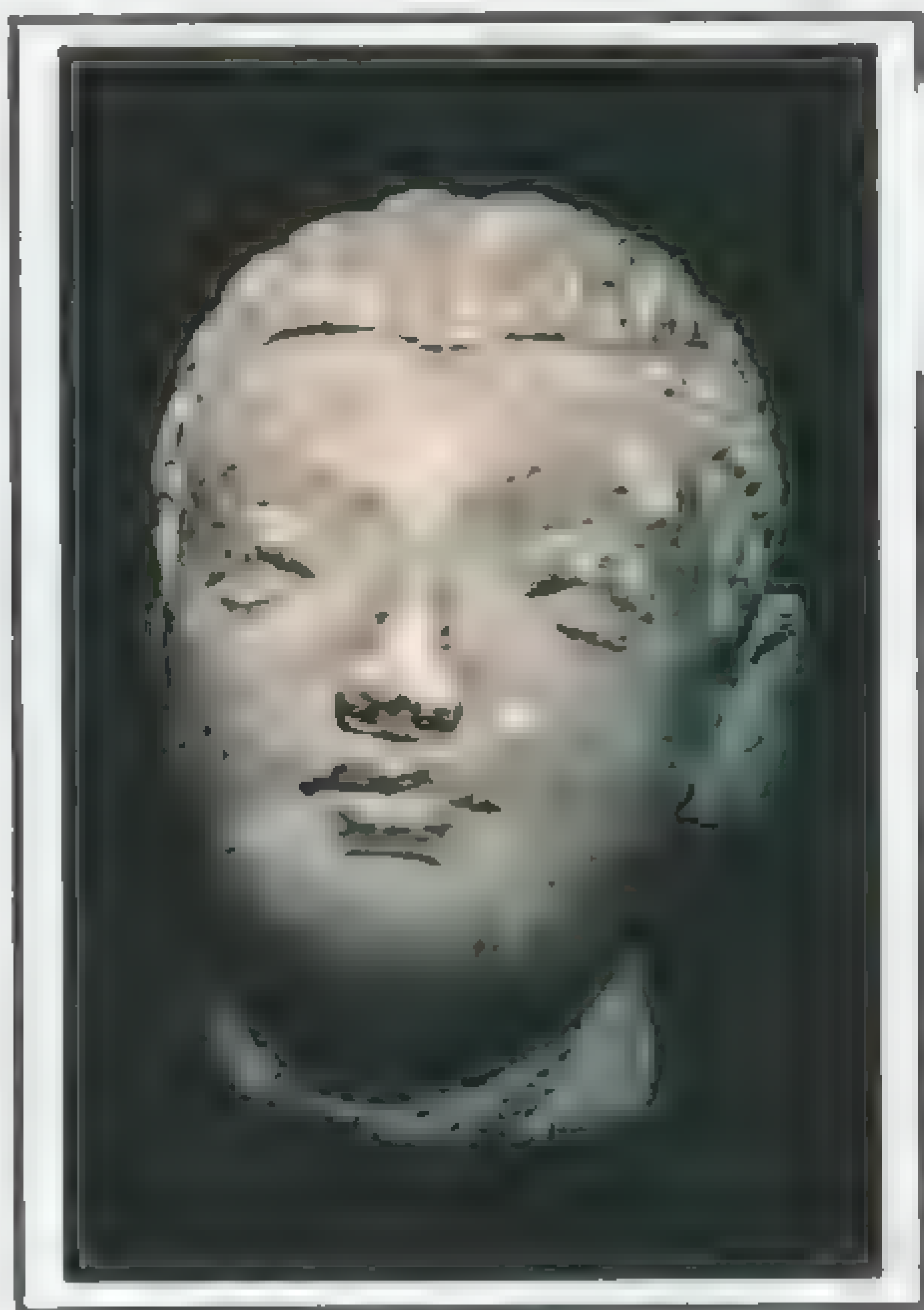
ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦਾ ਸਿਰ-
ਸਾਰਨਾਥ. ਬਿਹਾਰ

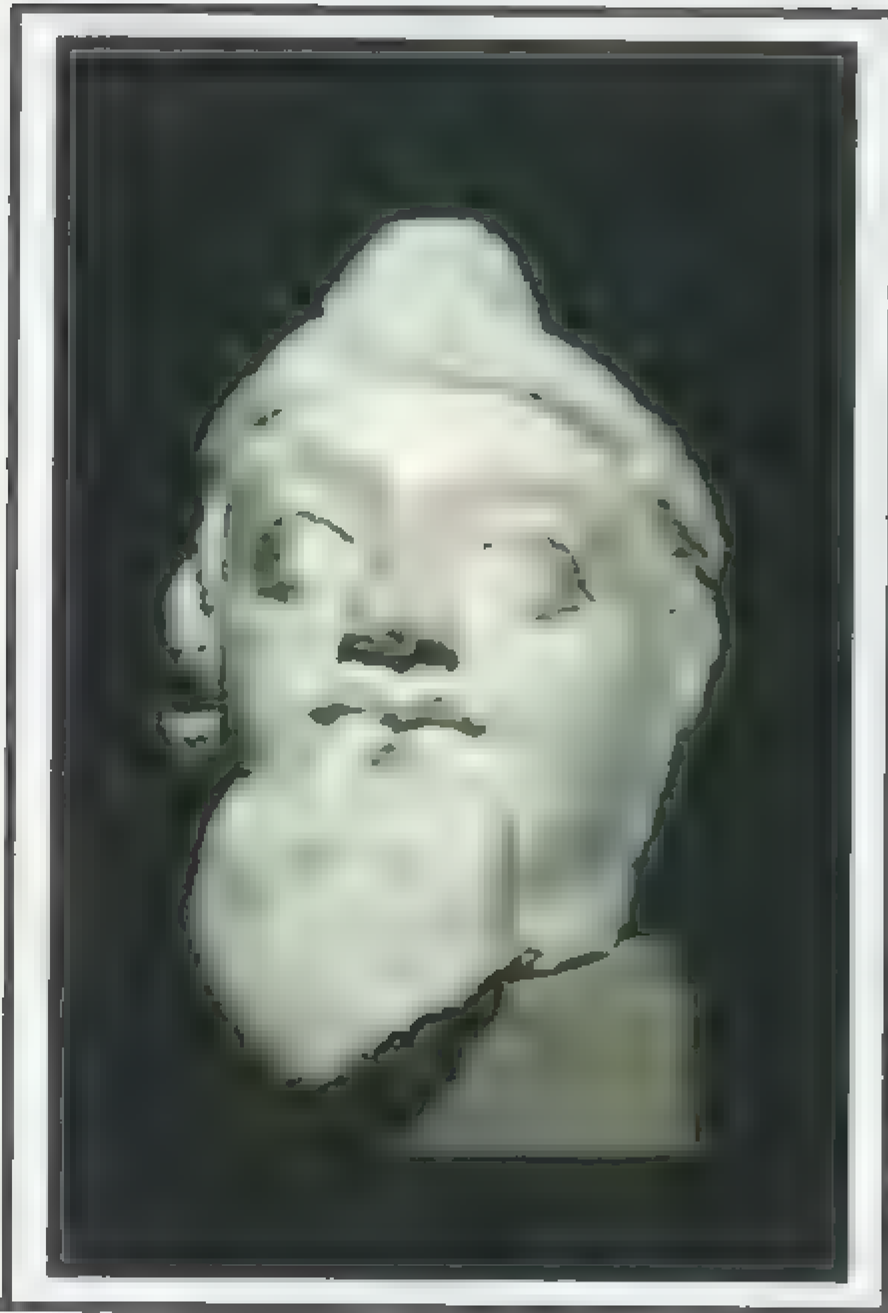
ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ ਭਗਤੀ ਵਿਚ
ਲੀਨ, ਐਸ.ਜੀ. ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ,
ਆਰਟ ਗੈਲਰੀ-ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

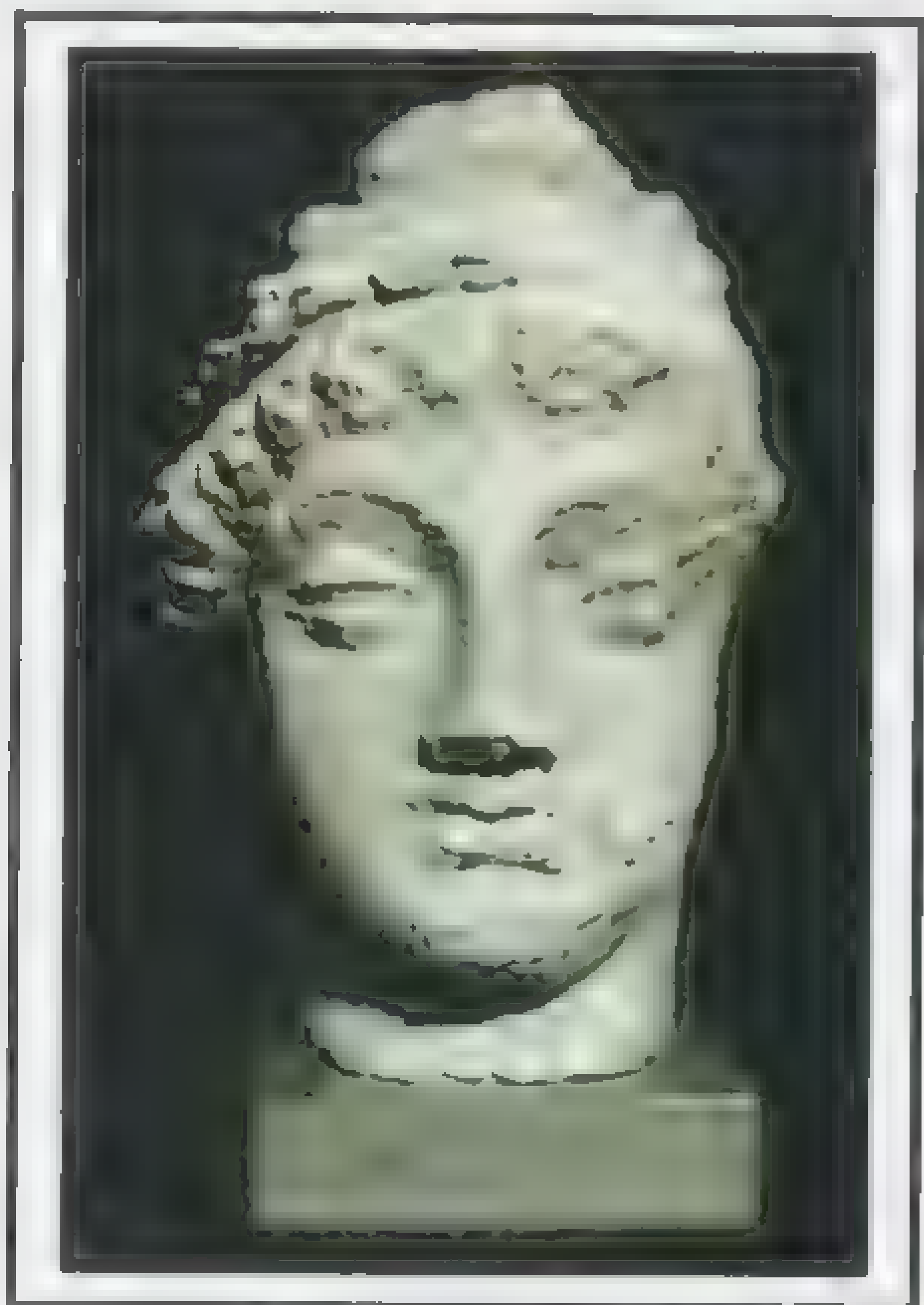
ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ-ਗੰਧਾਰ
ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ

ਹੈਰਾਨੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ
ਹੋਇਆ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ
ਗੰਧਾਰ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ

ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ-ਗੰਧਾਰ
ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ

ਹੈਰਾਨੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ
ਹੋਇਆ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ
ਗੰਧਾਰ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ

ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ
ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ

ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦਾ ਰੇਖਾ
ਚਿੱਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਸਰੂਪ

ਦਿੱਤਾ, ਉਸ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਉਸ ਦਾ ਅਭਿਧੱਮ, ਉਸ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਬੋਧੀ ਮੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਾਮ ਸਾਂਝੇ ਰੂਪ ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਸਮੇਂ, ਭਿੱਖੂ ਉੱਚੀ ਸਵਰ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦੇ 'ਸਬ ਦੁੱਖ, ਸਭ ਅਨਿੱਤ, ਸਬ ਅੱਨਤ।' ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਨਾਮਰੂਪ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਦੁੱਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਅਵਸਥਾ ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਨਿਰੋਲ ਸੁੱਖ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਆਸ਼ਾ ਅਗਿਆਨ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਸਥਾਈ ਅਤੇ ਟਿਕਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਰਸ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ। 'ਸਭ ਅਨੱਤ' ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ, ਅੱਤ-ਰਹਿਤ 'ਅੱਤ' ਪਾਲੀ ਵਿੱਚ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਮਰੂਪ ਦਾ ਸੰਸਾਰ, ਅਨਾਤਮ, ਆਤਮਾ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ, ਸਦਾ ਬਦਲਦੇ ਦਿਸਦੇ ਵਸਦੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ, ਕੋਈ ਟਿਕੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ, ਇੱਕ ਰਸ, ਸਥਿਰ ਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਸਿਧਾਂਤ ਹੀ ਬੋਧ ਮੱਤ ਦੀ ਨੀਂਹ ਹਨ।

ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਭਾਵੇਂ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਵੇਦ ਦੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ, ਪਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਚਤੁਰਵਰਣ ਦੀ ਪਰਪਾਟੀ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਬੁਧ ਮੱਤ ਅਜਿਹੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੂੰ ਉੱਕਾ ਬੇਲੋੜਾ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਚਤੁਰਵਰਣ ਦੀ ਰਹੁਰੀਤ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰਹੇ ਜਾਂ ਨਾ ਰਹੇ ਭਿਖੂ ਦਾ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ, ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਉੱਤੇ ਕਿ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਜਾਂ ਅਣਹੋਂਦ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਹੀ ਹੋਣਾ ਸੀ ਤੇ ਹੋਇਆ ਕਿ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਅਤੇ ਸੰਘ ਤੋਂ ਬਾਹਰ, ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਵਿਤਕਰਾ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਚੌਦਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਅਤੇ ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਤੱਕ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮਿਥਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਵੈਸ਼ਨਵ ਮਤ ਦੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਵਿੱਚ, ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਤਨੀ ਲਚਕ ਸੀ (1400 ਏ. ਡੀ) ਰਾਮਾਨੰਦ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਈ, ਪਰ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਛੇਕ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਰਾਮਾਨੁਜ ਜੋ ਕਿ ਰਾਮਾਨੰਦ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸੀ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਵੈਸ਼ਨਵ ਮੱਤ ਦਾ ਸੰਚਾਲਕ, ਬੜਾ ਪੱਕਾ ਦੱਖਣ ਭਾਰਤੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ੍ਰੀਭਾਸ਼ਯ ਵਿੱਚ (2/3/46-47) ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਆਤਮਾ, ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਸਦਕੇ, ਇਕ ਰੂਪ ਹੀ ਹਨ, ਪਰ ਕੁਝ ਮਨੁੱਖ ਵੇਦ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ

ਸਭ ਅਗਨੀ ਦਾ ਸਾਰ ਇਕੋ ਹੈ, ਪਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਅਗਨੀ ਪਵਿੱਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਦੀ ਅਪਵਿੱਤਰ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਆਤਮਾ ਨੀਚ ਜਾਤ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਸਪਰਸ਼ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਨਿਧਕਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਤ੍ਰੀ-ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਇਹ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉੱਤਮ ਪੁਰਸ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਕਰਮ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਜਾਣ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨਿਰਕ੍ਰਾਂਤਿ ਬਿਨਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਚੱਲਦੀ ਰਹੇ।

ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਬੜੇ ਦੂਰਰਸ ਅਤੇ ਗੌਰਵਮਈ ਸਿੱਟੇ ਨਿਕਲੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਚਲਨ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਾਜਸੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਭਰਪੂਰ ਪਏ। ਸਾਰਾ ਭਾਰਤ, ਦੱਖਣ ਪੂਰਬੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਦੂਰ ਪੂਰਬੀ ਦੇਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਸਰਾਂ ਹੇਠ ਆਏ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਸਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਬਾਰੇ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤੇ ਸਨਾਤਨ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ, "ਏਸ਼ੋ ਧੱਮਮ ਸਨਾਤਨਮ"। ਸਮਯੁਕਤ ਨਿਕਾਯ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ, (2, 106)

"ਅਸਾਂ ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੱਥ ਲੱਭਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਪੱਥ ਉੱਤੇ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬੁੱਧ ਚੱਲਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਪੱਥ ਉਤੇ ਅਸੀਂ ਚੱਲ ਰਹੇ ਹਾਂ।"

ਇਹ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਵਚਿੱਤ੍ਰ ਹੈ, ਪਰ ਹੈ ਠੀਕ ਕਿ "ਗੌਤਮ" ਬੁੱਧ ਸਰਵ-ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਾਧੂ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਬਿਰਤੀਆਂ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ "ਸਿੱਖ", "ਸੇਖ" ਹੀ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਉਹੋ ਸੰਗਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਪਿਛੋ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ- "ਕੋ ਇਮਮ ਪੱਥਵਮ ਵਿਜੱਸਤਿ, ਯਮ ਲੋਕਮ ਚ ਇਮਮ ਸਦੇਵਕਮ? ਕੋ ਧਮਪਦ ਸੁਦੇਵਕਮ, ਕੁਸ਼ਲੋ ਪੁਫਮ ਇਵਾ ਪਰੱਸਤੀ?" ਅਰਥਾਤ, "ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਜੋ ਕਿ ਯਮ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਦੇਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਕੌਣ ਜਿੱਤੇਗਾ ? ਧਰਮ ਦਾ ਸ਼ੁੱਧ ਪੰਥ ਕੌਣ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰੇਗਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪ੍ਰਬੀਨ ਮਾਲੀ ਸੁਹਣਾ ਫੁੱਲ ਚੁਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ?" ਇਉਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਫੇਰ ਅੱਗੇ "ਧਮਪਦ" ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉਤਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ—"ਸੇਖੋ ਪੱਥਵਿਮ ਵਿੱਜਸਤਿ, ਕੁਸ਼ਲੋ ਪੱਫਮ ਇਵਾ ਪਚਸਤਿ।" ਅਰਥਾਤ "ਸਿੱਖ ਹੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਜੋ ਕਿ ਯਮ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਦੇਵਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਜਿੱਤੇਗਾ। ਸਿੱਖ ਹੀ ਸ਼ੁੱਧ ਧਰਮ ਦਾ ਪੰਥ ਲੱਭੇਗਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਿਆਣਾ ਮਾਲੀ ਸੋਹਣਾ ਫੁੱਲ ਚੁਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।"

ਇਸੇ ਮਹਾਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਆਦਰਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਸਿੱਖ

ਕਹਾਉਣ ਦਾ ਹੈ। "ਸਿੱਖ" ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ "ਗੁਰੂ" ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ਯ ਹੈ, ਸਿੱਖ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਉਹ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਦਾ ਸਰਵੋਤਮ ਆਦਰਸ਼ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਧਰਮ ਉੱਤੇ ਚੱਲ ਕੇ ਆਤਮਿਕ ਔਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਯਤਨਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਰਵਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਕਰਤੱਵ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪੰਦਰਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਮਸੀਹੀ ਵਿੱਚ ਘੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਧਾਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਮਤ ਦਾ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਜੋ ਅਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਇਹ 'ਸਿੱਖ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਹੈ।

ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੇ (ਸਮਾਜੀ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਜੀਵਨ ਘਟੀਆ ਮਨੁੱਖੀ ਪੱਧਰ ਦਾ ਜੀਵਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਣਾ ਜਾਂ ਇਸ ਦੀ ਕਰਮ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ, ਬਿਬੇਕ ਬੁੱਧੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਰੁਚੀਆਂ ਵਾਲੇ, ਵਿਚਾਰਨ ਸਿੱਖ ਲਈ ਸ਼ੋਭਨੀਕ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਨਹੀਂ) ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆ ਸੰਸਾਰ, ਚੀਨ, ਜਾਪਾਨ, ਕੋਰੀਆ, ਬਰ੍ਹਮਾ, ਲੰਕਾ, ਤਿੱਬਤ, ਤੁਰਕਿਸਤਾਨ, ਮੰਗੋਲੀਆ, ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ, ਬਾਲੀ, ਸੁਮਾਟਰਾ, ਜਾਵਾ, ਸਿਆਮ, ਕੰਬੋਡੀਆ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਤੇ ਬੜਾ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਕੋਮਲ ਹੁਨਰ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਕਰੁਣਾ, ਦਇਆ ਆਦਿ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਟੀਸੀਆਂ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚੀ, ਪਰ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੀ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠਾਂ ਆਈ ਹੋਈ ਮਨੁੱਖਤਾ ਵਿਚੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸੱਤਿਆ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਹੀ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਪਿਛੋਂ ਇਸਲਾਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਯਲਗਾਰ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਤੂਫਾਨੀ ਧਾਰਮਿਕ ਜੋਸ਼ ਅਤੇ ਅਵੁੰਨਿਤ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੋਧੀ ਸਮਾਜ, ਇਉਂ ਢੱਠ ਪਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਹਨੇਰੀ ਦੇ ਵੇਗ ਮੂਹਰੇ ਫਲਾਂ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਲੱਦੇ ਹੋਏ ਦਰਖ਼ਤ, ਪਰਪਾਣੀ ਨਾਲ ਮਾਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਾਲੇ, ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਉਂ ਮਹਾਨ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦੀ ਉਪਜ, ਉਚ ਸੱਭਿਅਤਾ, ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਹੜ੍ਹ ਸਾਹਮਣੇ, ਮੱਧ ਪੂਰਬ, ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ, ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ, ਗੰਧਾਰ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਰਣਨਯੋਗ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤੇ ਦੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਬੋਧੀ ਮੱਠਾਂ ਅਤੇ ਕੋਮਲ ਉਨਰਾਂ ਨੂੰ ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਹਥੌੜਿਆਂ ਨੇ ਭੰਨ ਸੁੱਟਿਆ ਜਾਂ ਰੇਤ ਦੇ ਟੀਲ ਭਕਸ਼ਨ ਕਰ ਗਏ।

ਇਉਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਦੇ ਜ਼ੁੰਮੇ ਇਹ ਮਹਾਨ ਕੰਮ ਆਉਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮਹਾਨ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਤੋਂ ਉਪਜੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਰਵਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਕਦਰਾਂ

ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਤੇਜਨਾ ਅਤੇ ਰਾਖੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਸੰਗਠਨ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾਣ, ਜਿਹੜਾ ਨਰੋਆ ਤੇ ਨਿੱਗਰ ਹੋਵੇ ਤੇ ਝੱਖੜਾਂ ਹੜ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 'ਤੇ ਖਲੋ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਿਰਿਆ ਕਰਮ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸਾਰ ਰੂਪ ਤੇ ਤਤੂਸਥਿਤ ਨਾ ਮਿਥਿਆ ਜਾਵੇ, ਕਿਸੇ ਨਰੋਏ ਅਤੇ ਨਿੱਗਰ ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਪਜ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ, ਇਹੋ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਧੀ ਸਮਾਜਾਂ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖੀ ਦੁਰਗਤੀ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਦੁੱਖ, ਸਬ ਅਨਿੱਤ, ਸਬ ਅਨਿੱਤ ਦੀ ਮੁਹਾਰਨੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਮਾਜ ਉੱਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਤਾਰੀਖ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਬੋਧੀ ਸਮਾਜਾਂ ਉਤੇ ਪਿਆ, ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਬੋਧੀ ਤ੍ਰੀ-ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਹੱਤਵ, ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਗੌਰਵਮਈ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ "ਸਬ ਅਨੱਤ" ਨੂੰ ਇਸ ਭਾਵ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਕਰਮ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨਾਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਯੋਗ ਵਿਭੂਤੀਆਂ ਅਸਾਰ ਅਤੇ ਅਨਾਤਮ, ਅੰਨਤ ਹਨ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ੋਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਤਮਾ ਦੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਕ ਸਿਧਾਂਤ ਉਤੇ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ, ਤਿੰਨ ਕਾਲ ਸੱਤਿਆ ਸਦਾ ਸਥਿਰ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਅਭਿੰਨ ਹੈ। "ਮਨ ਤੂੰ ਜੋਤ ਸਰੂਪ ਹੈ।" ਇਉਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪਾਰਲੌਕਿਕ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਘਾਟ ਬੋਧ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵੱਡੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਸਿੱਧ ਹੋਈ ਸੀ। ਫੇਰ ਇਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਸੰਸਾਰ ਅਸਾਰ, ਸਦਾ ਨਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਤਿਆਗ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਸੰਸਾਰਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰ ਕੇ ਉਸ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੇਵਾ ਉੱਨਤੀ ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਦਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਅੰਗ ਹੈ, ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਅਸਥਿਰ ਹੈ, ਪਰ ਅਸੱਤਿਆ ਨਹੀਂ, ਅਨਿੱਤ ਇਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ, ਅਨਿਤ ਇਸ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ। "ਆਪ ਸਤ ਕੀਆ ਸਭ ਸਤ।" ਬੂਝਨਹਾਰ ਕੋ ਸੱਤ ਸਭ ਹੋਇ। "ਸੇਵਾ ਕਰਤ ਹੋਇਆ ਨਿਹਕਾਮੀ, ਤਾਂ ਕੋ ਹੋਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੁਆਮੀ।" ਇਸ ਲਈ ਉਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ, ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ, ਵਿਵੇਕਵਾਨ, ਵਿਚਾਰਸ਼ੀਲ ਮਨੁੱਖ ਭਰਪੂਰ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਜੀਵੇ ਅਤੇ ਇਉਂ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇ। ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਦਾ ਇਹੋ ਰਹੱਸ ਹੈ, ਹਨੇ ਹਨੇ ਮੀਰੀ, ਮੁਲਕਗੀਰੀ, ਦੂਜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ। ਮੰਤਵ ਸੇਵਾ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਸੇਵਾ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਸੇਵਾ ਭਾਵ ਤੋਂ ਰਾਜ ਕਰਨਾ, ਧੱਕਾ ਅਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹਉਮੈ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਭ ਦੁੱਖ ਹੈ।

ਇਉਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੀ ਤ੍ਰੀ-ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਭਾਸ਼

ਕੀਤੀ ਇਸ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨਾਲ ਕਿ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਤੇ ਸਰਵਪ੍ਰਿਯਾ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ, ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਸੰਭਾਲ ਦਾ ਪੱਕਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਉਹੋ ਸਮਾਜ ਕਰ ਸਕੇ, ਜੋ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਮੈਤ੍ਰਯ, ਕਰੁਣਾ, ਮੁਦਿਤਾ, ਉਪੇਕਸ਼ਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਅਤੇ ਵਾਹਨ ਹੈ।

ਇਹੋ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਹੈ॥

ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਅੰਤਮ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਬੋਧੀ ਸੰਘ ਦੀ ਰਹੁਰੀਤ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟ ਪਰ ਬਿਨਾਂ ਨਾਮ ਲਏ ਦੇ ਸਿੱਧੀ ਸੋਭਾ ਕੀਤੀ। ਜਿਵੇਂ ਸਾਰਨਾਥ ਵਿੱਚ ਧਰਮਚੱਕਰ ਦਾ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੇ ਬੋਧੀ ਸੰਘ ਦੀ ਨੀਂਹ ਪੰਜ ਭਿਖੂ ਦੀਖਤ ਕਰਕੇ ਰੱਖੀ ਸੀ, ਇਵੇਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਨੀਂਹ ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ ਥਾਪ ਕੇ ਰੱਖੀ। ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਉੱਨਤੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾ, ਸਗੋਂ ਪੰਚਾਇਤ ਕਰੇ। ਇਹ ਉਹੋ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਚਿੰਤਕਾਂ ਦਾ ਮਨ ਟੁੰਬ ਰਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਹੀ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੀ ਰੀਸ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਧਰਮ ਪ੍ਰਾਇਣ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨੂੰ ਸੰਗਤ ਦਾ ਨਾਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਸੰਘ ਦਾ ਹੀ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਰੂਪ ਹੈ। ਮਹਾਂ ਪ੍ਰੀਨਿੱਬਾਨਸੂਤ ਜੋ ਬਚਨ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਸਮੇਂ ਕਹੇ ਹੋਏ ਅੰਕਿਤ ਹਨ ਕਿ ਬੁੱਧ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੀ ਬੁੱਧ ਦਾ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਘ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਾਹਨ ਹੈ, ਇੰਨ ਬਿੰਨ ਉਹੋ ਹਨ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੱਚਖੰਡ ਗਮਨ ਸਮੇਂ ਨਾਂਦੇੜ ਵਿੱਚ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤੇ, "ਸਭ ਸਿੱਖਨ ਕੋ ਹੁਕਮ ਹੈ ਗੁਰੂ ਮਾਨਿਓ ਗ੍ਰੰਥ।" ਬੋਧੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸ਼ਿਲਪ, ਮੂਰਤੀਕਲਾ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਜੋ ਚੱਕਰ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਤੇ ਗੌਰਵ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਚੱਕਰ ਇੱਕ ਖਾਸ ਅਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਹੀ ਦੇਵਬਾਣੀ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿ ਸੱਤਿਅ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅੰਕਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਹਰ ਲਿਪੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਰਵ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕ ਵਰਤਦੇ ਹੋਣ, ਸੱਤਿਆ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ। ਇਹ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਚਾਰ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਮੱਤ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਕਰੋਪ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਕਿ ਅੱਜ ਤੱਕ ਉੱਗਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੰਡ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅੱਜ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮੱਸਿਆ, ਇਹੋ ਕਰੋਪ, ਆਪਣੇ ਰਾਜਮਦ ਬਹੁਸੰਖਿਆ ਮਦ ਨਾਲ ਸਰਸ਼ਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਉੱਤੇ ਆਕ੍ਰਮਣ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਹ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕ ਨੁਕਤੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਅਜਿਹੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆਂ, ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਮੱਤ, ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪੁਨਰ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸੰਬੋਧਨ ਰੂਪ ਸਹੀ ਹੋ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਆਤਮਾ, ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਪ੍ਣਾਮ ਹੈ।

****

ISBN
978-81-920771-7-8

ਸ: ਜੈਤੇਗ ਸਿੰਘ ਅਨੰਤ ਕਿਸੇ ਜਾਣ ਪਹਿਚਾਣ ਦੇ ਮੁਥਾਜ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਆਲਮੀ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਆਪ ਇਕ ਨਾਮਵਰ ਫੋਟੋ ਕਲਾਕਾਰ, ਪੱਤਰਕਾਰ, ਕਾਲਮ ਨਵੀਸ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਜਾਣੇ ਪਹਿਚਾਣੇ ਲੇਖਕ ਹਨ । ਪਿਛਲੇ ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਰਾਂ ਪੁਸਕਤਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕਰਨਾ ਆਪ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ । ਉਹ ਆਪਣੇ ਟੀਚੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਆਈ ਸੀ ਐਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਤੇ ਲਿਖਤਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤਾਂ ਸਦਕਾ ਉਹ ਸਿੱਖ ਰੈਡੀਕਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ । ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸੰਨ 2009 ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜਨਮ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਅਵਸਰ ਤੇ ਦੋ ਪੁਸਤਕਾਂ ਇਕ 'ਸਿਰਦਾਰ' ਤੇ ਦੂਜੀ 'ਪੰਚਨਦ' ਪੰਥ ਦੀ ਝੋਲੀ ਪਾਈਆਂ ਹਨ । ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਇਕ ਵੱਡਮੁੱਲਾ ਤੇ ਨਾਯਾਬ ਤੋਹਫੇ ਹਨ । ਸਿਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ 'ਸਪਤ ਸ਼੍ਰਿੰਗ', 'ਪੁੰਦ੍ਰੀਕ' ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਮੰਥਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਫਿਲਾਸਫੀ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਦੇ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨਜ਼ਰ ਆਈਆਂ ਹਨ ।

ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਜਾਗਰ ਕਰਕੇ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਦੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਇਆ ਹੈ । 'ਧੱਮਪਦ' ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਬਾਰੇ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਕੇ ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ । ਸ: ਜੈਤੇਗ ਸਿੰਘ ਅਨੰਤ ਨੇ ਬੁੱਧ ਦੇ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਕਿ ਵੱਖ ਵੱਖਰੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਅਖਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਖਿਲਰੇ ਪਏ ਸਨ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ । 'ਇਕ ਸਿੱਖ ਦਾ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ' ਪੁਸਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਅਦੁੱਤੀ ਨਮੂਨਾ ਹੈ ।

ਡਾ: ਭਗਵੰਤ ਸਿੰਘ
ਪਿੰਡ ਤੇ ਡਾਕਖਾਨਾ ਮੰਗਵਾਲ,
ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸੰਗਰੂਰ (ਪੰਜਾਬ)

ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ
(ਆਈ. ਸੀ. ਐਸ)

ਜੈਤੇਗ ਸਿੰਘ ਅਨੰਤ